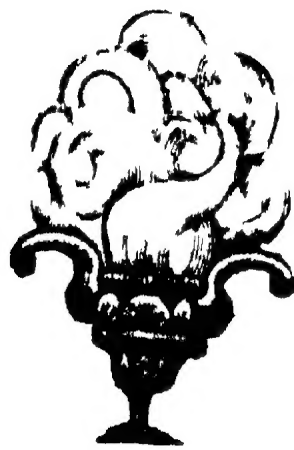

श्री अद्वैतदीपिका वातागमः

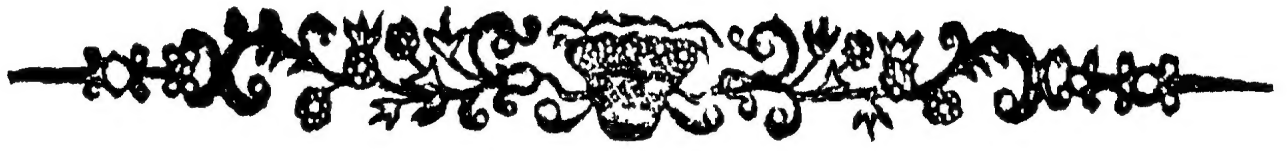
श्रीमदित्याद्यनेकविभूताकिंतश्रीमच्चन्द्रिकाचार्यवर्याविष्टित दिव्यविद्यामहा
मनर्गविरुद्धैर्नवरततप प्रवचनपूजावैराग्यौदार्यादिपयोनिधिभि श्रीम
द्विद्यावारिषितीर्थश्रीमत्पूज्यपादैराज्ञमेन विद्वत्कुलतिलकमहीधर
कुलोत्पन्नवामुन्देवाचार्यात्मजेन गौडगंगिवंकटरमणाचार्येण
विरचित अद्वैतदीपिकावातागमनामा श्री अनन्तकृष्ण
शाम्बि कृताद्वैतदीपिकाखण्डनरूपो निबन्ध

बंगलूरु नगरं

“वि चि मुञ्चयेय अदृ मनम्” इत्येतं म्नीययत्रालये मुद्रितोय ग्रन्थ

शकाब्दा

॥ श्रीमद्व्यासराज गुरुराजोविजयते ॥

❀ अद्वैतदीपिका वातागमः ❀

श्रीनिगामायनम

॥ ॐ ॥ वदे वदाम ममरमिद्रि मद्रिगेम ।

बनुगनम्मदोह माद्र सुद्रमिग्रह ॥

मायातत्रामरारिस्मयमपनयतो मध्वमिद्रातनाम्नो

नेत्राणीय त्रयोपि त्रिजगति नृहरेरिवतयत्प्रबवा ।

यद्वागद्वैतविद्याचलकुलकुलिशप्रौढिमादोक्तंम

श्रयोभूयोविद्व्यात्सुमहितमहिमा मप्रति व्यासराज ॥

अद्वैतदीपिकायेय तस्यावातागमाभिव ।

निबव क्रियते प्राचामुपजीव्यमरम्यती ॥

वदतिवदनमत्वाद्दूषण मोहयन्म्वान्

य इहकिलविदोषे दोषदृष्ट्याल्पबुद्धि ।

निमिगभिदिनितात कल्पयन् निगमभानो

निभिडतमउलूकस्तत्तुया मविभर्ति ॥

अत्राद्वैतदीपिकाशौरे स्वस्य भाषापाटवादिग्यापनाय स्वग्रथे महताड्ड

वरुण शङ्कराचार्य कृत । वयन्तर्गत्येन मद्राद्विषय विवेचनमात्मभि

लपन परप्रदर्शिता सत्साधनबाधनजातस्याभासतामात्रं व्युत्पादयिष्याम ।
यद्यप्यत्र गूढब्रह्मकारवचनानामतिस्पष्टार्थानां दीपिकाकारीय विवरणानपेक्षत्वात् - तद्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितार्थाभासपरत्वविवक्षया ज्ञापकाभावाच्च खडनग्रथे
परि ग्रथकृदुक्त दूषणानामनुद्धार्यतया तानि वज्रकल्पान्येव । दीपिकाकार
र कुबुद्धिकल्पितस्वतंत्र दूषणाभासानां त्वत्यंतनिर्दलत्वेनक्षोदाक्षमत्वात् तदूषण
प्रयासोपि मृतमारणवद्विफल एव । तथापि मदजनमनोव्यामोहहेतुत्वादद्वैत
दीपिकाकारोत्प्रेक्षित दूषणाभासानामसारताव्युत्पादनेनाति हेयतावश्यप्रदर्शनी
येति पुनरपि मृतमारणायामारभ । इतः पर दीपिकाकृता मुखमस्तीति
वक्तव्यमिति न्यायमनुरुध्य पुनरप्येतन्नखडनमाचरितमिति मदजनेषु स्वमह
त्वविख्यापयिष्या गूढताभासलेखनेपि नतत्प्रतिवचनार्ह । किंतु तदसंबद्ध
प्रज्ञापस्य प्रतिवातायास्मान्प्रति तत्प्रहिता अद्वैतसिद्धिकारेण कुकविना कल्पित
तत्क्षोकरूपा पिशाच्येव किंचिद्विकारेणास्माभिः प्रतिप्रप्यते । किंचिद्विक्र
रश्चन्य ॥

कुमतिरिहमुतन्वेऽतत्त्ववागीवराक

प्रलपति यटकाडे दूषणाभाममुच्चै ।

प्रतिवचनममुष्पै तस्य को वक्ति विद्वान्

नहि स्तमनुरौति ग्रामसिहस्य सिंह ॥ इति

प्रकृतमनुसराम । तथाहि ॥ यत्तावदुक्तमद्वैतदीपिकायां ॥

नैतच्चद्विक्राममर्थनार्थ । किंतु दूषणातरोपन्यासेन स्वतंत्र भामतीमिद्वान्
विरसितुमेव । नहि भामतीकारा त्रिशष्टविषय ज्ञान शुद्धविषयमपि भव
तीति निरूपयन्ति । विवरणवाक्यस्यचात्रोपन्यासो न भामतीदूषणममर्थो
भवेत् । नहि भामतीकारा शुद्धब्रह्मविषय ज्ञानमूरीकुर्वतीत्यादि ॥

तदेतत्प्रकाशप्रमराशयानवबोधविजृम्भितं । नहि वयमिदीनी भामतीखडना
र्थं प्रवृत्ताः । किंतु तात्पर्यचंद्रिकायामेव सौपपत्तिकं सुव्यक्तमेव भामतीख
डनं कृतं । वयस्तु तत्खडनाभासस्य खडनार्थमेव प्रवृत्ताः । सतिचैवं
विवरणग्रंथं तद्व्याख्यानतत्त्वदीपनादिग्रंथंचोपजीव्य चंद्रिकाखडनार्थं प्रवृत्तप्रति
तदीयपूर्वोत्तरवचनमदर्भं विवरणादिग्रंथंचानूद्य तन्नचायेनैव तदीयदृष्टणामामभंग
व्युत्पादनेन चंद्रिकाखडनस्य खडने चंद्रिकासमर्थनस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वेना
स्य तत्समर्थनार्थत्वाभावः श्लाघनीयप्रज्ञैर्दीपिकाकारैः कथमवगत इति त एव
विभावयंतु ॥

यद्यपि नहि भामतीकारा इत्यादि । तन्न ॥ भामतीमतेऽप्यहंका
रस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपत्वांगीकारेणाहंप्रत्ययस्याधिष्ठानतया शुद्धचिद्विषयताया
अवर्जनीयतया प्राप्तत्वेनानुक्तिमात्रेण प्रमितार्थापलापायोगात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ भामत्या “तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथित
स्वयं प्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्प
दं जीव इति क्षेत्रज्ञ इतिचाख्यायते । नखलुजीवश्चिदात्मनोभिद्यते” इत्या
दावनेकत्र चिदात्मनः शुद्धस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वं व्यक्तमेवोक्तमिति तदनुक्ति
चनं भामतीग्रंथाध्यनिबन्धनमेवेति किंचिदेतत् । एवं भामतीमतइव विवरण
मतेऽपि विचारअक्षिप्त इति वदता त्वयैव क्वचित्तयोर्मिथ समतिव्युत्पादनेन
प्रकृते विशिष्टे शुद्धस्यानुगमविषयेऽपि समतिसभवेन तत्रविवरणानुवादोऽपि सूप
पन्नएव । परंतु यत्र तयोर्विसवादस्तत्र खलु तदनुवादेन युक्तं ॥

यत्तु ॥ भामतीकाराः अखंडसाक्षात्कारोऽपि वृत्त्युपहितविषय
एवाज्ञाननिवर्तकः न शुद्धविषयकंज्ञानमूरीकुर्वतीत्यादि । तदविमर्शसुंदरं ।
तथाहि ॥ कुत शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वं । नच यत्तद्वेदशयमित्यादि श्रुत्या

शुद्धमयं दृश्यत्वनिषेधात् वृत्त्युपहित एव तत्र दृश्यत्वं स्वीक्रियत इति वाच्य । तद्वाक्यजन्यबोधविषयत्वस्याप्युपहित एव सत्त्वेन शुद्धे तन्निषेधा साधकत्वात् । स्वाविषयेषु तन्मावकत्वं उक्तश्रुत्यैव घटादि केवलरूपेषु दृश्यत्वनिषेध किं न स्यात् । नच श्रुतितात्पर्यविषयीभूतं यत् तत्तादात्म्यस्य शुद्धे सत्त्वादेव तस्य दृश्यत्वमिति न घटीयकेवलरूपस्येति चेन्न । तत्तादात्म्यस्यापि तन्मते म्योपहित एव सत्त्वेन तत्सत्त्वेनापि शुद्धे दृश्यत्वाभावादि मिथ्ययोगात् । एतेन शुद्ध स्वप्रकाशत्वादेव सिध्यति । नतु तद्वगाहिवृत्तिज्ञानविषयतयेति परास्त । तस्य स्वप्रकाशत्वादिबोधकश्रुत्यविषयत्वात् । नच पूर्वोक्तरीत्या शुद्ध स्वप्रकाश नवेत्यादि सशयादिकप्रतिप्रतिरोधित्वमेव तद्वाक्यस्य शुद्धविषयकत्वमिति वाच्यं । शुद्धविषयकसशयाप्रमिद्वैतचट्टिकादौ निरूपितत्वेन तद्विरोधिताया दूष्पराहतत्वात् । श्रुते शुद्धविषयक ज्ञानाजनकत्वं तन्मशयविरोधित्वमभवाच्च । केनचित्तादृशमामग्रीकल्पने उक्तवाक्यजन्यधियस्तद्विरोधित्वस्य वाचस्पतिना कल्पनामात्रेण तद्वाक्यस्य शुद्धपरत्वं पुरुषानरेण घटमंशयविरोधित्वकल्नामात्रेण तदपरत्वंमपि दुर्निवारमिति मन्यक श्रुत्यर्थविचारकौशल प्रकटीकृत ॥

किंच वृत्त्युपहितं वृत्तिविषयत्वस्य अज्ञानोपहितं अज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वं तयोरुपहितयोर्भित्त्वंनैकविषयकत्वाभावात्स्वित्यनिवर्तकभावानुपपत्तिरपि हिार्यैव । इतराप्रकारकत्वमात्रेण निवर्तकत्वं पूर्वोक्तमटनिर्विकल्पकादेरपि तत्स्यादविशेषात् । तथाच शुद्धाग्रे अन्याप्रकारकवृत्त्युत्पत्तेरावश्यकत्वे शुद्धे वृत्तिविषयत्वस्यापरिहाण्य ।

यद्वोक्त कल्पनगै ॥ 'निरुपाधिव्रहेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिस्वप्नेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुः । स्वम्याप्यपावित्राविशेषात् । तत

शुद्धस्य—ज्ञानविषयता

स्वमत्ताया विनाशहेतुमान्निव्याद्विनश्यदवस्थत्वं । एवं नानुपहितस्य विषयतेति । एव ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया नतन्वमाक्षात्कारगोचरता । वृत्त्यन्विन्नान्मविषयत्वेन वृत्ते स्वविषयत्वापातः । विशेषणाग्रहे विशिष्टाग्रहात् । उपलक्षितस्य तु नवृत्युपाधिकतेति । उच्यते ॥ वृत्युषरागोत्र सत्तयोपयुज्यते । न प्रतिभास्यतयाऽतोवृत्तिमंसर्गे सत्यात्माविषयो भवति न स्वत इति । ननुपाधिसम्बन्धाद्विषयत्व विषयत्वेनोपाधिसम्बन्ध इतीतरेतराश्रयन्वमत आह । अन्यथेति ॥ न ब्रह्माक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयकत्वप्रयुक्तं चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं । किंतु स्वतः ॥ घटादिवृत्तिष्वपि साम्यात् । 'चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तन्मबधः' इति च । परिमलेपि ॥ 'सत्तयोपयुज्यत इत्यविद्यमानव्यावर्तकत्वनिषेधान्नोपलक्षणम् । न प्रतिभास्यतयेति कार्यान्वयनिषेधान्नविशेषणम् । किंतु कार्यानन्वयी सत्त्वनियत उपाधिस्तृतीयप्रकार एव । 'चैतन्यं प्रतिबिम्बितत्वं मजातचैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं । तथाच चैतन्यवृत्यो प्रतिबिम्बितदुपाधित्वलक्षणमबधो नविषयविषयीभावप्रयोज्यः । किंतु स्वयमेव तत्प्रयोजक इति नान्योन्याश्रयः' इति । अत्रोच्यते । तथाहि ॥ यदि वृत्तिः स्वमन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोपहितता सपाद्य स्वयमुपाध्यविषयामती मिथ्याभूतोपहितविषया भवति । तर्ह्यज्ञानमपि स्वमन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोपहितता सपाद्याज्ञानाविषयकमदज्ञेयविषयकं भवतीत्यज्ञानमपि मिथ्यार्थविषयकं स्यात् । ततश्च ज्ञानाज्ञानयोर्ममानविषयकत्वात्तन्निवर्त्य निवर्तकभावानुपपत्तिः । चरमवृत्ते मिथ्यार्थविषयकत्वेन म्रमत्वादाज्ञाननिवर्तकता । अपमिद्धातश्च ॥

किंचानुपहितस्य शुद्धस्य वृत्यविषयत्वेन तस्य चरमवृत्तिविषयत्वाय तदुपहितस्य शुद्धस्य वृत्यविषयत्वं । उपहितं च चैतन्ये तद्विषयकवृत्युत्पत्तिः

अद्वैतदीपिका नातागमः

ति निर्विषयवृत्तेरनुत्पादात् । एवञ्च चैतन्यस्य विषयत्वं तद्विषयकवृत्त्युत्पत्ति
वृत्त्युत्पत्तौ च चैतन्यस्य वृत्त्यधीन विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयो दुर्निवार एव ।
किञ्चोपाध्यविषयकत्वं सत्युपहितविषयकत्वं अनुपहितविषयकत्व एव पर्यवस्य
तीति शुद्धस्य विषयत्वमपरिहार्यमेव । किञ्च मामत्यां “त्रित्यासमभिहारेणै
दृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सती” त्याद्युक्त्या शुद्धात्मनो वेदातर्वेद्यत्वमू
रीकृतमेवावगम्यते । नहि शक्त्या लक्षणायावा शुद्धात्मनः शास्त्रजन्यज्ञा
नविषयत्वाभावे शास्त्रस्यात्मतत्त्वपरत्वं सम्भवदुक्तिकं । उपहितं तु मिथ्यात्वा
देव न शास्त्रतात्पर्यविषय इति ॥

किञ्चोपहितरूपेणैव शुद्धब्रह्मण प्रमाणविषयत्वेन दृश्यत्वं मिथ्यात्वञ्च
स्यात् । तथाच स्फुटं शून्यवादः । प्रमाणाविषयीकृतस्यालीकत्वात् ।
एव शुद्धात्मनः स्वाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वरूपफलव्याप्यत्वापातेना
खडाकारवृत्तिचैतन्ययोरुपाधिप्रतिबिम्बत्वलक्षणमन्वय एव नागीकर्तुं शक्य इति
तस्य स्वाभाविकत्वमष्टमगमवत् दूरापास्तमिति नान्योन्याश्रयपरिहारोपि ।
यदत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकायां “ब्रह्मान्विते स्वविषयत्वं अनन्वितत्वे सति विद्यमान
त्वं च सति स्वविषयव्यावर्तकत्वाद्वृत्तेर्विषयत्वप्रत्युपाधित्वं । यदनन्वित
विद्यमान यद्विशिष्टस्येतरस्माद्व्यावर्तकं यद्वति तत्तत्रोपाधि यथा घटकारण
त्वादौ दडत्वादिकमिति” । तत्र ॥ तल्लक्षणाभावात् । तथाहि पंकजपद
प्रयोगे पद्यत्वमुपाधि । तच्च योगेन पद्यापद्यमाधारण पंकजपदप्रयोगपद्ये इत
रस्माद्व्यावर्तयति । नतु पद्ये तत्त्वपादयति ॥ योगेन प्रागेव तत्रतत्प्रत्याय
नात् । नच स्वय्यापार स्वाश्रयचेतरस्माद्व्यावर्तयति । किञ्च धर्मिणिविद्यमानस्त
त्त्वममत्ताकां धर्मो भवन्त्युपाधि । अन्यथा प्रातिभासिकपद्यत्वस्यकुमुदादावपि
सम्भवेन तत्राप्युपाधि ग्यात् । नचेह वृत्तिर्गतेति ॥ अधिक्रमाकरे व्यक्त ॥

यदपि ॥ नहि भामत्या पूर्वपक्षे सिद्धातेवा शुद्धपदघटित वाक्य सम
स्तीति । तत्पूर्वोत्तरभामतीग्रथाध्यक्षविमित । “चिदात्मा तु श्रुतिस्मृती
तिहासपुराणगोचर तन्मूलतदविमृष्टन्यायनिर्णयिशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव इति -पदा
तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वादीति - ब्रह्मस्वरूपस्यापाधिकलुषितस्य जीवस्य
प्रागप्यरोक्षत्वात् ॥नहि शुद्धबुद्धत्वादयोः वस्तुतोतिरिच्यते” इतिच तत्र
तत्र सिद्धातादिग्रंथेषु शुद्धपदघटितवाक्यानामद्याप्यविलीनत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ “परोक्ते दृष्यएवांशोमितैः शब्दैरनूद्यते” इति स्वप्न
तिज्ञानुसारेण भामतीनिष्कृष्टसिद्धातस्य स्वकीय मितशब्देनानुवादश्चन्द्रिकायां
सूपपन्नः । नहि चन्द्रिकाकारैः परकीयानुपूर्वीविशिष्टवेषेण तदीयशब्दानुवा
द प्रतिज्ञातः । येन परग्रंथे शुद्धेत्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दाभावो दोषावहो
भवेत् । परंतु “भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत ।
नत्वंतदस्ती”त्यादि भामतीग्रथसर्भेणाहंप्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यस्यार्थस्य
स्फुटप्रतिभामात् - यथा प्रतिज्ञस्वीयमितशब्देन तदनुवाद एव युक्त इति
यत्किंचिदेतत् ॥

यदपि ॥ शुद्ध स्वप्रकाशमित्यास्याशुद्धत्वमप्रकाशत्वव्यापकमित्या
द्यर्थवर्णनेत्यादि । तदपि मद ॥ यत्राशुद्धत्वाभावस्तत्रास्वप्रकाश
त्वाभाव इति व्यतिरेकमहचारज्ञानाय शुद्धस्यापिज्ञेयत्वत् । किंच वृत्तिष
देनाविद्यावृत्तिर्मनोवृत्तिर्वा विवक्षिता । नाद्य ॥ जगन्मिथ्यात्वसिद्धे
प्राक् भ्रमरूपाविद्यावृत्तिविषयत्वामभवात् । नात्य ॥ साक्षिवेद्ये शु
क्तिरूप्यादावत करणधर्मगुणादिषुच भागामिद्धे । यत्तु ॥ शुक्तिरू
प्यादिक मिथ्येत्याकारकमनोवृत्तिविषयत्वमादाय नभागामिद्धिरिति । तत्र ॥
शुद्ध ब्रह्म वृत्तिव्याप्य नेत्याकारकवृत्तिविषयत्वमादायतत्रानैकात्यान् ॥

अद्वैतदर्शिका वानागम

यत्तु । अस्वप्रकाशत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपाया स्वप्रकाश
 त्वव्यातिरेकव्याप्यगोपहितत्वाभावरूपं शुद्धत्वं ज्ञानउद्बुद्धसंस्कारोवा तमे
 नशुद्धत्वविशिष्टं स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायते । वन्हेर्भावव्यापकाभाव
 प्रतियोगित्वस्य धूमे निश्चये उद्बुद्धसंस्कारेवा मति धूमवति वन्हेर्भासस्या
 ज्ञानवदिति तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तादृशज्ञानाभावप्रयोजकत्वमेव स्वप्रकाशत्ववि
 शिष्टशुद्धमावरुत्वमिति । तत्र ॥ स्वप्रकाशत्वव्याप्यवत्तया शुद्धस्य ज्ञाना
 भावे तत्र स्वप्रकाशत्वाभाव ज्ञानस्य बाधकाभावात् । स्वप्रकाशत्वव्याप्ये
 उपहितत्वाभावरूपं शुद्धत्वं ज्ञातं च शुद्धज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् । दृष्टान्तेषु
 वन्हेर्व्याप्यधूमवत्तयाज्ञात एव पर्वतादौ वन्हेर्भावो न ज्ञायते । उपहितत्व
 स्यात्स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वं ज्ञातव्यं शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयोः सहचारग्रहआवश्य
 कः । अन्यथा अस्वप्रकाशत्वं व्यभिचारज्ञानानुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञाना
 सम्भवात् । सहचारग्रहे च शुद्धरीरवर्जनीयैव । शुद्धत्वविशिष्टत्वेन शुद्धज्ञाने च
 शुद्धे अस्वप्रकाशत्वनिषधरूपस्वप्रकाशत्वस्यैव पर्यवमान भवतीति । यदपि ॥
 चन्द्रिकाकृतामुक्तविकल्पदूषणानि भामतीमिद्धाताद्यनवलोकनविजृम्भितानीत्या
 दि प्रलपन । तदप्यनादयमेव ॥ स्यात्तत्र्येण चन्द्रिकाखडनेन भामत्यु
 जीवितार्थं प्रवृत्तेन खडनाकारेणानुक्तोपालभनगोषमसतमनभिधाय तथानुवाद
 चन्द्रिका कृता भामतीममतमूरीकृत्य भामत्यभितशुद्धशब्दस्यार्थविशेषकल्पनया
 चन्द्रिकोक्तदूषणपरिहारप्रयामेन शुद्धो न भातीति कोर्थ इत्यादि चन्द्रिकानृद्धि
 पक्षस्य भामतीमिद्धातत्वनिर्वाणत् । कल्पतर्गे पूर्वपक्षमिद्धातोपमहारग्रये
 आत्मस्वरूपस्याहप्रत्ययविषयत्व प्रत्यक्षप्रबल्यचोपजीव्य जिज्ञासाक्षेपस्य निरु
 पाधिकोऽत्मनोहप्रत्ययविषयत्व प्रत्यक्षस्याभामत्वचोपजीव्य तदाक्षेपममाधानस्य
 च व्यक्तनुक्तत्वाच्च । तथा च चित्ताविधाना - आत्मनो ह - आत्मनो

रूप - इत्यादिशब्दामिलप्यमान शुद्धत्मा अहप्रत्यये न भातीति भामतीसिद्धां
तोपरि ग्रथकृदुक्तविकल्पदूषणानामत्यतसंश्लिष्टतया सर्वज्ञकल्पनां चंद्रिकाकृता
मज्ञानकल्पनस्य सौरालोके दिवाभीतांधकारकल्पनवत्स्वाज्ञानमूलत्वात् ॥

यत्तु ॥ स्वडनकारवचनस्य शुद्धपदविवरणादिरूपस्य कृत्वा चित
या प्रवृत्तत्ववचनं । तदपि प्रेक्षावद्भिर्ग्रह्यमेव । अभ्युपगमयादप्रयो
जनानिरूपणात् । सतोप्यनुक्तोपालंभनदोषस्यानुद्धावने कारणानभिधानात् ।
तज्ज्ञापकाभावाच्चेति ॥

यदपि ॥ विशिष्टज्ञानं स्वरूपेण शुद्धविषयकं न भवति । किंतु
किंचिद्रूपेण तद्विषय भवतीत्यादि । तत्रोच्यते ॥ स्वरूपेणेति कोऽर्थः ।
स्वस्य रूपमिति विवक्षया स्ववृत्त्यसाधारणरूपोपरागेणेतिवा - धर्मिभूतशुद्धस्य
रूपविषयमपि न भवतीतिवा । नाद्य भामतीमते अनुपहिते व्यावहारिक
वर्मस्याप्यनगीकारेण चरमवृत्तेरप्युक्तरूपेण शुद्धविषयकत्वाभावात् । अवि
ष्टानविधयात्मस्वरूपविषयत्वममत्या अपमिद्धातापाताच्च । वयतु स्वरूप -
पररूपादिमकलधर्मानुपरागेणो परागेणवात्मस्वरूपस्य विशिष्टज्ञानविषयत्वसंपाद
नेन कृतार्था स्वरूपेणात्मनो विषयत्व नाशास्महे । शुद्धस्वरूपस्य विशिष्ट
ज्ञानविषयत्वंतु लघुचंद्रिकाया शुद्धस्य किंचिद्रूपेण भानमिति व्यक्तमुक्ततया
अविक्रान्तिरिति न्यायेन मिद्धमेव । परंतु - तत्र प्रतीयमानं रूपं - स्वकीय
वा परकीयवा - सत्यं - मिथ्यावा भवतु । तेन रूपेणात्मस्वरूपस्य विषय
त्वतु नापन्होतु शक्यमित्यञ्च निर्दलपक्षप्रतिक्षेपेणेति । एतेनाद्वैतसिध्याद्य
नुवाद परान्तः । किंच भामतीमतं स्वरूपेणशुद्धविषयकज्ञानस्यैवानं
गीकारादहप्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यादि विशिष्योक्तिरेवायुक्तेति
संक्षेपः • ॥

यदपि विवरणप्रयस्याप्ययमेवाभिप्राय इत्यादि । तद्विवरणमेवाज्ञानमूलं ।
 तथाहि॥ “यथा तार्किकमते कर्णशब्दकुल्यवच्छिन्नाकाशस्य शुद्धाकाशान्यत्वेऽपि
 तद्धर्म शब्द शुद्धाकाशस्यापि धर्मः । अन्यथा शब्दाश्रयत्वेनाकाशानुमानासंभ-
 वान् । तथा किञ्चिदुपहितचिदाश्रितमपि ज्ञानं शुद्धचिन्निष्ठं भवत्येव ।
 विशिष्टचिन्ति शुद्धचितोनुगमात् । तमेव भांतमिति श्रुत्या तत्प्रतीतावेव
 प्रतीतश्च । दृश्यत्वादिकनूपहितनिष्ठमेव शुद्धचिन्ता तादात्म्यरूपात्तस्य ।
 अत्यन्ताभेदे सबधायोगाच्च । विषयावच्छिन्नचिन्ता सहैकीभावापन्नांत करणा
 वच्छिन्नचित्तादात्म्यापन्नस्य वृत्तिरूपस्य तत्प्रतिबिम्बितचिद्रूपस्य च ज्ञानस्य
 विषयावच्छिन्नचिदभानापादकाज्ञानस्मान्देशत्वमुक्तरूपमस्त्येव । इदंचोप-
 हितनिष्ठस्य शुद्धचिन्निष्ठत्वापपादनं यथाश्रुतममानदेशत्वाभिप्रायेणेत्यादि”
 विवरणममर्थनपर लघुचद्रिकादिग्रथाध्यनिमित्तत्वात्तथाभिप्रायकल्पनस्य ॥

यदपि ॥ अहं मुक्त स्यामितीच्छायां शुद्धाभानेऽपि अनवच्छिन्न
 शुद्धत्यरूपमात्रविषय पार्ष्टिकबोधमादायैवात्ममात्रगतमुक्तीच्छापर्यवसानं बोध-
 यतीति नानेनवाक्येनाहप्रत्यये शुद्धभान खडनकारैः स्वीकृतमित्यादि ।
 तदप्यापातरमणीयं । अहं मुक्त स्यामितीच्छासंपत्त्यनंतरं सामग्रीविरहे
 प्रयोजनाभावंच सति शुद्धचिन्मात्रविषयकमानसादिबोधकल्पनासंभवात् ।
 तत्कल्पनामात्रेण विशिष्टगतमुक्तीच्छाया विशेष्यमात्रगतमुक्तिविषयत्वपर्यव-
 सानस्य विशिष्टेच्छाया शुद्धभानाभावे कर्तुमशक्यतयोक्तासबद्धप्रलापम्यानाद-
 रणीयत्वात् । अविक्रमन्यत्र व्यक्त ॥

यत्तु ॥ विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे नैष दोष इति । तत्र ॥
 त्वन्मतेविशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यागीकारेणोक्तदोषस्य वज्रलेपत्वात् । अन्य-
 था विशिष्टज्ञानानंतरविशेष्ये मशयादि प्रसगात् । तथाच भाष्यमीमर्थ

नार्थं खंडनकारपरिकल्पितकल्पे चंद्रिकोक्तविकल्पदूषणानि संलग्नान्येव नानुक्तोपालंभनानीति नशतेनापिप्रयनानां दीपिकाकारेण परिहर्तुं शक्यानीति सुस्थान्येवेति सिद्ध ॥

यदपि ॥ अत्रहि अविद्याप्रतिबिंबोत करणप्रतिबिंबोवेति मतद्वयमद्वैतिनामित्यादि । तदप्यद्वैतसिद्धांतानवबोधविलसित । विवरणे “नन्वज्ञानं जीवावच्छेदोपाधिरितिपुरस्तादुक्त । तत्तथमहकारोपाधिता जीवस्याभिधीयत इति । नैष दौषः ॥ चैतन्यम्यावच्छेदकविकल्पतारतम्येन व्यवहारविकल्पतारतम्यात् । तथाहि ॥ निर्विकल्पक चैतन्यमात्रैकरसं अविद्यासंबन्धादीषद्विकल्पव्यवहारालंबनं भवति सुषुप्ते । ततस्तदुपादानांत करणावच्छेदात्तदेव स्थूलतरं व्यवहारालंबनं भवति स्वप्ने । पुनरत करणसमृष्टस्थूलशरीरोपरागात्स्थूलतमं भवति जागरणे । नचोपाधिभेदाज्जीवभेदप्रसंगः । पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवोत्तरोत्तरेणावच्छेदान् । निरपेक्षोपाधिभेदेहि जीवभेदः” इति व्यक्तमुक्ततया मतद्वयस्याप्रामाणिकत्वान् । “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” इत्यादि श्रुतिविरोधात् । अविद्याबिंबत्वमीश्वरत्वं । तत्प्रतिबिंबत्व जीवत्व ॥ अविद्यातूभयानुगतचिन्मात्रसंबन्धिनी । उपाधे प्रतिबिंबपक्षपातित्वाज्जीवे संसारः । अतः करणतुनावच्छेदो नाप्युपाधिः । कृत्तनाशाकृताभ्यागमप्रमगादित्यादि त्वदीयप्रक्रियाविरोधाच्च । भामतीमते त्वत्कल्पनानवसरप्रकारो व्यक्तीभविष्यत्युपरिष्ठादिति ॥

किंच प्रतिबिंबे उपाधितादात्म्यमन्यत्रादृष्टमेव कल्पनीयं । अत्रोक्तं लघुचन्द्रिकायाः ॥ असंबद्धस्योपाधित्वायोगात् । संबधातरायोगाच्चाध्यासिक एव संबधो वाच्य इति तादात्म्यसिद्धिरिति । तन्न ॥ अतः

करणादे करणरूपतया कर्त्रधीनत्वेन तेन सह स्वस्वामिभावाद्यनंकविधसंभावितसंबधानामाकरे व्यक्तमुक्तत्वात् । तादात्म्याध्यासस्य दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति ।

यदपि ॥ भिन्नपदेनचात्र तादात्म्यानापन्नमित्यर्थो विवक्ष्यते । अस्मन्मतंतु अविद्याप्रयुक्तात् करणतादात्म्यापन्नचिद्रूपस्य सौषुप्तिकाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्रूपस्यच वारणार्थं भिन्नातविशेषणमित्यादि । तदप्यसारं ॥ सुप्तौश्चासादिक्रियादर्शननांत करणस्य ज्ञानशक्तिविशिष्टवंपेण विलयेपि क्रियाविशिष्टवंपेण सत्वागीकारात्तत्राप्यत करणतादात्म्यापन्नचित् सभवंनाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्विवक्षाया व्यर्थत्वात् । दृश्यमात्रतादात्म्यपन्न स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेच ब्रह्मणि अत करणतादात्म्यानापन्नत्वस्य दुर्बलत्वेन शुद्धासंग्रहप्रमगाच्च ॥

विवरणे “एकाग्रिसंबन्धादयोदहतीतिवदज्ञानात् करणयोरेकात्मसंबन्धादहमित्यवभासो नात करणस्याज्ञानसंबन्धादि”त्यादिना ग्रंथेन शुद्धात्मन्येवात करणतादात्म्यस्य व्यक्तमेवोक्तत्वाच्च । सन् घट इतिवत्सदत करणमिति प्रतीतिस्तत्र तत्तादात्म्यस्यापन्नहोतुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेनाविद्यातादात्म्यानापन्नत्वमपि प्रत्युक्त । अन्योन्याश्रयादिभिर्या शुद्धएवाविद्याध्यासस्य समर्थितत्वेन तत्र तत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । सःज्ञानमितिप्रतीते । दृश्यमामान्यतादात्म्यापन्ने स्वनिवर्तकज्ञानविषये शुद्धएवाविद्यातादात्म्यस्याकामेनाप्यमीकार्यत्वाच्च । तथाच शुद्धासंग्रहो दुरार एव । वस्तुतस्तु ॥ “इति भाष्यकृतो भाषा तेन प्रातिष्ठिविपिणी । तादात्म्यारोपरूपाया धर्मारोपात्मिकापि वा । नाज्ञानमहमित्यग्नि नाज्ञानवर्ज्येत्यपि । अतो ब्रह्मणि तेनभ्यात्कथमज्ञानकल्पना ।

अज्ञोहमिति च ज्ञानं सिद्धाज्ञानस्य वेदनं । उक्ताकारद्वयायोगात्सिद्धिश्च
भ्रमरूपिणी । नास्त्येवेति कुतोऽज्ञानं कल्पितं स्यादित्यतुधी । नाज्ञानक
ल्पना रूपा ततोऽज्ञानमकल्पित” इत्युक्तरीत्या अज्ञानत्वरूपाज्ञानधर्मसंसर्गा
रोपस्यैव युक्तत्वेनाज्ञानसंसर्गारोपस्यायुक्ततयाऽज्ञानानुवेधाभावान्नाविद्यातादा
त्म्यापन्नत्वमात्मनः संभवतीति न तत्तादात्म्यानापन्नत्व जीवचैतन्यव्यावर्तक।
एवं ममांत करणं नाहमंत करणमित्येव प्रतीत्या अहमत करणमित्यत करणानु
वेधाभावान्नतत्तादात्म्यापन्नत्वमात्मन इति न तत्तादात्म्यानापन्नत्वमपि व्याव
र्तक । अंत करणस्य स्वरूपेणात करणत्वादिना तादात्म्यारोपाभावेपि कर्तृ
त्वादिविशिष्टवेषेण तत्तादात्म्यारोपसम्भवइत्यादिकत्वनुपदमेव निरसिष्यते ।
अपिच तादात्म्यानापन्नत्वमपि आपन्नत्वाभावो आपन्नभेदोवा । पक्षद्वये
पि शुद्धशब्दार्थस्य द्वांशतया प्रागुक्तदोषाणामत्रापि वज्रलेपत्वात् भक्षितंतीति
न्यायेन दीपिकारप्रयासो विकल्प एव ॥

किवेश्वरस्य स्वप्नपन्नमायाध्यामनिवृत्तिरूपमायानिरसनममर्थस्याविद्या
तादात्म्याध्यासस्यासंभावितत्वेन तत्तादात्म्यानापन्नत्वात् अत करणतादात्म्या
नापन्नत्वांगीकाराच्चेश्वरस्य शुद्धत्वापत्तिरप्यपरिहार्यैव । अधिकमाकरे
व्यक्त

यदपि चिद्रूप इति शुद्धस्य ज्ञानरूपत्वमुक्तं । तदप्यापातरमणीयं॥
अज्ञानाविरोधिन शुद्धत्वादेव व्यवहाराद्यनुकूलशक्तिविधुरस्य ज्ञातृज्ञेयविही
नस्य ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वस्यामभव दुक्तिरत्वात् । न च ज्ञानस्य विषयता
तादात्म्यमेव सविषयकत्व । तच्च सर्वदृश्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मण्यशुण्णमिति
वाच्य । तादात्म्यस्य विषयतारूपताया अनुपदमेव निगमरिप्यमाणत्वात्।
सर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षे सविषयकत्वायोगाच्च । न च यदाकदाचित्सविषयक

त्वमात्रेण ज्ञानत्वोपपत्तिरिति वाच्यं । ज्ञानस्वरूपत्वं स्वसमानसत्ताकस्वनिष्ठविषयिताव्याप्यमित्येव व्याप्तेरव्यभिचारेण व्यापकामात्रे व्याप्याभावनिर्धारणात् । सविषयकत्वारोपमात्रेण ज्ञानत्वं घटादेरपि ज्ञानत्वापातात् । तत्रापि कदाचित्कचित्सविषयकत्वभ्रमसंभवात् । न च ज्ञानस्वरूपत्वं प्रति ब्रह्मज्ञानंतराबाध्यसविषयकत्वं व्यापकमतो नोक्त दोष इति वाच्यं । सन्निपातादिना मरणस्थले तस्य बाधानुदयेनोक्ताबाध्यत्वस्याप्यनपायात् । यत्तु । ज्ञानं तादात्म्यमेव मुख्य विषयत्वं । इच्छायास्त्वाकाराख्यं गौणमेवेति । तदसत् ॥ मोक्षे ज्ञानानन्दयोर्भेदाभेदनिर्वाह्यतादात्म्याभावेन विषयविषयिभावानुपपत्त्या आनंदाप्रकाशे तस्यापुरुषार्थत्वापत्तेः । नचानावृतानन्द एव पुमर्थः । आनन्दस्यानुभवगोचरत्वान्गीकारे तदावरणत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । एवं क्रियाकर्तृभावविरोधेन समानसत्ताकर्तृशून्यत्वाच्च न ज्ञानरूपत्वं ब्रह्मण इति दीपिकाकारोत्प्रेक्षितशुद्धशब्दार्थस्तन्मत एवातिहेय इति प्रथमत एव सम्यक् प्रकटीकृत दीपिकाकारेण स्वसिद्धांतकौशलमित्यलं दुर्बलविशसनेनेति ॥

यदपि अतःकरणतादात्म्यापन्नो जीव इति । अत्र दीपिकाकारस्याद्वैतसिद्धिलुचद्रिकादौ न्यायामृतोक्तदूषणोद्धारः कृतस्तत एव न्यायामृतं खडितमिति महामोहनिरसनार्थं न्यायामृतोक्तान्यद्वैतदूषणानि संश्लिष्टानि न केनापि कथंचिदप्युद्धर्तुं शक्यानीति परप्रत्यायनार्थं च किंचिद्विचार्यते । तथाहि ॥ जीवे तावदतःकरणतादात्म्यसंभवदुक्तिकमेव । अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकायाः ॥ आवश्यकं स्वत्वात्मन्यंतःकरणतादात्म्याध्यासः । तं विना आत्मनि कर्तृत्वादेरंतःकरणधर्मस्य भानानुपपत्तेः । तदुक्तं पंचपादिकायाः ॥ “तस्याअनाद्यविद्यायाः परमेश्वराधिष्ठितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाभ्यां कर्तृत्वभोक्तृत्वैकावारं कूटस्थचैतन्यसत्त्वलनसजा

ज्ज्योति स्वयं प्रकाशमानोऽपरोक्षोहंकारोयत्संभेदात्कूटस्थचैतन्योऽनिदमश
 आत्मधातुरपि मिथ्यैव भोक्तेति प्रसिद्धिमुपगत । सचाहंकारः चिदात्म
 नो बुद्ध्या निष्कृष्यवेदांतवादिभिरंत करण मनोबुद्धिरूपप्रत्ययी इतिच विज्ञान
 शक्तिविशेषमाश्रित्य व्यपदिश्यते । परिस्पदशक्त्याच प्राण इति ।
 तेनांत करणोपरागनिमित्तं मिथ्यैवाहकर्तृत्वमात्मन स्फुटिकमणेरिवोपधान
 निमित्तो लोहितिमा ” इति । नच कर्तृत्वाद्य आत्मधर्मा एव स्वाभावि
 का भवंतु । किं तः करणधर्मत्वमगीकृत्यात्मनि तत्प्रतीतिनिर्वाहायांत कर
 णतादात्म्याध्यासकल्पनयेति वाच्यं । तथासति कर्तृत्वस्य कृतिरूपतया
 तस्यात्मनि तादात्म्येनोत्पत्तिप्राप्त्याऽत्मनोऽप्युत्पत्तेरावश्यकत्वे निर्विकारत्वबो
 धकश्रुत्याद्यप्राधान्यापत्तेः । कृतीच्छादीनां सामानाधिकरण्यस्य सर्वसमत
 तयेच्छादीनां च “कामः संकल्प एतत्सर्वं मन एवेति” श्रुत्या मनोधर्मत्वा
 वगतेः । सुप्तौ मनसोऽभावे न कर्तृत्वानुभवाभावाच्च । मनउपाधिकमे
 वकर्तृत्वमात्मनश्चकास्व इत्येव युक्तं । नन्वेव तर्हि जपोपाधिना स्फुटिके
 लौहित्यप्रतीतिबन्मनोरूपोपाधिना आत्मनि कर्तृत्वप्रतीत्यगीकारे जपा रक्ता
 स्फुटिकच रक्तमिति बन्मन कर्तृचैतन्यं च कर्त्रितिपृथग्व्यवहारप्रसंगः ।
 तादृशप्रतीत्यो स्फुटिकलौहित्यादिस्थल इव विपरीतप्रमाभावश्चस्यात् ।
 तथाचात्मनि कर्तृत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्राप्त्या “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ।
 यथा च तक्षोभयथे”त्यधिकरणविरोधः । तत्रात्मन एव कर्तृत्वस्य व्यव
 स्थापितत्वात् । एवं मनस कर्तृत्वे मननादिक्रियाकरणत्व न स्यात् ।
 इष्टापत्तौच यन्मनसा न मनुत इत्यादि श्रुतिषु करणत्वश्रवणविरोधः ।
 श्रवणादिकर्तृत्वस्य बंधस्यच बुद्धिनिष्ठत्वप्राप्त्या तत्सामानाधिकरण्यानुरोधेन
 मोक्षस्यात करणनिष्ठत्वापत्तिः । प्रतियोगिध्वमयो सामानाधिकरण्य निय

मात् । शास्त्रफलममति विशेषशास्त्रे प्रयोक्तार्येवेति नियमान्मोक्षस्यात क
रण प्रत्येव पुरुषार्थताचेत्यादयो दोषा स्युरिति चेन्न । मम मन. पाठे
प्रवर्तत इति प्रतीतिं. अहं करोमीति प्रतीतिश्च तवापीष्टत्वेन तत्र मनस
आत्मनश्च पृथक् कर्तृत्वभानस्यावश्यकत्वे उक्तापादनस्येष्टत्वात् । न च
पृथगुल्लेखवत्तात्तयोर्भेदभानादात्मांत करणयोस्तादात्म्याध्यासानुपपत्तिरिति वा
च्य । आत्यतिकभेदग्रहस्यैव तद्विरोधित्वेन प्रकृते तदभावात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ मनस्त्वचैतन्यादिविशिष्टवेषेण पृथगुल्लेखेन तेन रूपे
णात्यतिकभेदश्च । तथापि कर्तृत्वादिविशिष्टरूपेणैव तादात्म्याध्यास अत
उक्तप्रतीत्यङ्गीकारे न काचिदनुपपत्ति । नच मनसश्चैतन्येन सहात्यतिक
भेदगोचरप्रत्ययाभाव इति वाच्य । मनो न स्फुरणं किंतु स्फुरतीति प्रत्य
यात् । आत्मन्यहकारेच कर्तृत्वावगाहिज्ञानद्वयस्य ब्रह्मज्ञानेनैव बाधेनैक
विनापरस्य ब्रह्मज्ञानेतेरेणाबाधान्नविपरीतप्रमाद्यापादनावकाश । नचैव
तर्ह्यस्य सोपाधिकध्रमत्वे कदाचित्स्फटिकानवगाहिन कुसुम रक्तमिति प्रत्यक्ष
स्य एव कुसुमानवगाहिन रक्त स्फटिकमिति प्रत्यक्षस्येवात्मानगाहिन कर्तृ
त्वसाक्षात्कारस्य अत करणानवगाहिन आत्ममात्रावगाहिकर्तृत्वसाक्षात्कारस्य
चापत्तिरितिचेन्न । स्फटिकस्य कुसुमसन्निधिभात्रेण तादृशप्रत्ययद्वयसंभवे
पि प्रकृतांत करणस्यात्मतादात्म्यापन्नस्यैवोपाधित्वेन परस्परानवगाहिप्रत्यक्षानु
दयात् । नच तादात्म्यरूपसंश्लेषात्तद्वृत्ति धर्माध्यासानङ्गीकारे रज्जौ सर्पस्य
तादात्म्येनाध्यासात्तद्वृत्ति भीषणत्वादिधर्माध्यासेनाविशेषादसंश्लिष्टनिष्ठतद्ध
र्माध्यामस्यैव सोपाधिकत्व वाच्य । तथात्वे अग्न्युपाधिकस्यायोनिष्टदाहक
त्वाध्यामस्य नीरनिष्टक्षीरोपाधिकमाधुर्याध्यामस्यच सर्वममतमोपाधिकत्वानु
पपत्त्या अविष्टानोपाध्यो परम्परविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्याशङ्क्यस्य सोपावि

कृत्वे तत्रत्वाभावात् । किंतु यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं यद्धर्माध्यास
स्य तदधिकसत्ताकं तद्धर्माश्रयीभूतं यद्वस्त्वतरं तदभावस्यैव तत्रत्वात् ।
जपारूपोपाधिसन्निधिकाल एव स्फटिकलौहित्याध्यासाज्जपान्वयव्यतिरेकित्व
लौहित्याध्यासस्य अतस्तादृशजपापेक्षयाऽधिकसत्ताकस्य जपांतरस्याभावान्नो
पाविकन्व । एवं मनः सत्ताकाल एवात्मनि कर्तृत्वाध्यामात्तादृशकर्तृत्वा
श्रयीभूतमनोपेक्षयाऽधिकसत्ताककर्तृत्वाश्रयीभूतवस्त्वतराभावात्सोपाविकन्वनि
र्वाहः । रज्जौ भीषणत्वादिधर्माध्यामस्य रज्वारोपितमर्पान्वयव्यतिरेकि
त्वात्तादृशभीषणत्वाश्रयीभूतारोपितमर्पापेक्षयाऽधिकसत्ताकमर्पांतरस्य सत्त्वान्नत
द्धमस्य सोपाविकन्व । नापि पूर्वाधिकरणद्वयविरोधः । तत्र हि बुद्धे
रेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चैतन्यस्येति पूर्वपक्षे करोमि भुजे इतिप्रतीत्या कर्तृत्वं
भोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमात् कर्तृत्वमात्मनोपीति व्यवस्थापित
त्वात् । नन्वतः करणस्यापि कर्तृत्वे भोक्तृत्वमपि स्यादिति चेन्न ।
इष्टापत्तेः । सुखाद्यनुभवतादात्म्यरूपभोक्तृत्वस्यांतःकरणेऽप्यारोपितस्य सत्त्वा
गीकृतात् । “यथाचतक्षोभययेति” सूत्रे पूर्वाधिकरणोक्तस्यान्मनिष्ट
कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वपूर्वपक्षेणोपाधिकत्वस्य समर्थितत्वाच्च न तद्विरोधोपि ।
अत एवात्मनि कर्तृत्वातरस्यैवोत्पत्त्यङ्गीकारात् श्रयणादि कर्तृत्वेन मोक्षस्याप्यु
पपत्तिः । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टांतःकरणतादात्म्याध्याममात्रात्कर्तृ
त्वादिव्यवहारे आरोपितवधस्याप्यभावापत्तेः । उपपादितचैतत्पचपादिका
कृता । ‘स्फटिकमणेर्विव लोहितिमा कर्तृत्वादिक्मात्मनो मिथ्येति’ ।
स्फटिकलौहित्यं तन्मन्मर्गश्च मिथ्येति प्रतीतिव्यात्तत्र यथा मिथ्याभूतं लौहि
त्यांतरं जायते तद्वदात्मन्यपि कर्तृत्वांतरं जायते इति तदर्थः । शरीरवृत्ति
गौरव्याग्निमर्गाध्याममात्रात् गौर इत्याग्निप्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेर्न तत्र गौर

त्वाद्यतरोत्पत्ति स्वीक्रियते । भीषणत्वादि समर्गाध्याममात्रस्य रज्जाविव
मनोनिष्ठकर्तृत्वमसर्गाध्याममात्रेणैवात्मनो बद्धत्वं - तत एव यन्मोक्षयो
सामानाधिकरण्यामित्याभिप्रत्य विवरणे मनोवृत्तिनिष्ठकर्तृत्वाध्यामोऽपि निश्च
यित । न चांक्षपक्षद्वयेऽपि मनस श्रयणादिकर्तृत्वात्तस्यापि मोक्षापत्तिः ।
तस्यैव नाशेन मोक्षापादनायोगात् । फलतः कर्तृत्वनियमेऽपि कर्तृत्ववत
फलनियमाभावात् । कर्तृत्वादिव्यवस्थ्यात्मनिष्ठत्वात्तन्नाशरूपमोक्षस्यापि तत्रै
व सत्त्वात्प्रतियोगिध्वमयो सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु ॥ प्रतियोगितन्नाशयो सामानाधिकरण्यानियमो ना
स्त्येव । आश्रयनाशजन्यरूपादिनाशे व्यभिचारात् । इत्यत्र मोक्ष
स्यात्मानप्रत्येव पुरुषार्थत्वान्नातः करणप्रति पुरुषार्थतापत्तिः । शास्त्रफल
प्रयोक्तरीति नियमो नास्त्येव । जानंति पितृयज्ञाग्रे व्यभिचारात् । ननु
यत्र प्रयोक्तृगततया शास्त्रेणैव फलमुक्तं । तत्राय न्यायान् प्रवर्तते ।
संदेहाभावात् ॥ किंतु तदन्यत्रैवतिचेत्तर्हि प्रयोक्तृगतत्वेन प्रमितफलजन्यस्य
त एवाय नियम इत्यागतः । तथा चापित्रातत्कार्योच्छेदरूपमोक्षस्य प्रयोक्तृ
निष्ठत्वासम्भवात्तद्वृत्तित्वेनैवप्रमितत्वान्नोक्तमित्येवं भवदुक्तनियमव्यभिचारप्रम
त्तिः । वस्तुतो मोक्षो न शास्त्रफलः । यन्निष्ठफलमाधनत्वं शास्त्रतात्पर्यं
तदेव हि शास्त्रफलमित्युच्यते । अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षमाधनत्वं तत्त्वज्ञान
निष्ठं न शास्त्रतात्पर्यं । ज्ञाननिष्ठाज्ञाननिवर्तकत्वस्य लोकमिद्धव्याप्तिमूलका
नुमानगम्यत्वं न तदंशं शास्त्रस्यानुवादरूपतापत्त्या तात्पर्यस्य वक्तुमशक्य
त्वात् । नापि मनस कर्तृत्वं करणत्वविरोधः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते
कर्माणि तनुतेऽपिचेति' श्रुत्युक्तं यज्ञादिकर्तृत्वस्य मनोविज्ञानबुद्धिशब्दवाच्य
वस्तुन सत्त्वंऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपा दृष्टवच्चिदन्ना भग्नावरणा वा चित्तगुण

लब्धिपदार्थभूताप्रतिकरणत्वे बाधकाभावात् । तस्मादात्मन्यतः करणतादात्म्याभ्याम आवश्यक इति ॥

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कर्तृत्वस्य कृतिरूपस्यात्मधर्मस्योत्पत्तौ आत्मनोऽप्युत्पत्त्यादिरूपविकारः स्यादिति । तत्र ॥ कर्तृत्वस्य कृतिरूपातिरिक्तधर्मत्वानगीकायात् । मन आदिवृत्तिहेतुभूतात्मस्वरूपभूतशक्तिरेव कर्तृत्वम् । तदनगीकारे सुप्त्यनंतरं मनसः कर्तृत्वं न त्वदभिमतकृत्यात्मना अपरिणामात्तस्याकर्तृत्वापत्तेः । द्युष्प्रादिवत्त्वेऽप्यलेश्वरकर्तृत्वागीकारे यत्तमद्वयगोर्मात्र्यनुभवापत्त्यापापनम् । स्वरूपशक्तेश्चोत्पत्त्यादिशून्यत्वान्नतज्जननादिप्रयुक्तविहागशक्तित्वमात्मन इति न निर्विकारत्वश्रुतिरिरोप ॥

वस्तुनस्तु । जीवस्य कृत्याश्रयत्वापि ज्ञानाश्रयत्वं इव न द्रव्यातृत्वापरिरूपविकारापत्तिरिति चद्रिकोक्त्या सिद्धांतं आत्मनोऽभिज्ञानमिदानीं च तादृक्क्षणविकाराभ्युपगमान्निर्विकारत्वश्रुतिरीश्वर एव मुख्यः । जीवे तु यथाभवमेवति न कोऽपि दोषः । तादृशकर्तृत्वस्य विगर्हितनिमित्तवत्त्वं नारूपमोक्षेऽपि ‘मन्त्रपर्यंती’त्यादिना प्रयमाणत्वाच्च मन उपानियतम् । गुणमौ मनोनिष्ठकृत्यनुकूलप्रवृत्त्या अभावपि अनदानुभवापत्त्याशक्तिरित्येवेति न तत्रापि कर्तृत्वमामान्याभाव इति न मनसः कर्तृत्वान्वयव्यतिरेकरूपमुक्त्यवकाशः । उक्तश्रुतंमोक्षप्राप्त्यन्वयत्रमोक्षनिर्गुणप्रवृत्तावेव व्यक्तम् । निर्विज्ञेयात्मस्वरूपप्राप्त्यन्वयश्रुतीनामन्यत्रापाकृतत्वात् । तादृशशक्तिरूपकर्तृत्वस्यात्मना सविज्ञेयाभिन्नत्वात् । धर्मधर्मिभावादेव्यक्त्यादेर्व्योपपत्तिः । नचात्रमानाभावः । “बलमानदओजश्च महोज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यते परमाद्विभो” इति श्रुतौ बलशब्देन शक्तेरुक्तत्वात् । एतेन मम मन पाठे प्रवर्तते इति प्रतीतिवशात्तन्मनसोऽपि कर्तृत्वमित्यपास्तम् ।

तत्प्रतीतेरेवाभावात् ॥ व्यपदेशमात्रस्य करणे कर्तृत्वोपचारेण सभवात् । अन्यथा मम हस्त एव करोति मम जिह्वैव ब्रवीतीत्यादिव्यपदेशाद्धस्तादी नामपि कर्तृत्वं स्यादविशेषात् । एवं मनः कर्तृ चैतन्यञ्च कर्त्रिति प्रतीत्या पक्षिर्गपिदुर्वागः । मनो न गृह्णामित्यात्यतिक्रमेदावगाह्यनुभवस्य त्वयैवागी कृतत्वं न तत्तत्त्वं केनापि रूपेणात्ममनमोक्तादात्म्यभ्रमस्य देहतादात्म्यभगा वमरे दर्शितरीत्या असम्भवेन मानाभावेनचानुपपत्तौ त्वदुक्तरीत्या सोपाधिकभ्र मत्त्वग्यायोगेन मनमोपि कर्तृत्वं कुमुम रक्त स्फटिकञ्च रक्तमिति प्रत्ययवैल क्षण्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

यदप्यतः करणस्य भोक्तृत्वे इष्टापादनं । तदमारं ॥ सुखानुभ वतादात्म्यमात्रादतः करणस्य भोक्तृत्वागीकारे जडभूतांतःकरणतादात्म्यादा त्मनोपि जडत्वापत्तेः । मनसः कर्तृत्वे मोक्षापत्तिरपि दुर्वागः ॥ तत्र मनसो नाशान्नमोक्ष इतित्यतिस्थयीयः । तावतापि सागश्रवणादिरूपसाध नानुष्ठातुं फलाभावे तद्धोधकवेदाप्रामाण्यादेर्दुर्निवारत्वात् । न हि वेदेन कर्त्रनाशोपि सामग्रीघटकतया निरूपितः येन तदप्रामाण्यं न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या भोक्तृत्वागीकारवन्नित्यानुभवतादात्म्यादतः करणस्य नित्यताया अप्यवार्थत्वाच्च । शास्त्रस्य मोक्षफलकत्वाभाववचनत्वतीवः शोभते । शास्त्रस्य निष्प्रयोजनतायाः स्यत एवाभ्युपगतत्वेनानारम्भणीयत्वस्यैवागीकृत प्रायत्वात् । न च शास्त्रमाव्यावर्त्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वादेव शास्त्रस्य सफुल्लमिति वाच्यः । स आमेति लौकिकवाक्याधीनागवडमाक्षात्कारस्य मोक्षाहेतुत्वेन व्यभिचारात् । शास्त्रश्रवणाधीनविजातीयमाक्षात्कारस्य मोक्ष हेतुत्वागीकारे तस्य शास्त्रानुपनीविप्रमाणागन्यतया तदग्रे तात्पर्यं दुर्वारं मेव । अविद्यातत्कार्योच्छेदरूपमोक्षोप्यन्यनिष्ठत्वेनैव प्रमित इत्यप्यमारः ।

प्रमाणेन प्रयोक्तृन्यस्यैव फलं भवतीति प्रतिपादने कस्यापि तत्र प्रवृत्त्यनुदया
पातात् । लोकानां साक्षात्परंपरयावा स्वफलसाधनत्वज्ञानेनैव प्रवृत्ते ।
अत एव यत्राप्रयोक्तुगततया शास्त्रेण फल प्रमीयते । तत्रापि प्रयोक्तुरि
च्छाद्वारा प्रवृत्तिनिर्वाहाय पुत्रपूतत्वादिसाध्यस्वसंबन्धिफलविशेषलाक्षणिकमेव
पूतत्वादिबोधक पदमवश्यं वाच्य । अन्यथा तद्वाक्यस्याप्रवर्तकत्वापत्ते ।
ननु सत्यमेतत् ॥ तथाप्यहमर्थस्य चिदचिदात्मकत्वादहमर्थगतत्वेन फल
प्रतीच्छाप्यात्मसंबन्धिफलेच्छाभवत्येव । अतस्तन्मूलकप्रवृत्त्यादिरूपकर्तृत्व
महमर्थातिर्गते जडे अप्युपगम्यत इति चेन्न । कर्तृत्वस्य शक्तिरूपताया
उक्तत्वात् । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रन्थिरूपताया आकरे निराकृतत्वाच्च ।
अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रन्थित्वेपि मम मोक्षो भवत्वितीच्छाया विशिष्टसंबन्धिफल
विषयकत्वप्राप्त्या केवलात्मसंबन्धिफलस्य तदविषयतया केवलात्मसंबन्धिमोक्षस्य
एतद्वयोविशिष्टस्य ममेदं भवत्वितीच्छावतस्तद्वयोऽतिक्रमोत्तर जायमानफलस्ये
व पुरुषार्थत्वमेव न स्यात् । नहि मद्व्यटकस्यात्मनो मोक्षो भवत्वितीच्छया
लोके प्रवृत्तिरनुभूयते । किन्तु तथेच्छाया स्वव्यटकस्य स्वात्मान्यत्वेनैव गृही
ततया स्वीयफलांतरेच्छा विना प्रवृत्त्यभाव एव प्रसज्यते ॥

एतेन पित्रर्थत्वेन पुत्रपूतत्वेच्छया पितु प्रवृत्तिवदात्मनोऽत करणार्थ
त्वेनात्ममोक्षेच्छयात करणस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यपि प्रत्युक्तं । पूतत्वव
त्पुत्रस्य पितृपारलौकिकमुखोपयोगितारूपतदर्थत्ववदात्मनस्तथाभावस्य वक्तुम
शक्यत्वात् । प्रत्युतात करणलयस्यैवात्ममोक्षत्वेन तस्यानर्थरूपताया एव
वक्तव्यत्वाच्च ॥

एतेन स्वसंबन्धित्वेन यत्र यस्य द्वेषस्तस्य स्वसंबन्धित्वेन तदभावेच्छेति
नियमः । ममेदं माम्बन्धित्वेन द्वेषादेव तदभावोऽस्त्वितितीच्छानुभवात् । तथा च कर्तृ

त्वादिक स्वभावित्वेन द्विषता तदभावस्यैष्यमाणत्वात्कर्तृत्वादिबंधाभावश्चिन्निष्ठ
एव युक्त । नतु बुद्धिनिष्ठतयाऽपादनार्हदत्यपि प्रत्युक्त । ममानर्थो
मास्त्विति द्वेषस्य तदभावोऽस्त्वित्यतीच्छायाश्च त्वन्मते चिदचिदग्रयिविषयकत्व
स्यैव सत्त्वेन तत्परित्यागेनानर्थाभावस्य चिन्निष्ठत्वागीकारे बुद्धिनिष्ठत्वापादन
स्यैष्टत्वात् । एवमविक्रमत्तादिव्यटनया सोपाविरुत्वपरिष्करणं त्वविक्रमत्ता
देर्निर्गन्तत्वादेव निर्गन्ताप्रायः ॥

यदप्युपलब्धिप्रति वृत्तिद्वाराहेतुत्वरूपकारणत्वंपि मनसः क्रियातर
प्रति कर्तृत्वं बाधकाभाव इति । तदप्यमत् ॥ जानातीच्छति करोतीति
प्रमा बलेन कर्तृत्वस्य ज्ञानेच्छाममानाधिकरणस्यैव प्रतीतेर्मनसो ज्ञानृत्वाभा
वेपि कर्तृत्वमित्यम्यागीकर्तुमनुचितत्वात् । मनस एव ज्ञानृत्वागीकारेण
तत्कारणत्वविरोध एव । “ विज्ञान यज्ञ तनुते ” इति वचनतु न बुद्धि मन
आदि शब्दवाच्यजटपर । परंतु ब्रह्मपरमेव । “ विज्ञान ब्रह्मचंद्रेद
तस्माच्चैवप्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्ममश्नुते ” इति
तद्विषयत्वेनोदाहृतवाक्यशेषोक्तमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वरूपलिङ्गबाधात् । नच
स्ववाक्योक्तयज्ञादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि बाधान्नब्रह्मपरमिदं वाक्य । वाक्यशेष
स्त्वन्नब्रह्मत्यादिवाक्ययद्विज्ञानादौ ब्रह्मविदाप्नोति परममतिवाक्योक्तशुद्धब्रह्मोपा
गतिपर इति वाच्य । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्यापाकृतत्वेन महि सर्वस्य
कर्तृ 'ति वाक्यबलेनैश्वर एव कर्तृत्वस्य मुख्यतया “ विज्ञान यज्ञतनुते ” इत्य
स्य ब्रह्मपरत्वं बाधकाभावात् । मिथ्योपासनापक्षस्य निराकृतत्वेनाब्रह्मणि
विज्ञानं ब्रह्मत्वापामनाविधानायागेन वाक्यशेषस्य तत्परत्वायोगाच्च ।
“ अन्न ब्रह्मे ” त्यादावन्नपदार्थस्य ब्रह्मत्वेनागीकारात् दृष्टान्तोप्यमगत । नचा
न्नस्य ब्रह्मत्वं औषविजन्यत्वविरोध । औषध्यतर्गतेश्वररूपेणाज्ञातर्गतम

गवद्रूपस्य तद्वाक्येनाभिव्यक्त्यादिव्युत्पादनेनैतद्दोषस्याकारे परिहृतत्वात् ।
नच “अविष्टान् तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं । विविधाश्च
पृथक् चैष्टा देवचैवात्र पचम । गरीखाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभते नर । न्याय्य
वा विपरीत वा पचैव तस्य हेतवः । तत्रैव सति कर्तारमात्मानं केवलं तु
य इत्यत्र केवलं कर्तृत्वगतिमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यर्थाङ्गीकारे एवमतीत्यस्या
संगतिः स्फुटैव । यथा आत्मानं केवलं कर्तारं यः पश्यति स दुर्मतिरिति
क्तस्य तादृशज्ञानध्रुवत्वस्योपपादनाय पूर्वादर्भं विषयभावः वस्तुस्थितिरुच्यते नो

पपाद्य तत्रैवंसतीत्यादिना सोनूद्यते । नहि पूर्ववाक्ये आत्मन कर्तृत्वा भावो निरूपितः । किंत्वधिष्ठानादिपंचकस्य मिलितस्यैव फलोपधायकत्वं निरूपितं । हेतुपदस्य फलोपधायकपरत्वात् । कर्तृत्वकरणत्वादीना कारणत्वगर्भिततया तदवच्छिन्ने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वविधानायोगेन कारणत्वावच्छिन्नपरत्वायोगात् । किंच लोकानां सहजसिद्धं ज्ञानमनूद्य तस्य भ्रमत्वमनेन कथ्यते । नहि शुद्धात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययो भवत्पक्षेऽस्ति । अहकरोमीत्यादिप्रतीतेश्चिदचिदग्रथिरूपाहकारविषयकत्वागीकारात् । तादृश भ्रमम्यापि शुद्धात्मनि कर्तृत्वाध्यासरूपत्वागीकारे दुर्मतिरित्युक्तभ्रमत्वमयुक्तमेव । यावद्ब्रह्मप्रमामनुवर्तमानत्वेन ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वात् । पारमार्थिकान्यविषयकत्वमात्रेण भ्रमत्वागीकारे अधिष्ठानादिपंचकहेतुत्वादिज्ञानस्यापि तथात्वावर्जनेन तादृशज्ञानस्य प्रमान्वाभिसंधिना एवसतीत्युक्तेरमांगत्यापत्ते ॥

किंच मनस एव त्वद्वीत्या कर्तृत्वे शरीरवाङ्मनोभिरिति शरीरादिसमकक्षतया क्रियासामान्यकरणत्वनिर्देशानुपपत्तिः । कर्तुं पृथक् निर्देशानुपपत्तिश्च नहि कर्तृभूतमनोतिरिक्त क्रियासामान्यकरणीभूतं किञ्चिन्मनोस्तीत्यत्र मानमुपलभ्यते । येनैदं कथचित्सगत स्यात् । अपिच त्वया तत्रेत्यत्र तच्छब्देन कर्मण परामर्शः सप्तम्यास्तु निरूपितत्वमर्थः कर्तृपदार्थैकदेशभूतकर्तृत्वेनमहान्वय इतिवा वाच्यः । तत्र क्रियासामान्ये एवं सति एव भूते सति केवल कर्तृत्वरहितमात्मन कर्तार वेत्तीत्यर्थोवा वाच्यः । तत्राद्ये एकदेशान्वयादिदोषः स्फुटः । द्वितीयेऽप्यात्मान्यस्यैव कर्तृत्वस्यानुक्तत्वात्कर्तारमिति सामान्यत एवाुक्तत्वाच्चात्मकर्तृत्वज्ञानिनो दुर्मतित्वे एवसतीत्यम्योपपत्तिरुक्तमिति । तच्छब्दस्य पूर्वोक्ताधिष्ठानादिपंचकत्व घटकत्व सप्तम्यर्थ इत्यर्गाकारे आत्मन पूर्वोक्तपंचकानर्गात्वंनात्मनि तदन्वयस्य बावि

तत्त्वादन्यत्र तदन्वयस्याप्रसक्तिः । तस्मात्कर्तारमात्मानं न केवलं इतरा साहित्येन फलोपधायकं वेदेति वा केवलमितरासहितमात्मानं कर्तारं फलनिष्पादकं यो वेदेति वा अर्थ एव वर्णनीयः । प्रथमव्याख्याने बुद्धिस्थित्वेन सिद्धत्वात्केवलं हेतुमिति नोक्तः । द्वितीये तु स्वातंत्र्यप्रार्थितार्थकर्तृपदस्य मुख्यस्वातंत्र्यघटितार्थकत्वे फलनिष्पादकत्वं एव पर्यवसानं भवतीति न कुत्राप्यस्वारस्यः । भाष्ये कर्तृपदेनेश्वरोक्तवपि तात्पर्ये जीवस्याभिप्रेतत्वान्न विरोधः । एवं “अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” इति वाक्यात् तस्मिन् जीवस्य मुख्यस्वातंत्र्यनिषेधकमिति न तद्विरोधोऽपि ॥

यत्तु “मनसावाप्तेः संकल्पयति” इत्यादौ मनसः करणत्वं श्रूयते । तत्र विद्यमानमनसपदस्य मनोगतसंकल्पसामग्रीपरत्वस्य तदुपहितमनसपरत्वस्य चाङ्गीकारात् । अन्यथा शुद्धमनसः “कामसंकल्प” इत्यादिना संकल्पप्रत्युपादानत्वबोधनेन करणत्वस्य बाधितत्वापत्तेरिति । तन्न ॥ तथात्वे उपलब्धिप्रत्यपि मनसः करणत्वस्य त्वदभ्युपगतस्यायुक्ततापत्तेः । तस्यामेव श्रुतौ धीपदस्य ज्ञानसामान्यपरत्वेनोपलब्धिप्रत्यपि मनसोपादानत्वोक्तेः । वृत्तिद्वाराभग्नानुवरणचिदेवोपलब्धिः । तत्करणत्वं च वृत्तिद्वारा तद्वेतुत्वं चेत् । वृत्त्युपादानस्य मनसः संकल्पादिवृत्तिप्रति कर्तृभूतजीवाधीनव्यापारत्वेन संकल्पादिहेतुतया तत्करणत्वे न काचित्क्षतिः । उपादानस्यापि मृदादेः कारणत्वदर्शनात् । अन्यथा चैत्रकपालेन घटं करोतीत्यत्र तृतीयानुपपत्तेः । ननु घटं प्रत्येव कपालस्योपादानत्वं कृञर्थव्यापारप्रतिबुद्धिः करणत्वमेवेति चेद्विहापि मनसावाप्तेः संकल्पयतीत्यत्र धात्वर्थव्यापारे आत्मनः कर्तृत्वं संकल्पाद्युपादानस्य मनसस्तु करणत्वमस्तु । का क्षतिः ॥ जीवेषु मनसपरिणामभूतशक्त्याविर्भावरूपव्यापारमभवात् ॥

“एव मनोऽबन्क्रामत्मीलितइवाश्नन्वाटन्पिबन्वास्ते” इति श्रुत्या मनसोऽभावकालेऽप्यात्मन कर्तृत्वश्रवणाच्चात्मन एव कर्तृत्व । नच जनकत्वेनाभिमतस्यांत करणस्याभावे कृतंरुत्पत्ययोगात्तद्वाक्य प्रजापतिवपोत्खननवाक्यवद्धाधितार्थकत्वात्कथञ्चिद्वैणार्थतया नेयमिति वाच्य । मनसोऽभावेऽप्यात्मस्वरूपभूताविर्भूतव्यापाररूपकर्तृत्वस्यात्मनि सभवेन बाधितार्थकत्वाप्रसक्त । नच “मनोहोच्चक्रामत् तत्सवत्सर प्रोप्यागत्योवाचेत्या” दीना तत्प्रकरणगतवाक्याना बाधितार्थत्वमवर्जनीयमेव । जडस्य स्वतोगमनादेरनुपपत्तिरिति वाच्य । अभिमान्यधिकरणन्यायेन सर्वसामजस्यात् । अभिमन्यमानेनमहैवाभिमानिनो गमनादिबोधनात्प्रकृतार्थसाधकत्वमुक्तश्रुतेरक्षुण्ण । एवं सुप्तौ मनसो लयेऽप्यात्मन श्वासादिकर्तृत्वदर्शनाच्चात्मन स्वतः कर्तृत्व । नच दृष्टिसृष्टिपक्षे तदा तदीयदेहद्रियादेः सर्वस्य विलीनतया तस्य तदा श्वासादिकर्तृत्व नास्त्येव । जाग्रतामन्योषातु भ्रांत्या प्रतीयते । यद्वा ज्ञानविशिष्टमत करण मन इति क्रियाविशिष्टच प्राण इत्याभिधीयते । एव च सुषुप्तौ ज्ञानशक्तिविशिष्टस्य लयेऽपि क्रियाशक्तिविशिष्टस्य लयाभावान्नश्वासादिकर्तृत्वानुपपत्तिरिति वाच्य । दृष्टिसृष्टिपक्षस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । तत्पक्षेऽपि सुप्ते मनोऽलयवत्येव पुरुष पुरुषातरैरयविलीनमनआदिमान्सुप्तश्चमति चलतीति श्वासादिकर्तृत्वस्य कल्पितत्वेन तादृशकर्तृत्वस्य तदीयजाग्रत्कालीनकर्तृत्वस्येव ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वेन मनोभिन्नस्यात्मन एव श्वासादिकर्तृत्वापरिहारात् । अन्यथाऽप्यपुरुषीयशरीरतदीयगौ कृष्णवर्णादीनामन्यपुरुषकल्पितानामपि प्रातिभासिकतया शुक्तिरजततुल्यतापत्तेः । अतः करणद्वैविज्ये मानाभावादेव द्वितीयसमाधानमप्ययुक्त । एवमद्वैतमिज्याद्युक्त्यान्यस्यापि दृषणाभासस्य निरमनमूह्यमित्यत्र पल्लवि

तेन । तस्मादहंकारास्पदस्य जीवस्यैव स्वत एव कर्तृत्व स्थितमिति न तत्रांत करणतादात्म्याध्यमस्यावश्यकतेति नांत करणतादात्म्यापन्नत्वं जीवस्य । ततश्च तस्यापि शुद्धशब्दार्थत्वापातइत्यलं प्रासंगिकविषयचितया ॥

एव त्वन्मतं तादात्म्यमपि दुर्वच । विकल्पासहत्वात् ॥ तथा हि ॥ किं तत्तादात्म्य ज्ञानज्ञेययोराध्यासिक सबध इति त्वत्प्रक्रियानु रोधेन विषयताविशेष । भेदाभेदोभयरूपवा - भेदाभेदोभयनिर्वाह्यातिरिक्तसबधविशेषोवा । नाद्य । तथाहि ॥ किं सर्वत्र तादात्म्य विषयता - उत जडनिष्ठचित्तादात्म्य । आद्ये नीलघटयोरपि तादात्म्यस्य सत्त्वेन घटस्य नीलविषयत्व - नीलस्य घटविषयकत्वच स्यात् । नचंष्टा पत्ति ॥ घट नीलो विषयी करोतीति प्रयोगप्रत्यययोरापत्ते नच प्रकाशस्वभावप्रतियोगिकमेव तादात्म्य तथोते वाच्यं । सविषयकत्वातिरिक्तप्रकाशस्वभावत्वस्यैव दुर्निरूपत्वात् । अविद्याविरोधित्वं प्रकाशस्वभावत्वमिति चेत्तर्हि चितस्तत्साधकत्वेन तत्सबधस्य विषयतारूपत्वानुपपत्ति । वृत्तिसाहित्येन तथात्वे वृत्तेरपि तथात्वेन तत्तादात्म्यापन्नांत करणादेरपि वृत्तिविषयत्वापत्त्या अयं घट इति ज्ञानोत्तरमियं वृत्तिरंत करण विषयीकरोतीति प्रत्ययापत्ते । अविद्याया प्रकाशविरोधिन्यास्तत्स्वभावत्वाभावेन चिन्निष्ठतत्तादात्म्यस्याविषयतारूपत्वापातेनाविद्यायाश्चिद्विषयकत्वाभावापातश्च । नच तस्याआकाराख्यविषयतैव चिति स्वीक्रियते । ज्ञानाज्ञानयो समानविषयकत्वेन निर्वर्त्यनिवर्तकभावाभ्युपगमात् । अन्यथा वृत्तिविषयतायास्तादात्म्यरूपत्वं तस्यात.करणादिनिष्ठत्वेन चरमवृत्तेर्मिथ्यार्थविषयकत्वप्राप्त्याप्रपच निवर्तकत्वानुपपत्तेरिति वाच्य । तथात्वे अज्ञानस्य चिद्विषयकत्वसिद्धये तत्र तत्तादात्म्याभ्युपगमस्य निर्वाजिन्वापानात् । नच तन्प्रकाशार्थं तत्सबधसि

द्वये तादात्म्याभ्युपगम इति वाच्यं । लौकिकप्रकाशस्य घटादिसंयुक्तस्यैव भासकत्वेनाज्ञानमाक्षिणोरपिसंयोगस्यैवोचितत्वात् । “असगोह्यं पुरुष” इति श्रुत्या साक्षिचैतन्यस्यास्रगत्वप्रतिपादनात्कथं संयोगाभ्युपगम इति चेत् तादात्म्यागीकारेऽपि कथं श्रुतेर्न बाधः । तस्यापि सबधत्वाविशेषात् । नापि चित्ररूपितं जडनिष्ठतादात्म्यं विषयतेति द्वितीय पक्षः । नीलो घट इति वत् ज्ञानं घट इति व्यवहारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति” श्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मरूपज्ञानतादात्म्यस्य व्यवहृतत्वादिति वाच्यं । उक्तव्यवहारस्य विषयविषयिभावरूपतादात्म्यालम्बनत्वे चैत्रस्य घटज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं स्वज्ञानस्य घटविषयकत्वबोधनाय मम ज्ञानं घट इति व्यवहारप्रसंगात् । घटस्य ज्ञानं वक्ष्यतीति व्यवहारविल्यापाताच्च । नहि नीलघटयोस्तादात्म्यबोधनाय नीलस्य घट इति व्यवहारे भवति । न चोक्तव्यवहारेषु ज्ञानपदेन वृत्तेरेव विवक्षणात् तस्यांचघटादितादात्म्यबाधात् आकाराव्यविषयताबोधनाय षष्ठीप्रयोग इतिसांप्रतः । वृत्तेर्जानाति वाच्यतावच्छेदकघटकत्वेन चित्त एव तद्वाच्यत्वागीकारेण भावे ल्युङंत ज्ञानपदेन चित्त एव बोधनम् ॥

किंच तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वे चैत्रीयज्ञानमस्तीति वाक्यं श्रुण्वन् चैत्रीयतादात्म्ये ज्ञाने ज्ञाते सति चैत्रीयं ज्ञानं किंविषयकमिति जिज्ञासा घटस्येत्याद्युत्तरंच न स्यात् । चैत्रीयलक्षणविषयस्य गृहीतत्वात् । ननु वृत्तिसुखादिनिष्ठप्रतिबिम्बप्रयोजकं यन्मनोमायान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादात्म्यापन्नचिद्धा असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकं विशिष्टं यन्मनोमायान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादात्म्यापन्नचिद्धा ज्ञानमित्युच्यते । घटं जानातीत्यत्र प्रथमकल्पे तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नमाधेयत्वं प्रतिबिम्बे द्वितीयकल्पे च अवच्छेदकत्वस्वरूपान्यतरसंबन्धावच्छिन्नमाधेयत्वं कर्मविभक्त्यर्थीभूतं अज्ञानवि

षयत्वाभावेऽन्वेति । घटस्य ज्ञानमिति कर्मणि घटीत्यलेप्येवमेव । तथा च चैत्रीयज्ञानमिति वाक्यात् ज्ञाने चैत्रीयपदार्थतादात्म्यमानेपि ज्ञानपदार्थघट कीभूत फलाश्रयजिज्ञासानिवृत्त्यभावात् कस्येति प्रश्नो घटस्येत्युत्तरच सगच्छते । अत एव नीलो घट इति तयोस्तादात्म्यज्ञानानंतर नील विषयी करोति घट इति व्यवहारापत्तिरपि परास्ता । तन्निष्ठोक्तफलप्रयोजकस्य तादृशवाक्येन बोधनीयतया नीलतादात्म्यमानेप्युक्तव्यवहारविषयीभूतस्य धर्मस्याभानात् । तस्मान्नकोपि दोष इति चेन्न । एवं सति गत्यादि स्थल इव क्रियाजन्यफलशालित्वमात्रेण घटादेर्विषयत्वप्राप्त्या ज्ञानज्ञेययोस्तादात्म्यरूपविषयविषयिभावासिद्धिप्रसंगात् । घटं जानामीति प्रत्यक्षस्यापि अभिलापकतादृशवाक्यममानविषयकत्वात् । नच घटं जानामीत्यादौ द्वितीयार्थस्तादात्म्यं तच्च साक्षादेवज्ञानेऽन्वेतीत्युक्तार्थसिद्धिरिति वाच्य । तत्रमानाभावात् ॥ आग्रहकरणे घटं जानाति चैत्र इति वाक्याद्धोषे जाते ज्ञान घटो नेति व्यवहारानुपपत्तिः । ज्ञान घट इति व्यवहारापत्तिश्च । नच विलक्षणतादात्म्यमेवोक्तव्यवहारनिर्वाहक प्रकृततादात्म्यंतु न तादृशमिति वाच्यं । उक्तव्यवहारानिर्वाहकस्य तादात्म्यत्वोक्ते संकेतमात्रत्वापत्ते । अधिकमानेपि घटज्ञानयोस्तादात्म्यभानस्यानपायात् । नच तादात्म्यं विषयतात्वेनैव द्वितीयार्थो नतु तादात्म्यत्वेनातोज्ञानविषययोस्तादात्म्यत्वविशिष्टस्याग्रहणान्नोक्तदोष इति चेन्न । तादात्म्यत्वातिरिक्तानां विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाद्यस्वडधर्माणां त्वैवानगीकृतत्वात् । अगीकारेवा तद्धर्ममात्रेषु तादात्म्यत्वसद्भावे मानाभावात् । उक्तप्रत्ययेन तत्र तादात्म्यत्वान्वगाहनात् । तादृशप्रत्ययात्तस्याभावाच्च । नच “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे” इति श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यबोधनात्तत्र विषयतात्वधर्मोभ्युपेयत इति

वाच्य । अस्याभेदे सामानाधिकरण्यस्य त्वत्प्राचीनैरनङ्गीकृतत्वेन य-
 म्थाणु स पुरुष इत्यादाविव बाधायां सामानाधिकरण्यस्यैवाङ्गीकारेणोक्त
 श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यस्यैवासिद्धे । यदि च विवरणादिरीत्या श्रुते
 तादात्म्याबोधकत्वमभ्युपेयते । तदेदं विषयतात्वं किं स्वस्य तादात्म्या
 तिरिक्ताश्रयानुपपत्त्या तादात्म्ये कल्प्यते । एवमेव वा ॥ नाद्य ॥
 आकारत्वेन त्वया व्यवहियमाणविषयतासु तद्धर्मकल्पनाया आवश्यकतया
 तादात्म्येऽपि तत्कल्पने गौरवान् । नच घट जानामीति प्रत्यये विषयता
 त्वेन तादात्म्यभानस्यैवाङ्गीकारादाकारतासु कुतो विषयतात्वस्वीकार इति
 शक्य । चरमवृत्तेर्ब्रह्मविषयकत्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । शशविषाण
 मस्तीति वाक्याधीनविकल्पस्यासद्विषयकत्वव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । असति
 तादात्म्यानङ्गीकारात् । बाधग्रहे शुक्तिरजतोच्छेदानतरं तदीयसूक्ष्मावस्था
 या अप्यभावेन चित्तादात्म्यायोगात्तत्राकाराख्यविषयतयैव तज्ज्ञानं सविषय
 कत्वव्यवहारस्य निर्वाह्यत्वाच्च । न द्वितीय । घटादावपि तत्कल्पना
 पातात् । नच चिद्रूपज्ञानस्या वश्यं विषयेण विषयस्यच तेन सबधोऽपे-
 क्षितः । तन्निर्वाहाय चिन्निरूपिताकाराख्यविषयतानां नानाविषयेष्वनत-
 तानां कल्पने गौरवात् श्रुतिसिद्धेषु चित्प्रतियोगिकत्वेन घटाद्यनुयोगिकत्वे
 नच क्लृप्ततादात्म्येषु विषयतात्वं स्वीक्रियते । न घटादौ तेषां चित्प्रति-
 योगिकत्वादिना क्लृप्तत्वाभावादिति वाच्य । तादात्म्यनिर्वाहकयोर्भेदाभे-
 दयोश्चित्प्रतियोगिकत्वादिना क्लृप्तयोर्वातत्कल्प्य तादात्म्यएवंत्यत्र नियामका-
 भावात् । अन्यत्र क्लृप्ताकाराख्यविषयताया एव बलात्सिद्धेश्च । नच
 साक्षिण सुखादि विषयकचनिर्वाहाय तादात्म्यमपि विषयतारूपत्वेन क्लृप्तमि-
 ति वाच्य । साक्षिणो निर्विकारस्यान करणपरिणामरूपमुखादितादात्म्या

योगात् । सौरालोक घटरूपादीनामिव संयोगादिघटितसंबधांतरस्यैव भास
कत्वौचित्येन तादात्म्यस्य क्लृप्तत्वासमते । किंच ज्ञानस्य विषयसंबधो
विषयतारूप आवश्यक इति नियममभ्युपगम्य चिद्रूपज्ञाने तन्निर्वाहाय तादा
त्म्ये विषयतात्वं यः कल्पयति स कीदृशविषयताया ज्ञानसंबधत्वनियम
गृण्हाति न तावत्तादात्म्यस्य । तस्य चिदतिरिक्तस्थले विषयतात्वेन
भानस्यासिद्धत्वात् । अन्यत्रापि क्लृप्तत्वे प्रकृतं तथैव सिध्यति तत्साध
नप्रयामवैफल्यापत्ते । आकाराख्यविषयतानिरूपितत्वज्ञानत्वयो सहचार
ग्रहाद्यासिगृहणं तन्निर्वाहाय प्रकृते तादात्म्ये विषयतात्वमात्रकल्पनया
कथं कृतार्थं स्यात् । अन्यथा धूमाग्न्योर्व्यासिग्रहात्पर्वते धूमे न बन्धि
मनुमाय पर्वते क्लृप्ततृणादावेव बन्धित्वं परिकल्प्य कृतार्थं स्यादविशेषात् ।
तस्मात्साधकाभावात् बाधकभावाच्च तादात्म्यस्य दृग्दृश्यसंबधरूपविषयतात्वक
ल्पनमश्रद्धेयमेवेति संक्षेपः ॥

नापि भेदाभेदोभयरूप तादात्म्यमिति द्वितीयः पक्षः । तद्ग्रहयोः
परस्परप्रतिबधकत्वेन युगपदेकत्र भेदाभेदोभयग्रहणस्यानुपपन्नत्वात् । नचै
व “सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ चकास्त” इति भामतीविरोधः ।
भेदाभेदयोस्ससर्गतया भानस्यैव तदभिप्रेतत्वात् । प्रकारतया तदुभयभा
नस्यैवानुपपन्नत्वादिति वाच्यम् । अद्वैतचद्रिकाया “भेदाभेदयोर्द्वयोरपि सा
मानाधिकरण्यप्रतीतौ संबधत्वमिति च दुर्वचं भेदसंबधेन तद्विशिष्टबुद्धेरभेदसंब
धेन तद्विशिष्टबुद्धेश्च परस्परविरोधेन तदसंभवा” इत्यादिनाग्रथेन तत्पक्षप्रतिषे
धपूर्वकं भेदसमानाधिकरणाभेदस्य संबधत्वोपगमात् । नचैतदपि युक्तम् ।
अस्य साक्षात्संबधत्वे संबधतावच्छेदकीभूतभेदस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वानपे
क्षणाद्वस्तुतः भेदसमानाधिकरणत्वाभेदमादायात्यंताभेदेऽपि घटो घट इति प्रती

त्यापत्तेः । परंपरासंबन्धत्वेचाभेदस्य विशेषणप्रतियोगित्वानपेक्षणात्स्वभेदसमानाधिकरणपटाद्यभेदमादायपटो घट इत्यादि प्रतीत्यापत्तेः । तत्तद्भेदसमानाधिकरणतत्तदभेदस्यसंबन्धत्वेचाननुगमात् । भेदसमानाधिकरणाभेदस्य साक्षात्परंपरासंबन्धत्वस्य कथं चिदुपपत्तावपि सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भेदभानस्याप्रामाणिकत्वात् । सिद्धांतेतु अयावद्द्रव्यभाविमुणगुण्यादिस्थले सामानाधिकरण्यप्रतीतौ समसत्ताक्योभेदाभेदयोर्विशेषबलाद्भाननिर्वाहः । अत्यन्ताभेदस्थलेपि घटो घट इत्यादिं प्रात्यक्षिकप्रतीते निर्वन्हिः वन्हिमान् वन्हिमान् निर्वन्हिः इत्यादौ वन्ध्यभाववन्निर्वन्हे वन्हिमद्वन्हिमतश्च बाधस्य दोषत्वनिर्वाहाय निर्वन्हिः वन्ध्यभाववान् वन्हिमान् वन्हिमान् इत्यादि प्रतीतेश्चोपपादितत्वात् । शब्दप्रतीतेस्तु शब्दसामर्थ्याभावादेवानुदयात् । अत एवोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदे षचन्पचतीत्यादौ न शब्दधीरित्युक्तं ॥

यदत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकाद्वये ॥ तद्घटभूतलसंयोगस्य तद्घटे सत्त्वेपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिप्रमानुदयात्सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदसमानाधिकरणसंबन्धः संसर्गमर्यादया भासते । नच तद्घटसंयोगस्य तद्घटभिन्नेपि सत्त्वादुक्तदोषः । विशेषणभेदवद्बुद्धित्वविशिष्टसंयोगादेरेव संबन्धत्वोपगमात् । तादृशस्यच संयोगादेस्तद्घटेबाधादिति । तन्न ॥ तद्घटभेदवद्बुद्धित्वविशिष्टस्यापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्घटे सत्त्वेन तद्घटस्तद्घटवानिति प्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च तादृशसंयोगः स्वानुयोगिन्येव स्वप्रतियोगिनः संबन्धो नतु स्वप्रतियोगिनीति नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते । तदाव्यर्थं भेदस्य संबन्धमध्ये प्रवेशनं । तद्घटप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वस्य तद्घटे अभावादेव तत्र तस्य संबन्धत्वानुपपत्तेः ॥

नित्यादि बुज्यापत्ते । न द्वितीय ॥ स्वरूपतो वद्वत्तादिप्रकारिकायां
 वद इत्यादि बुद्धौ तदयोगात् । तदवद्वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य
 तदवद्वत्त्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभावादेव तदवद्वत्तदवद्वत्त्वानित्यादिप्रतीतिवारणे
 प्रयोजकस्य संयोगाद्यग्रे भेदवद्वृत्तित्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । यस्मिन् वद-
 त्वसंयोगो नास्ति तदवद्वो वद्वत्त्वानिति प्रतीत्यापत्तेश्च । वद्वत्त्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिकतद्वृत्तित्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तदवद्वत्संयो-
 गस्य तदवद्वत्त्वमत्वात् ॥

यदपि गुज्या ॥ अनवच्छिन्नावशेषयतादिभ्यो विवेकणादिनिष्ठ-
 तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेद एव भावत इत्युक्त । तद-
 व्यसत् ॥ वदवद्वत्त्वयोर्भेदाभेदमते व्यक्तैः प्रत्येकं तद्वृत्तित्वावच्छिन्नं तद्वृ-
 त्तित्वावच्छिन्नभेदस्यासत्त्वेन स्वरूपतो वद्वत्तादिविशिष्टबुद्धिर्गन्तव्यात् ॥

नदपि तद्व्यामुक्त ॥ तादात्म्यान्वयसंबन्धेन विशिष्टत्वे औपा-
 धिकभेदान्न एव भेदो भावत । औपाधिकत्वेन उपाधिप्रतियोगिकत्वा-
 नुयोगितात्वेमत्पुनरहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्व । वदो द्रव्यमित्यादौ वद्वत्त्वा-
 नुपहितं द्रव्यत्वात्पुनरहितत्वं भावमानोभेदस्तादृश एव । तत्र विशेष्यव्य-
 क्तं कत्वेन विशेषणयोर्भेदो भेद एव तदुपहितयोग्येति नियमात् । तद-
 न्यक्षोपहितमात्रप्रतियोग्यनुयोगिकत्वं तादृशश्च भेदो न वदवद्वत्त्वप्रतियोगि-
 त्वेन तदवद्वो वद्वत्त्वानित्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति ॥ तत्र ॥ संयोगादिनाति-
 शिष्टबुद्धौ औपाधिकान्यभेदस्य विवेकणतावच्छिन्नवद्वत्त्वप्रतियोगिता-
 कत्वेन विवेकणतावच्छिन्नवद्वत्त्वानुयोगिकत्वात्तत्र न तं द्रव्यं द्रव्यवद्वि-
 त्यादिप्रतीत्यनुपपत्ते । विवेकणविवेक्यवृत्तितत्त्ववद्वत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गितानुयोगिताकत्वेन तद्व्यानेन रूपतद्व्यादौ रूपद्रव्यादेः सामानाधि-

कार्यवशेन विशिष्टमुच्यतुष्यते । विशेष्यविशेषणयोगेनैकत्वात् ।
एव विशिष्टमुद्धो विशेष्यविशेषणयोगेनैकत्वात् । घटाभाववा-
नित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च ।

यदत्रोक्तमद्वैतवद्विरुद्धम् ॥ तत्र घटाभावत्वादिना विशेष्यत्वे
घटाविशेष्यभावत्वादिनैव विशेषणता । घटाभावस्तद्वानित्यादावेकरूपावच्छि-
न्नस्यैव घटाभावपदतन्वदाभ्यामुल्लेखेऽपि सुवर्णैकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्द-
धीविशेष्यतेति भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ भेदसमवायेदविशिष्टविशेषणतामा-
नमज्जाहृतमिति । तत्र ॥ भिन्नरूपाभ्यां भेदस्यैवाधिकत्वेन तत्रोपा-
विकान्यभेदमानस्य तावताप्यनिर्वाहात् । किंच घटाभावे घटाभाववा-
निति शाब्दम्यले घटाभावत्व विशेष्यताच्छेदक घटाभावकत्वतु विशेषणताव-
च्छेदकमित्यभेदराकानवकाशात् । घटाभावत्वाद्येकरूपावच्छिन्नविशेष्यवि-
शेषणताप्रत्यक्षस्येव भेदमानानुपपत्तिशका समाधानतु भिन्नरूपावच्छि-
न्नविशेष्यविशेषणमानस्यल इति किं केन मगा । अथैकत्वादिच्छेद-
प्यविशेषणताकप्रत्यक्षमेव नास्तीति नम इति चेत् । अप्यमात्रविशेष्यमे-
ता । उपादिनच तत्पत्त्व ॥

किंच घटाभावत्वाद्यवच्छिन्ने तद्वच्छिन्नव्याप्यवनापगमर्तितद्वि-
न्नविशेष्यता कानुमिति केन वार्यते । अनुमितावृणनीतामतिरमनोपगमेऽपि
तन्नियमापिद्धे । घटाभावस्तद्वानित्यादौ शाब्देतु शक्यं नावतर्कान्युक्त ।
सुवर्णैकत्वादिकमादाय समाधानमतिरम्ययीय । तथामति घटाभावस्तद्वानि-
त्वेति भ्रमनिर्वाचे घटाभावस्तद्वानिति शक्यप्रयोगानुपपत्ते । शुद्धतद्वर्माव-
च्छिन्नवर्मावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नेन तान्नश्चयस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । तस्यैव तादृशस्यैव तत्पत्ते । एव घटाभाव तदभाववा-

भिन्न एवाधाराधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । पुरु-
षभेदप्रतीतिभेदादिभिर्गधाराधेयभावानन्त्यस्याप्रामाणिकत्वात् - गौरवात् -
अयुक्तत्वाच्च । आधाराधेयभावादीनामपि प्रातीतिकानामेव भानं
घटं शौक्यं पुरुषस्य चैतन्यमिति प्रतीतीनामपि शुक्तिरजतप्रत्ययतुल्य-
तापत्तिः । नचैष्टापत्तिः ॥ उत्तरत्रबाधकानुपलंभात् । प्रत्यु-
तप्रामाण्यस्यैवानुभवाच्च ॥

किंच श्रुतिनिष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्व विपरीतबोधकत्वाभावरूप-
प्रामाण्य पौरुषेयत्वाभावरूपापौरुषेयत्वादीनां श्रुतिस्वरूपभूतत्वात् श्रुतिरपौरु-
षया प्रमाणमित्यादि प्रतीत्या श्रुतौ प्रातीतिकस्यैव प्रामाण्यादेरवगाहनापा-
तंन बौद्धशाम्बवत् श्रुतिप्रमाणमेवेति व्यवस्थापितं स्यात् । एवं क्रमेणा-
न्येपि सर्वे वैदिकार्था व्यवहारकालेपि विप्लुता इति स्वस्य वैदिकत्वं साधु-
ख्यापितं स्यात् । प्रतिप्रतीतिभेदभ्रमहेतुभूतानतदोपादिकल्पनागौरवंत्वनुवृ-
त्तमेव । तस्मात्कल्पितभेद इति रिक्तं वच इति सिद्धं ॥ यद्यपि तदुपटयो-
रत्यंतभिन्नघटपटयोरिव परस्परवैलक्षण्याननुभवात् अत्यतभेदस्वीकारे मूर्तद्वय-
स्यैकत्रावस्थानायोगेन तदुपटयोरेकदेशस्थत्वानुपपत्तेः गुरुत्वाधिक्यापत्तेश्च ।
तयोरभेदाङ्गीकारेपि भेदस्याप्यङ्गीकारेण तंतव पट इति सामानाधिकरण्य-
बुद्ध्युपपादनवदत्रापि नीलो घट इत्यादौ स्यादिति वक्तुं शक्यते । तथापि
तत्र सामानाधिकरण्यबुद्धिनिर्वाहायैव न भेदोङ्गीकृतः । किंतु पटाद्यव-
स्थातः प्राक् इमेततव एव न पट इति निर्बाधप्रतीत्याभेदस्याप्यङ्गीकारात्
आतानवितानात्मकास्तंतव एव पट इत्यबाधितप्रतीत्या अभेदस्याप्यभ्युपग-
मात् । एकतरपरिगेवं विनिगमकाभावात् भेदभेदयोः सिद्धौ तस्य सामा-
नाधिकरण्यव्यवहारनिर्वाहकत्वमप्युपेयते । नच सममत्ताकभेदाभेदयो-

विरोध । वस्तुशक्तिरूपविशेषस्य विरोधशक्तिहेतुताया व्यवस्थापित-
त्वात् । प्रकृतं च पटो न शुक्ल इति कदापि प्रतीत्यभावात् - महारजन-
रंजनावस्थायामपि विशेषदर्शिना अथ शुक्लो नेति प्रमानुदयात् - शुक्ल पट
इत्यत्र भेदाभेदयोरवच्छेदकद्वयास्फुरणाच्च न तथा कल्पन युक्त । यत्तु तत्तु
पटमामानाधिकरण्याय तयोर्भेदोपि भासते नवा आद्ये अथ पटो न पटश्चेति
प्रत्ययापत्ति । नचात्यन्तभेद एव नञुल्लेख्य प्रतीतिविषयोऽतो नोक्तदोष
इति वाच्य । तर्हि तत्तुपटभेदस्य पूर्वोक्तरीत्या सिध्यभावापत्तेः । तादृश-
प्रतीतेस्त्वद्गीत्यान्त्रमत्वादिति । तत्र ॥ शुक्लः पट इत्यादावप्युक्तदोष-
माम्यात् । तत्राप्रतीतस्य भेदस्य तादृशव्यवहारनिर्वाहकत्वे पटवृत्तिचैत्री-
यन्तादिरपि तद्विर्वाहकत्वप्रमगात् । अज्ञायमानस्य प्रातीतिकत्वायोगाच्च ।
अप्रतीतस्याप्यगीकारं तुच्छस्याप्यगीकारापत्तेः ॥

किञ्च कल्पितभेदाधीनस्यावग्राधेयभावस्य गुणगुणिभावननिर्वाहकत्वे
शून्यवद्यारोपितामत्वेन क्षणिकवद्यारोपितक्षणिकत्वेन आरोपितदेहतादात्म्या-
दिना च ब्रह्मणो गुणित्वापान । युक्तितौल्यादिति भेदाभेदस्तादात्म्य-
मिति पक्षो न युक्त इति मक्षेप ॥

यत्तु ॥ लघुचट्टिकायाः 'सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भासमानोऽभेद-
स्तादात्म्यमेव । तच्च तादात्म्यत्वरूपास्वडधर्मविशिष्टमतिरिक्तमेव ।
तथाहि । तादात्म्य तावन्नविशेषणस्वरूप । विनिगमकाभावेन विशेष-
ण्यस्वरूपत्वस्याप्यापन्न । न स स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य
स्यसिन्नमभवाच्च । नापि विशेषणतावच्छेदकस्वरूप । निर्विशेषणक-
यत्त्वादिविशेषणकं वद इत्यादि ज्ञानं तदयोगात् । तद्व्यक्तित्वस्य विशेष-
णतावच्छेदकत्वस्यैव रूपमाद्यन्तकधर्मलक्षणतद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्य-

त्वकल्पने गौरवाच्चे"त्युक्तदिशा भेदाभेदनिर्वाह्यातिरिक्तसबधस्तादात्म्यमिति
 तृतीय पक्षो युक्त इति । तन्न ॥ सचासावात्माच तदात्मा तस्यभाव-
 स्तदात्म्यमित्युत्पत्त्या तदसाधारणधर्मत्वस्यैव तत्र प्रतीत्या तादात्म्यत्वाख्या-
 खडधर्मे मानाभावात् । नच तादात्म्यमित्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिः ।
 असाधारणधर्मइत्यनुगतप्रतीत्या असाधारणधर्मत्वादेरप्यखडत्वापातात् ।
 सखडधर्मेणाप्यनुगतव्यवहारस्य पाचकादिव्यवहारवदुपपत्तेश्च । एव स्वमि-
 त्याद्युक्तमप्ययुक्त । संयोगप्रतियोगित्वादेरप्रामाणिकत्व वदतन्नादात्म्य-
 प्रतियोगित्वादौ प्रमाणस्य दुर्वचत्वेन तदसम्भवाक्तेरयोगात् । त्वन्मतंपि
 तादात्म्य प्रत्येकस्यैव विभिन्न रूपेण प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत् विभिन्नरूपेण
 स्वस्यैव स्वप्रतियोगिकत्वस्यापि सम्भवात् ॥

यदत्रोक्तं ॥ घटत्वादेस्तादात्म्यत्वे सिद्धे तेन रूपेण घटत्वादिवि-
 शिष्टप्रतियोगिकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति ।
 तदसत् ॥ सामानाधिकरण्यप्रतीतौ विशिष्टबुद्धित्वेन विशेष्यविशेषणसंब-
 धविषयकत्वे सिध्यति सति संयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंबंधवाधेन तदन्यरूपावच्छि-
 न्नसंबंधविषयकत्वं सिध्यल्लाघवाद्विशेषणस्यैव तादृशसंबंधत्वमादाय पर्यवस्यती-
 त्यगीकारे संयोगत्वाद्यन्यरूपत्वेन तादात्म्यत्वस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वादेश्च
 युगपदेव सिध्या अन्योन्याश्रयानवकाशात् । एव निर्विशेषणकेत्याद्युक्तम-
 प्यसारः । तत्र विशेषणीभूतघटत्वादिगततद्यक्तित्वस्यैव तादात्म्यत्वोप-
 गमात् । एव तद्यक्तित्वस्येत्यप्ययुक्तः । तद्यक्तिवृत्तिरूपरसादिषु तद्य-
 क्त्यसाधारणधर्मत्वस्य क्लृप्तत्वात् एतन्मते तद्यक्तेस्तद्रूपत्वादेश्चैकव्यक्तित्वेन
 धर्मिणोऽनेकत्वाभावाच्च । तस्य च न रूपत्वरसत्वाद्युपधानेन साम-
 नाधिकरण्यप्रतीतौ भानः । किन्तु तादात्म्यत्वेनैवेति न किञ्चित् ॥

वस्तुतस्तु ॥ तद्व्यक्तित्वमखंडोपाधिरित्यस्माकमपि संमतं ।
तद्व्यक्तिरित्यादौ स्वरूपत एव तद्भानस्यानुभव सिद्धत्वात् । एवं च तादा-
त्म्यमतिरिक्तमुत्पद्यत इति पक्षेपि तस्य निरुक्तासाधारणधर्मत्वेनैव समाना-
विकृतत्वरूपहेतुशरीरप्रवेशो नतु त्वन्मतसिद्धतादात्म्यत्वाख्याखंडोपाधिना ।
तदनन्तरं पंगुनार्किःकादीन्प्रतिहेत्वसिद्धिप्रसगादिति । किंच समवायस्य संब-
धिभ्यामतिरिक्तस्य स्वीकारे तस्याप्येवमित्यनवस्थादूषणेनातिरिक्तसमवाय-
स्य“ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते”रिति सूत्रकारेणैव निरस्तत्वेन
तुल्यन्यायतया समवायस्थानाभिषिक्त त्वत्परिकल्पित तादात्म्यस्यापि सूत्रोक्त-
दूषणग्रस्तत्वेन सूत्रकारनिषिद्धत्वान्न तदंगीकारउचितः । अत्रोक्तमर्वा-
चीनेन ॥ तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांततया न सूत्रोक्तानव-
स्थाप्रसग इति । तन्न ॥ तादात्म्यमतिरिक्तः पदार्थ इति
वदता तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांतताया दुर्वचत्वेनासम्भवदु-
क्तिकत्वात् ॥

अपिच ॥ तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपत्व इव भेदाभेदोभयसापेक्षा-
तिरिक्तसंबन्धधरूपत्वेपि शुक्तिरजतादे सदितिप्रतीत्या सदर्थभूताबाध्येन
सहाभेदस्यापि प्राप्त्या अबाध्यत्वावच्छिन्नात्यंतभेदरूपबाध्यत्वानुपपत्तिः ।
अन्यथा बाध्यो अबाध्यश्चेति प्रतीतिप्रसग । तद्धर्मावच्छिन्नेन सहा-
त्यंतभेदग्रहस्यैव तादात्म्येन तद्धर्मावच्छिन्नग्रहं प्रति विरोधित्वेनाबाध्यतादा-
त्म्येन विद्यमानबाध्यत्वस्याबाध्यात्यंतभेदरूपत्वाभावात् । नचाबाध्यभेद-
स्य तादात्म्यापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वान्न विरोध इति वाच्यं । जगत्युक्त-
भेदतादात्म्ययोर्व्यावहारिकत्वम्यैव वक्तव्यत्वात् । सत्ताभेदस्य निराकृ-
तत्वाच्च । तस्मादुक्ततृतीयकल्पोप्ययुक्त एव ॥

तथाच विकल्प्यामहन्वात्तादात्म्य दुर्वचमिति तद्व्यतिरेकमरिष्कारः-

इत्थं च किंचिद्विचित्ररूपाहंकारविषयकाहंप्रत्यये अधिष्ठानत्वेन शुद्धा-
त्मनः किंचिद्रूपेण भानस्योद्गाहताद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाखंडसाक्षा-
त्कारे निर्विकल्पके यच्चैतन्यस्वरूपं भाति तस्य किंचिद्रूपेण भानपक्षेऽपि अधि-
कंतु प्रविष्टं नतु तद्भानिरिति न्यायेनाहंप्रत्ययविषयत्वमवर्जनीयमेव ।
ततश्च खंडनाकारोक्तरीत्या - त्वदुक्तदिशा - भामत्याद्युक्तप्रकारेणच शुद्ध
शब्दार्थस्य व्यशतासिध्या आत्मस्वरूपे किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्यादे
चंद्रिकोक्तदूषणानि वज्रकल्पान्येव । खंडनाकारपक्षे अविद्यातत्कार्यान्य-
तरभिन्नत्वादेः - त्वत्पक्षे अंतःकरणतादात्म्यापन्नत्वाभावादे - भामतीपक्षे
अविद्यादिरूपद्वितीयाभावादेः - विशेषणत्वोपहितत्वोपलक्षणत्वान्यतमस्य
दुर्निवारतया - तद्विशिष्टं तदुपहितं तदुपलक्षितत्वाच्चैतन्यं शुद्धशब्दार्थ इति
प्राप्त्या तत्र किंचिदित्यनेनोक्तान्यतमस्य पुन किंचिदित्यनेन चैतन्याशस्य
विवक्षया किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्याद्युक्तविकल्पदूषणानामत्यंतसंश्लिष्ट-
त्वात् । तथाचात्र दीपिकाकारोक्तदूषणाभासस्तत्वाप्रतिपत्तिनिबन्धन प्रे-
क्षावद्भिरूपेक्षणीय एवेति सिद्ध ॥

यत्तु चंद्रिकामंडने देहादिभेदः सत्यो वा असत्योवेत्यादिविकल्पदूष-
णानां अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरभिन्नचिद्रूप शुद्ध इति परिष्कारेऽपि संभव इति
वर्णित । तदिदं खंडनकाराशयाज्ञानमूलं । अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरता-
दात्म्यानापन्नचिद्रूपोऽत्र शुद्धपदार्थ इति खंडनाशयः । नहि देहादिभिन्न-
चिद्रूपो देहादितादात्म्यनापन्न । नहि शशश्रृंगादीनामिव देहादीना
ब्रह्मणि न तादात्म्यं । तादात्म्यानापन्नत्वमेव भेदशब्दार्थः । देहादी-
नामिव तद्भेदादेरप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्न-
त्वाभावात् न देहादिभिन्नचिद्रूपोऽत्र तत्तादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुं शक्यत
इत्यादि । तदसारं ॥ अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरभिन्नचिद्रूप इति खंडन-

पुक्तोपलक्षणादिविधया शुद्धशब्दार्थघटकत्वात् । किञ्चिन्नभातीत्यत्र किञ्चित्पदेन विवक्षितोपलक्षणादिभूतदेहादिभेदः सत्योवेत्यादि विकल्पतद्दूषणानामस्यंतश्छिष्टत्वात् । भिन्न इत्यस्याविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरतादात्म्यानापन्न इति त्वदीयसंबन्धनाशयवर्णनत्वयुक्ततममेव । त्वयैव न हि शशश्रृंगादीनामिवाद्वैतमते देहादीनां ब्रह्मणि न तादात्म्यमित्यादिना ब्रह्मणि देहतादात्म्यस्यैव भाषितत्वेन त्वदुक्ततादात्म्यानापन्नत्वस्य त्वदभिमतशुद्धचिति दुर्घटत्वात् । तादात्म्यानापन्न - भिन्नशब्दयोरेकार्थत्व वदता तत्तादात्म्यानापन्ने तद्भिन्नत्वस्याकामेनाप्यवश्यमगीकार्यत्वाच्च । गुणादिकं गुण्यादिनाभिन्नाभिन्नमित्यत्राद्वैतचंद्रिकाया नात्र भेदाभेदोभयं साध्यं किंतु भेदसमानाधिकरणाभेद एवेत्युक्तत्वेन तादात्म्यघटकभेदेऽपि भेदशब्दव्यवहारेण भेदशब्दस्य तादात्म्यघटकभेदातिरिक्तभेदपरत्वमित्युक्तिरपि रिक्तैव ॥

त्वयापि भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्युक्ततया स्वव्याप्तातश्च । तथाच मदनोक्तस्य सूपपन्नत्वात्तत्र दीपिकाकारीयदूषणाभासजल्पनमज्ञानादिमूलमश्रद्धेयमेवेति स्थित

यदपि वस्तुतस्त्वित्यादि वज्रकल्प इत्यंत । तदप्यसारं ॥ देहादेरिव तद्भेदस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्नत्वाभावाद्देहादिभिन्नचिद्रूपस्याविद्यातादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुमशक्यत्वे त्वदुत्प्रेक्षित तत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसंभवेन शुद्धासंग्रहस्य दुर्वारत्वात् । भिन्नपद तादात्म्यानापन्न पदयोरेकार्थ्योक्त्या चिद्रूपब्रह्मण अविद्यातादात्म्यानापन्नत्वे देहादिर्नैव तद्भेदनाप्याविद्यकेन भिन्नत्वस्यावर्जनीयत्वात् । अन्यथा चिद्रूपतो नेत्यादि प्रतीति विलयापातात् । पक्षतावच्छेदकशरीरेचिद्भिन्नत्वनिर्वंशासंगतिप्रसंगाच्चेति दिक् ॥

यत्तु एतेन जीवस्यानादेरविद्याप्रयुक्तत्वाभावेन विशिष्टस्यापि तस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावादहप्रत्यये शुद्धो न भातीत्यनुपपन्नमिति प्रसरोक्तिरपि परास्तेति ।

अत्रोच्यते । तथाहि ॥ दृश्येषु त्वदभिमतमविद्याप्रयुक्तत्वं-तदुपादानकत्वंवा-
 साक्षात्तज्जन्यत्वंवा साक्षात्परंपरासाधारणतज्जन्यत्ववा - स्वरूपसंबंधविशेषोवा-
 नाद्य । अनादिदृश्यानां कालरूपाविद्याचित्संबंधादीनांचोपादानाप्रसिद्धेः । अत
 एव न द्वितीयः ॥ आत्मापरोक्षानंतरमाविद्यकपदार्थविलयेन संस्कारोपा-
 दानकपदार्थानामभ्युपगमात् । नापि तृतीयः ॥ पूर्वोक्तदोषानिस्ता-
 रात् । सर्पभ्रमोत्थभयानीनां परंपरया रज्ज्वज्ञानजन्यानां रज्जुसाक्षात्कारानं-
 तरमपि सत्त्वात् । नापि चतुर्थः ॥ तृतीयपक्षोक्तदोषानिस्तारात् ।
 भयादीनामपि रज्ज्वज्ञानान्ममेदं सर्वमनिष्टमभूदिति प्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसब-
 धरूपप्रयुक्तत्वानपायात् । अविद्यासंस्कारोपादनकपदार्थेषु अविद्याप्रयुक्त
 त्वैमानाभावेन ज्ञानेन तदुच्छेदासिध्यापत्तेश्च । यत्त्वद्वैतचंद्रिकायां - अना-
 दिदृश्यानामविद्याप्रयुक्तत्वमविद्यानाशाधीननाशप्रतियोगित्व । तच्चोक्तभ-
 यादीनां नास्तीति नोक्तदोष इति । तत्तुच्छं ॥ शुद्धाद्वैतपक्षस्यैवेदानी-
 मादृततया तत्राविद्यानाशादनादि दृश्यनाशोपगमे नाशस्य नाशानभ्युपगमे-
 चाद्वैतहानिः । आत्मनस्तद्रूपत्वकल्पनेपि तत्र कल्पितनाशानुच्छेदे स एव
 दोषः । नाशस्य नाशांतरकल्पने अप्रामाणिकनाशधाराकल्पनयाऽन-
 वस्था । आद्यक्षणावच्छिन्नतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननाशत्वं द्वितीयपक्षणावच्छि-
 न्नस्य तस्यैव साधनादिसाधारणसर्वदृश्योच्छेदत्वेन जन्यत्वमित्यङ्गीकारस्य तत्त्व-
 ज्ञानस्याज्ञानानाशकत्वप्रसंगेन हेयत्वमिति अनादिदृश्यनाशेषु अविद्यानाशस्य
 कारणत्वप्रक्रियायाः स्वयमेव त्यक्तत्वात् । क्षेमसाधारणाविद्याप्रयुक्तत्वं-
 तूक्तभयकपादिमाधारणत्वाच्चज्ञाननिवर्त्यत्वप्रयोजकं । रज्जुतत्त्वज्ञानोत्तरमपि
 भयाद्यनुवृत्तेः । भयकंरादिबिशिष्टवेषेणैव सर्पस्यारोपान्नाज्ञानसंस्कारकार्य-
 त्वं वा । किंतु सत्यस्यापि क्लृप्तस्वकारणायत्तोहितनाशः । नाप्यवि-
 द्यावृत्तिविषयत्वं प्रयुक्तत्वं । प्रपञ्चमित्यात्वसिद्धेः प्रागविद्यावृत्तेरेवा सिद्धे ॥
 जीवस्याहमिति धीविषयत्वाङ्गीकारेणाविद्यावृत्तिविषयत्वाभावात् । तथात्वे

प्रातीतिरुत्त्वप्रसंगाच्च । भामतीमते अविद्याश्रयस्य जीवस्याविद्यावृत्तिविषयत्वे जीव सिद्धेरज्ञानसिध्याधीनत्वप्राप्त्या अन्योन्याश्रयाच्च । अविद्यावृत्तिविषयस्याविद्याश्रयत्वायोगाच्च ॥

नाप्यविद्याममकालिकत्वं - तत्प्रयुक्तत्वं । ब्रह्मण्यपि तत्प्रसंगात् । नाप्यविद्योपाधिकत्वं तत् ॥ अविद्याया दर्पणादिवदुपाधित्वे तत्र प्रतिमुखस्येव जीवस्यापि कल्पिततयाऽनादित्वभंगः । कल्पनाप्रवाहस्यानादित्वविवक्षायामपि जगत्प्रवाहस्याप्यनादित्वेन सद्यनादिविभागानुपपत्तिः । नाप्यविद्यादोषाधीनप्रतीतिकत्वं । शून्यवाद्यारोपित क्षणिकत्वादिभ्रमविषयत्वेन ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगात् । अधिकमाकरेव्यक्त ॥ ग्रंथगौरवभयादुपरम्यते ॥

यत्तु ये हि प्रसरकारादित्यारभ्य त्रिबन्धस्येव प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्यमायाप्रयुक्तत्वमंगीकर्तव्यमित्यंतं । तदपि तुच्छं ॥ ब्रह्मण्यवस्थिता माया साऽविद्या जीवसंस्थिते"त्यादि वाक्यसुधाद्यनुरोधेन "मायाचाविद्याच स्थवमेव भवति जीवे शावाभासीकरोती"त्यादि श्रुत्याचाद्वैत्येकदेशिमतप्राप्तं मायाविद्याभेदमंगीकृत्य मायाप्रतिबिम्बईश्वरः अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः चिन्मात्रं तु त्रिबन्धस्थानीयमिति मतमनुष्ठृत्य प्रसरस्य प्रवृत्तत्वात् । एकस्थैवाज्ञात्मस्य विक्षेपशक्तिप्राधान्येन बाधेति आवरकशक्तिप्राधान्योनाविद्येति नाममात्रे भेद इति भामतीविवरणाद्यनुसारेण तयोरैक्यपक्षे मायात्रिबन्धईश्वरः । तत्प्रतिबिम्बो जीवः ॥ तत्रोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनाविद्याधीनसंसारभागितया अविद्याप्रयुक्तत्वं जीवस्य ॥ मायासंबन्धेन परिच्छिन्नत्वं तत्त्वज्ञाननाशयत्वादिमायाधीनदोषभागित्वेन त्रिबन्धभूतेश्वरस्य मायाप्रयुक्तत्वमिति यद्यप्युभयत्र प्रयुक्तत्वं तुल्यं । तथापि वशीकृतमायत्वेनेश्वरस्य स्वाधीनमायाप्रयुक्तत्वं मायामयसार्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिरूपमेव विवक्षितमतो प्रतिबिम्बे तदभावो युक्त एव । अस्तु वा - मायाप्रयुक्तत्वं - जीवस्य - तावतापि - भक्षिते पीति न्वायेन न दीपिकाकारस्य

समीहितसिद्धिः । प्रकाशप्रमरएवाविद्यापदेनाज्ञानसामान्यविवक्षायामपि तदीय शुद्धशब्दार्थस्य बहुधा दूषितत्वात् । जीवस्य सोपाधिप्रतिबिम्बताया अद्वैतचन्द्रिकाद्युक्त युक्त्याभासादिनिरासेनाक्रेसोपपत्तिकं निरस्तत्वेनोक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वादुक्तकल्पनानिर्मूलैव ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्रतिबिम्बप्रत्यविद्याया उपाधितया निमित्तत्वमेव वर्तत इति निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनमविद्याया अनुपपन्नमित्यादि नानुपपन्नमित्यतं । तन्मददंभनं ॥ अविद्याया निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनस्य जीवस्यानादित्वेनाजन्यतया तं प्रत्यविद्यायाः प्रतिमुखादिकं प्रति दर्पणादेरिव निमित्तकारणत्वाभावपरत्वेन तदर्थज्ञानमूलत्वात् ॥

किंच प्रतिबिम्बप्रत्यविद्याया उपाधित्वेन निमित्तत्वमित्युक्तिरेवायुक्ता । त्वन्मते प्रतिबिम्बस्य उपाधे तत्संबन्धस्य चानादित्वेन प्रतिबिम्बस्योत्पत्तौ निमित्तत्वासंभवात् । तस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञप्तौ निमित्तत्वायोगात् । ज्ञप्तिहेतोस्तद्विषयं प्रति निमित्तत्वाव्यवहाराच्च । विशिष्टस्य केवले कल्पितत्वेन तत्स्थितौ वा निमित्तत्वासंभवात् । त्वन्मते बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वेन विच्छेदमात्रस्याविद्यकृत्या प्रतिबिम्बप्रत्यविद्याया निमित्तकारणत्वोक्तेरनुचितत्वात् ॥

अत एव स्वरूपातिरिक्तोपाधिराहित्यरूपं निरुपाधिप्रतिबिम्बत्वं समर्थितं सिद्धांते । अविद्योपाधौ च प्रसिद्धदर्पणाद्युपाधिवैलक्षण्ये मानाभावात् । जीवाश्रिताविद्याया जीवं प्रत्युपाधित्वासंभवाच्च । त्वयैव जीवस्यापि विशिष्टवेषेण कल्पितत्वोक्त्या तत्राविद्याया उद्भवनताया एव युक्तत्वात् । अन्यथा सर्वत्राप्येवं भावेन निष्प्रज्ञानसंज्ञायापाताच्च । अधिकमप्रेक्ष्यते ॥

यत्तु वस्तुतस्तित्वत्वारभ्य बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकोपाधित्वं नियतमित्यतं ।

तदसत् ॥ जीवे विवक्षितस्याविद्याधीनससारसंबन्धरूपबन्धस्याविद्याप्रयुक्त-
 त्वशब्देन विवक्षितस्येश्वरे अभावेन एकोपाधित्वमात्रस्येकाविद्याप्रयुक्त-
 त्वाभावाविरोधित्वात् । किञ्च भामतीसिद्धांतस्तिक्त्यमद्वैतचंद्रिकादिषु
 प्रकाशितः । तथाहि । भामतीकारस्त्वदिद्यां जीवाश्रितां मन्यते ।
 नन्वविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यवा - अविद्यावच्छिन्नचैतन्यवा - अविद्याकल्पित-
 भेदं जीव इत्युच्यते । ततश्च तस्याविद्याधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रया-
 दीति चेन्न । उत्पत्तौ - स्थितौ - ज्ञप्तौवा - अन्योन्याश्रयो वाच्यः ।
 त्रयमपि न संभवति ॥ अविद्यायाः तदाश्रयीभूतजीवस्य - तन्निष्ठभेदस्य-
 चानादित्वेन कस्याप्युत्पत्त्यभावात् । नच भेदादीनामाविद्यकत्वानुपपत्तिः ।
 अविद्यानाशाधीननाशकत्वेनाविद्याप्रयोज्यतया तदुपपत्तेः । नापि स्थितौ ॥
 अविद्याया जीवाश्रितत्वेऽपि जीवस्य विशिष्टरूपस्य चिदुपादानकस्य चिन्मा-
 त्राश्रितत्वांगीकारात् । नचैव जीवाविद्ययोरन्योन्याधीनत्वमतहानिः ।
 अविद्यानाशस्य जीवनाशव्यापकत्वेन जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारात् ।
 अविद्यायाः स्वोपहिते जीवे सत्त्वाद्वा तद्व्यवहारात् । यद्वा अविद्याया
 जीवोपाधित्वाज्जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारः । अविद्यायाः स्वोपहितजीवा-
 श्रितत्वादविद्याया जीवाधीनत्वव्यवहारः । स्वसत्तायां स्वस्यावच्छेदकत्व-
 रूपोपाधित्वमात्रमंगीक्रियते - नतु विशेषणत्वमाश्रयत्वरूपमिति न कोपि
 दोषः । यथोक्तं ॥ “स्वैवैव कल्पितं देशे व्योम्नि यद्वदघटादिकं ।
 तथा जीवाश्रिताविद्यां मन्यन्तेऽज्ञानकोविदाः” इति । नापि ज्ञप्तौ ॥
 अज्ञानस्य साक्षिरूपचिद्धास्यत्वेऽपि चिद्रूपस्य जीवस्य स्वप्रकाशत्वेनाविद्याधीन-
 ज्ञप्तिकत्वाभावात् । नचेश्वरजीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः ।
 जीवेश्वरकल्पितत्वे त्वन्योन्याश्रयः । न च शुद्धचित्कल्पिका ॥ तस्या
 अज्ञानाभावादिति वाच्यः । यतो जीवेश्वरकल्पितत्वं नाम जीवेश्वरविषय-

उभयोरप्यनादित्वेन तौ प्रति जनकत्वानङ्गीकारात् । आद्यं तु युज्यत एव । अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थतया तां प्रत्यविद्याया उपादानविधया दोषतया च हेतुत्वात् । तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमविद्याश्रयत्वादिना - ईशे-
स्वरूपचैतन्येन - नत्वविद्यावृत्त्या । तस्याविद्यनाश्रयत्वात् । स्वरूपेचा-
विद्याविषयत्वेनैव द्रष्टृत्वं । अविद्याश्रयजीवादिकं प्रति विषयतासन्धेना-
विद्यायाः जगत्प्रतिदोषविधया निमित्तत्वमेव । नोपादानत्वं ॥ अतोऽ-
विद्याविषयीभूतचिन्मात्ररूपब्रह्मणः प्रपञ्चाधारत्वोपपत्तिः । यद्वा अविद्या
जीवावेव प्रपञ्चप्रतिपरिणामविवर्तोपादानभूतौ - जीव एव प्रपञ्चाधार ।
ब्रह्म तु वस्तुतो जीवस्वरूपत्वाज्जगदाधारतया निगद्यते । ब्रह्मणो जगत्का-
रणत्वप्रतिपादकत्वाक्यानां जगत्कारणीभूताविद्यापरत्वादेव यतोवेत्यादेर्ब्रह्मलक्ष-
णपरत्वं । अत एव अविद्यैव शुद्धचिदाश्रितजगदुपादान । नतु ब्रह्म
जीवोवेति ।

अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ यद्यप्यत्र वाचस्पतिपक्षे अविद्या-
वच्छिन्नचैतन्यं जीव । तादृशजीवत्वमविद्याश्रयतावच्छेदक । स्वस्य
स्वावच्छेदकत्वेऽप्यात्माश्रयादेस्तत्पत्याद्यविरोधित्वेनादोषादित्याद्यपक्षे मूलाग्रादि-
वत्तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावमाशङ्क्य तस्या उपाधित्वमेव व्यवस्थापितं ।
“ज्ञाज्ञाविति” श्रुतिरेवाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वे मानमिति चाभिहितं ।
कल्पस्तत्त्वाक्यानुसारेणानाद्यनिर्वाच्याविद्यातिरिक्तमायास्वरूपानङ्गीकारेण मा-
याविद्ययोरैक्यं चाभ्युपगतं । तथापि न्यायामृताद्युक्तान्योन्याश्रयादि-
दोषा दुर्निवारा एव । न केनाप्युद्धर्तुं शक्या । तथाहि ॥
अविद्यासिद्धौ तदवच्छिन्नतयावा - तत्प्रतिबिम्बिततया वा कल्पितभेदस्य
जीवस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदाश्रयतया अविद्यासिद्धिरित्यन्योन्या-
श्रयः । न च बीजाङ्कुरन्यायेनासौ न दोषः । तत्र व्यक्तिभेदेना-

न च निरंशेऽपि महाकाशे घटस्तदस्यैव तदुपलक्ष्यैकदेशं संपाद्य तेन
संबध्यते - तद्वदविद्यापि तदस्यैव त्रिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशसंपाद्य तत्रैव तिष्ठ-
तीति नेतरेतराश्रय इति वाच्यं । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्या-
सिद्धि - तत्सिद्धौ च तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । घटा-
काशसिद्धि विनापि घटसिद्धिर्वत् जीवसिद्धि विना अविद्यासिद्धेरयोगात् ।
त्वन्मते गगनस्याप्यनित्यद्रव्यत्वेन स्वतएवाशसम्भवात् । अस्मन्मतेऽपि
गगने स्वाभाविकांशानामन्यत्र समर्थितत्वात् । घटादिसंबंध विना आका-
शाशमिद्धिर्वदज्ञानसंबध विना जीवसिद्धेरभावात् । नच जीवाविद्यायोरनादि-
त्वेनोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धादत्र न दोषः । यत “अविद्याजीवयोर्यत्र व्यपेक्षातन्नि-
रोधक । अन्योन्यसंश्रयो नचेदन्योन्याधीनता हति.” । अज्ञान-
जीवयोर्हि कुत्रापि विषये अन्योन्यापेक्षा नचेदन्योन्याधीनता व्याहति ।
नहि सर्वथा तदनपेक्ष तदधीन । अयानादित्वेऽपिद्रव्यत्वगुणवत्त्वादिजा-
तिव्यजकयोरिव प्रयुक्तत्वरूपप्रयुक्त्यादावपेक्षा । तर्ह्यन्योन्याश्रयस्तस्यैव
प्रतिबन्धक । द्रव्यत्वादौ व्यग्यमेव व्यंजकप्रयुक्त नतु व्यजक व्यग्यप्र-
युक्त । तार्किकमते गुणवत्वस्थोपाधित्वेन द्रव्यत्वस्य तदव्यजकत्वांगी-
कारात् । तथा च तत्रान्योन्यप्रयुक्तत्वाभाववत्प्रकृतं जीवत्वमेवाज्ञानप्रयु-
क्त नाज्ञान जीवत्वप्रयुक्तमिति नान्योन्याश्रय इति न वक्तुं शक्य ।
अविद्या आदौ निरश चैतन्यं संबध्य विभाग संपाद्य जीवत्वमापादयतीत्यंगी-
कारेण जीवब्रह्मविभागस्वादियकत्वात् । अविद्याया जीवाश्रितत्वात् ।
जीवत्वाज्ञाने अन्योन्यप्रयुक्ते इति प्रयुक्तेरेव प्रतिबन्ध । एव चोत्पत्त्या-
दिप्रतिबन्धाभावेऽप्यन्योन्याश्रयोदोषएव ॥

तदुक्त । “यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धेन दोषता । तर्हि स्याच्चै-
त्रैभत्रादेरन्योन्यारोहणादिकर्म”ति । अत्रयुगपदेवेति श्लेषः ॥ नच
प्रमथत्वामिधेयत्वादौ अन्योन्यवृत्तित्ववद्विहाप्यन्योन्यापेक्षामप्रमिता ।

अन्यथा अन्योन्याश्रयादिः कापि दोषो न स्यात् । अन्योन्याश्रयपरि-
हाराय जीवत्वप्रयोजकमज्ञानान्तरं चेत् अज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिः ।
तत्सिद्धौ च तदाश्रिताज्ञानसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्कल्पिताज्ञानान्तरसि-
द्धिरिति चक्रकं ॥ अज्ञानान्तरकल्पनेत्वनवस्था । नचेयं परंपरानुसैन्य-
यासिद्धवस्तुविषया । अहम्पज्ञइत्यादिप्रक्षीतेर्जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदेनै-
वोपपत्तेः । किंच जीवेश्वरयोर्जीवेश्वराभ्यां कल्पितत्वे आत्माश्रयात् ।
तत्कल्पकस्य शुद्धस्थज्ञानमावश्यकं । कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वात् ।
तच्च च जीवाश्रिताज्ञानवादोऽनुपपन्नएव ॥

अदपि ॥ कल्पनांप्रतिहेतुत्वं कल्पकत्वं । तच्चाविद्यायामक्षत-
मिति । तदप्यसारं ॥ शुक्तिरूप्यादावपि साक्षिण एवाध्यासद्रष्टृत्वेन
कर्तृत्वरूपं कल्पकत्वमित्यद्वैतचंद्रिकादावुक्तत्वात् - कल्पनां प्रत्याश्रयत्वमेव
कल्पकत्वं तच्चाध्यासद्रष्टृत्वरूपमित्यद्वैतसिध्वादावप्युक्तत्वाच्चात्माश्रवादेरपरि-
हारात् ॥

किंच अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वपक्षेनांगीकर्तुं शक्यः । तथाहि ॥
शुद्धचिदाश्रितत्वपक्षे शुद्धचिद्रूपे पूर्णानंदे अविद्याप्रतियोगिकतादात्म्यरूप
स्याविद्यासंबंधस्य कयंचिद्वक्तुंशक्यत्वात् अस्ति भ्रंतीत्यादि व्यवहारायोग्य-
त्वरूपमावरणकृत्यं संभवति । अज्ञानोपहित एवाज्ञानमिति वृत्ते शुद्धे
आज्ञानसंबंधस्यैवावादात्कयमुक्तरूपमावरणकृत्यं । अज्ञानोपहितस्य शुद्धा-
भिन्नत्वात् शुद्धे उपहितधर्मसंबंध इति चेत्तर्हि शुद्धएवाज्ञानसंबंधोऽंगीकृतः
स्यात् । वृत्तश्च शुद्धे नाज्ञानमिति वृत्तहानि । मिथ्याभूतोपहितस्या-
ज्ञानविषयत्वापातश्च । तथाचाज्ञानप्रयुक्तस्याज्ञानविषयत्वं अन्योन्या-
श्रयः । अज्ञानोपहितस्याप्यज्ञानप्रयुक्तत्वात् । शुद्धचिति अविद्या
निरूपितमाकाराख्यविषयत्वमभ्युपगम्यते इति चेत् - किं तावता तन्मात्रे-
णावरणकृत्यस्यानुपपादनात् । अज्ञाननिरूपिताकाराख्यविषयत्वाभावोपहि-

तच्चित्तादात्म्यमेवास्तित्वमित्यंभीकारेपि अनिर्वाह एव । चिति स्वतादा-
त्म्याभावस्योपपादितत्वेनोक्तसत्ताभानस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तादृश-
विषत्वाभावस्यैव सत्ताभानादिरूपत्वे शशविषाणमस्ति भातीत्यादि व्यवहार-
प्रसंगः । नचैतन्मतो अविद्याविषयत्वोपहितप्रावरणकृत्यमस्त्विति
वाच्यं । तथात्वे चरमवृत्तेरज्ञानसमानविषयकत्वाभावेन तदनिवर्तकत्व-
प्रसंगात् । अन्यथा जडस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । नचाज्ञानसिद्ध्यनंतरं
जडस्योत्पत्तिः तदनंतरंतत्सत्त्वमित्कन्योन्याश्रयः जडस्यास्यप्रकाशत्वेना-
वरणकृत्वाभावः - तस्य विषयत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यं । उत्पत्त्यनंतरमेव
शुक्त्यादेरज्ञानावच्छेदकत्ववदुत्पत्त्यनंतरमेव जडस्याविद्याविषयत्वं - पूर्वं तु
जातितुल्याप्सानिराश्रयैवावतिष्ठते । नैयायिकमते गोत्वादिजातिरिवेत्संगी-
कारे बाधकाभावात् । अथवा अन्तर्दिजीवेश्वरविभागादेरेव तदाश्रयत्व-
मस्तु । उक्ताज्ञानसंबन्धस्यैव जडे आवरणकृत्यतया भवन्मन्त्रार्थवसानेन
तादृशावरणकृत्यं तु सादिजडे उत्पत्त्यनंतरं - अनादि जडेषु वा संभवति ।
आकाशराख्यविषयताषि तत्रैव स्वीक्रियतां । चिन्मात्रविषयकचरमवृत्तेर-
समानविषयिण्या अप्यज्ञाननिवर्तकत्वं श्रुतिप्रामाण्यात् शक्तिपुरस्कारेणै-
वास्तां । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वंतःकरणविषयिण्येव भवत्वित्यादि कल्प-
नया जडस्याप्यज्ञानाश्रयत्वविषयत्वसंभवस्यशक्योपपादानत्वेनाज्ञानस्यजीवमा-
त्राश्रितत्वे बीजाभावः । अप्रामाणिकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वात् ॥

किंच “मायिनं तु महेश्वरं - मायया समिरुद्धः - अनादिमायया-
सुप्तः” इत्यादि श्रुत्या जीवेशयोर्मायाकार्यतत्तद्धर्मसिद्धये उभयत्रापिमाया
संबन्धस्य वक्तव्यतया च जीवमात्राश्रितत्वकल्पनमयुक्तमेव ॥

किंच चिति जीवत्वप्रयोजकाज्ञानसंबन्धः किं स्वाभाविकः - उतावि-
द्याधीनः । नायः ॥ तस्य चित्स्वभावत्वापत्त्या तन्निवृत्तौ चिन्निवृत्त्या-
पत्तेः । अनिवृत्तौमोक्षाभावप्रसंगाच्च । न द्वितीयः ॥ अन्योन्या-

श्रयाद्यापातात् । अविद्याचित्स्मबंधादीनामनादित्वेनान्योन्याश्रयपरिहाराकां-
क्षायामनादित सतोऽविद्याभेदादेर्ज्ञानेन साक्षात्परंपरया वा नाशेपि पाग्मा-
यिकत्वमक्षुण्णमित्यद्वैतश्रुतिव्याकोप एव । नहि नाशप्रतियोगित्वादेन
मिथ्यात्वं - तेनानित्यत्वव्यवहारेपि पराभिलपितमिथ्यात्वव्यवहारासम्भवात् ।
चित्यारोपितत्वान्नमत्या इति चेन्न । साक्षिरूपज्ञानम्याविद्यां विना मिद्धे-
रभावात् । शद्धचित एवाविद्यादिग्राहकत्वे तस्या सत्यत्वेन दोषाद्यजन्य-
तया प्रमात्वस्याकामेनाप्यगीकर्तव्यतयातद्विषयाणां मिथ्यात्वोक्तेर्वाङ्मात्र-
त्वात् । अन्यथा चरमवृत्तिविषयम्यात्मनोपि मिथ्यात्वापातात् ॥

किञ्च अज्ञानम्याश्रयमापेक्षत्वात् तदाश्रयस्तावदुर्निरूप इति वक्तुं
सामान्याकारेणाश्रयज्ञानमन्वेनविशेषधर्मपुरस्कारेण तज्ज्ञानम्य जिज्ञासित-
तया जीवाश्रितत्ववादिना अज्ञानोपहितं चैतन्ये अज्ञानं वर्तत इत्युक्तिमा-
त्रेण तज्जिज्ञासाया अनिवृत्या तथोक्तिरनुचितं । अज्ञानस्योपाधित्वकथ-
नेन तदुपहितस्याश्रयविशेषस्य लाभ इति चेन्न । किञ्चिन्निष्ठस्यैवोपाधितया
तस्यैव किंवृत्तित्वमिति विशेष जिज्ञासाया तद्वत्येव तद्वर्तत इत्यस्यानुत्तर-
त्वात् । चिस्येवस्वावच्छेदेनाज्ञानं वर्तत इति चेन्न । स्व प्रति स्वस्याव-
च्छेदकत्वे सर्वस्यापि तथात्वापातेनानवच्छिन्नवृत्तिकवस्तुन एवासिध्योक्ता
व्यावर्तकावच्छेदकताया एवाप्रामाणिकत्वात् । घटादेस्तु आकाशाशे
स्वाभाविक एव संबद्धत्वं । नतु स्वकृतभेदवदशे स्वावच्छेदेन ।
कृत्स्नैकदेकसंबंधविकल्पपूर्वकदूषणगणग्रासेन तस्य भेदकत्वस्यैवायोगेनानुदा-
हरणीयत्वात् ॥

एतेनाविद्याया जीवनिष्ठत्वादीशस्य द्रष्टृत्वं - स्वरूपज्ञानेनैव चैतन्यस्य
सर्वज्ञत्वमित्यादिकं पराग्नं । जीवाश्रिताज्ञानम्य शुद्धचैतन्ये सर्वविषयक
त्वामंपादकत्वात् । अविद्याविषयत्वमात्रेण तथात्वस्य तु निरमिष्यमाण-
त्वात् । ईशं तादृशज्ञानेन महाश्रयाश्रयिभावानिर्वाहकत्वाच्च । स्वरूपै-

क्यमात्रस्य तन्नियामकत्वे जीवेपि तत्प्रमगस्यापरिहारात् । ईशे
मायावृत्त्यभ्युपगमेन जीवादिद्रष्टृत्वागीकारे अविद्यारूपमायाश्रयत्वमवर्ज-
नीयमेव ॥

यदपि जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदात् जीवनिष्ठ कारणत्व ब्रह्मलक्षणत्वेनो-
च्यत इति । तदप्यशुद्ध ॥ जिज्ञास्यस्यजगत्कारणत्वेन जीवादिब्यावृ-
त्तिसाधनस्य विरुद्धत्वात् । वियतासबधेनाविद्याया निमित्तमात्रत्वे त्वन्मतं
ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन परिणामिकारणातराभावान्निरुपादानोत्पत्त्यापातः ।
तथात्वे च सुषुप्तावहकारलये कर्मादीना समूलघात घातितत्वेन कारणात्मना-
प्यवस्थानाभावात्पुन शरीरारभाद्यनुपपत्तिः । जीवाविद्ये एव जगदुपा-
दाने - ब्रह्मकारणत्वश्रुतिस्तु स्वरूपैक्यविवक्षयोपचरितार्था जगत्कारणाविद्या
विषयत्वविषयेति लज्जापरित्यागेनवचनं तु प्रेक्षावता हामास्पदमेव ।
जन्मादिसूत्रेण जगत्कारणत्वं श्रुतिसिद्धं लक्षणमभिधाय तस्याचेतने प्रधाने
अतिव्याप्तिनिराम ईक्षत्याद्यधिकरणैः क्रियतं । न विलक्षणत्वाद्यधिक-
रणं ब्रह्मण कारणत्वे युक्तिविरोधः परिह्रियतं इत्यादिस्वीयभाष्यादौ स्फुट-
प्रतीयमानार्थत्यागस्योन्मादमूलत्वात् । अविक्रमाकरेव्यक्तं ॥

यदपि । एतेनाविद्याया उपादानतया निमित्ततया वा उपकारक-
त्वाभावेन जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वं दुर्वचमिति प्रसरोक्तमपास्तं । जीवाश्रि-
ताविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनेत्यादि तत एव द्रष्टव्यमित्यतः । तदप्य-
सारः ॥ जीवाश्रिताविद्याया जीवेशकल्पकत्वादि प्रक्रियायादृषितत्वात् ।
क्षेममाधारणप्रयुक्तत्वस्य रज्जुनत्वज्ञानोत्तरमनुवृत्तभयादावपि सत्त्वेन तन्मा-
त्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकत्वात् । अनादिभावस्य तदन्वयव्यतिरेकप्रयो-
ज्यान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपाविद्याप्रयुक्तत्वस्य तत्कार्यत्वापत्त्या अगीकर्तुम-
शक्यत्वात् - समकालिकत्वादिरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकतया तादृशप्रयु-
क्तत्वस्यानुषंगयोगात् - । मिथ्याभूतस्य नित्यविलोडितत्वेन मत्स्यम्यैनिवृत्तेर्दर्श-

नेन तेन मिथ्यात्वासिद्धेश्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादेव्याकरे अन्यथै-
वोपपादितत्वादिति । अधिकमप्रेवक्ष्यते ।

यदपि ॥ अविद्याप्रयुक्तत्वं ह्यत्र तत्समकालिकत्वं - अविद्याप्रयु-
क्तपदेन ज्ञानोच्छेदानां ग्रहणमित्यारभ्य न तन्नाशनाशयत्वमित्यंतं । तद-
प्ययुक्तं ॥ समकालिकत्वमात्रस्य ब्रह्मसाधारणताया उक्तत्वात् ।
तादृशस्य तत्प्रयुक्तत्वस्य तन्नाशकनाशयत्वाप्रयोजकत्वात् । ब्रह्मादिसाधा-
रणाविद्याप्रयुक्तपदेन ज्ञानोच्छेद्यविवक्षाया असंभवात् । लक्षणाकल्पना-
पक्षेश्च ॥ किञ्चिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वेनाविद्याधीनत्वाभा-
वात् साक्षाद्वा परंपरया वा न ज्ञाननिवर्त्यत्वमनादिभावस्येति वादिनं
प्रति ज्ञानोच्छेद्यमदेनानादिभावग्रहणयोगात् । एतत्कारूपे पृथगविद्यापद-
प्रयोजनाभावस्य स्वयमेवांगीकृतत्वात् । अद्वैतचंद्रिकादौ अनादिभावस्या-
ज्ञानाधीनत्वमाक्षिप्य तन्नाशाधीननाशकत्वेन तदधीनत्वस्य - दंडप्रागभाव-
नाशे - घटप्रागभावनाशेन- घटप्रागभावस्थिते. दंडप्रागभावस्थित्यधीत्वेन च
दंडप्रागभावनाशाधीन नाशप्रतियोगित्वरूपदंडप्रागभावाधीनत्वस्य घटप्राग-
भाव इवोपपादितत्वात् । स्वत एवाविद्याप्रयुक्तत्वे तत्कार्यत्वापाताच्च ।
ततश्चात्र दीपिकाकारीयकुक्कल्पनं प्रेक्षावद्भिरनादरणीयमेवेति सिद्धं ॥

यत्तु । एतेन अविद्यानाशनाशयत्वमविद्याप्रयुक्तत्वमन्योन्याश्रया-
ङ्गांगीकर्तुमुचितमिति प्रकाशप्रसरोक्तिः परास्ता । नह्यनादिपदार्थो अवि-
नाशीत्यत्र प्रमाणस्तीत्यादि । तदकांडतांडवायितं ॥ अस्माभिरनादि-
पक्षार्थविनाशस्यानुक्तत्वात् । किंतु ॥ अनादिभावस्यापि निवृत्तिमंगी-
कृत्यैव तज्ज्ञानाविद्यानाशनाशयत्वमन्योन्याश्रयादिना न युक्तमिति न तादृशं
प्रयुक्तत्वमत्र विवक्षितं युक्तमित्युक्तं । युक्तंचैतत् ॥ प्रयोजकनाश-
विषया अविद्यानाशस्य हेतुताया वक्तव्यतया अविद्यायाः प्रागेवप्रयोजक-
। अनादेः सत्यस्यैव निवृत्त्यभ्युपगमात् ॥

अन्यदेर्विनाशित्वमात्रेण प्रकाशप्रसरोच्चन्योन्वरश्रयस्यापरिहारेणासंबद्ध-
स्वपत्वाच्चेति ॥

यत्तु । अथवा अविद्यावृत्तिविषयत्वं अविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि ।
तत्र ॥ त्वन्मते अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थत्वेत जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः
प्राक्प्रमरूपाविद्यावृत्तेरसिद्धत्वात् । वाचस्पतिपक्षे जीवस्य स्वप्राकाशत्वे-
नाविद्यावृत्तिविषयत्वस्य दूषितत्वात् । शुक्तिरूप्यादिवदविद्यावृत्तिविषयत्वे
ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वापातात् । जीवस्याविद्याश्रयत्वादेर्निराकृतत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावः किमद्वैतरीत्या उत स्वमत-
रीत्येयादि । तदप्यसारं ॥ त्वन्मतरीत्यैवानादिभावस्याविद्याप्रयुक्त-
त्वाभावस्योपपादितत्वात् । तत्र तस्य दुर्निवारत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ द्वितीयाभाव इत्यारभ्याद्वितीयपदेन द्वितीयतादात्म्या-
नापन्नमित्यर्थस्यैव विवक्षितत्वादकिंचित्करमित्यंतं । तदपिमंदं ॥
द्वितीयदृश्यसामान्यतादात्म्यापन्नत्वेनाद्वैतचंद्रिकादि सिद्धे अध्यासभाष्यादि-
सिद्धे च शुद्धब्रह्मणि त्वत्कल्पिततत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य विवक्षितुमशक्य-
ताया असकृदावेदितत्वात् । तादात्म्यानापन्नत्वस्य तादात्म्यापन्नत्वाद्य-
भावरूपतया द्वितीयाभावादित्यानाभिषिक्त तादात्म्यापन्नत्वाभावादावेवोक्तवि-
कल्पतदूषणानामपरिहार्यत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा द्वितीयाभावोपहितं चैतन्वं शुद्धपदार्थः
द्वितीयाभावस्य सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्याभावत् । तस्य मिथ्या-
त्वे मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेन बोधनेनातत्वावेदकत्वाभावादित्यादि ॥

तदप्याप्तातरमणीयं ॥ त्वन्मते मिथ्यात्वेनोपहितस्य शुद्धप-
दार्थत्वांगीकारायोगात् । कृत्वा चिंतया तस्य प्रवृत्तत्वेपि द्विती-
याभावस्य सत्यत्वपक्षे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्यभावस्य दुरुपपाद-
त्वान् । तथाहि ॥ अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ प्रपञ्चनिषेधस्या-

विकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वात् - निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वं ।
 न च तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकतापत्तिः । तात्त्विकाभाव-
 प्रतियोगिनि शुक्तिरूप्ये व्यभिचारादिति । तत्र ॥ प्रपञ्चनिषेधस्य
 ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वानुपपत्तेः । तस्य निर्विशेषत्वात् ॥ अत्यन्ताभेदे
 आधाराधेयभावानुपपत्तेः । कल्पितभेदस्याधारधेयभावनिर्वाहकतायास्ता-
 दात्म्यनिरसनप्रस्तावं निरस्तत्वात् । न च निषेधत्वोपहितस्य ब्रह्मनिष्ठत्वो-
 पगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं । निषेधत्वोपहितस्यैवात्र तात्त्विकत्वादि-
 विकल्पस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तस्य व्यावहारिकत्वे तत्प्रतियो-
 गिनो व्यावहारिकत्वानुपपत्तिः सगच्छते । अन्यथा घटाभावत्वेन ज्ञाय-
 मानपटाद्यभावस्य यत्र व्यावहारिकत्वं । तत्र घटस्यापि व्यावहारिक-
 त्वं न तदसंगतं, न च तदुपहितस्याभावस्य व्यावहारिकत्वे तस्यापि व्याव-
 हारिकत्वम् । युक्तिरूप्योपहिताभावस्य व्यावहारिकत्वेऽपि शुक्तिरूप्यस्य
 तददर्शनात् । एवं च प्रपञ्चनिषेधत्वोपहितस्य निषेधस्य ब्रह्मस्वरूपाति-
 रिक्तस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः सुस्थैव । तरगिण्या तु “प्रपञ्चभ्रमा-
 र्थमधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकतया तत्र ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे
 प्रपञ्चभ्रमासम्भवः । न चेदत्वादिना अधिष्ठानप्रकाशेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादि-
 ना न प्रकाश इति वाच्यम् । तव मते प्रपञ्चनिषेधत्वादेरपि ब्रह्ममात्रत्वा”
 दित्युक्तम् । कटकोद्धारे तु ॥ “त्वन्मते ब्रह्मस्फुरणस्य साक्षिरूपत्वे
 न साक्षिरूपप्रकाशस्य भ्रमाविरोधित्वान्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्य साक्षिण-
 समानविषकाज्ञानभ्रमविरोधित्वाभावे ज्ञानत्वमेव न स्यात् । अज्ञानादि-
 विरोधिन एव ज्ञानत्वात् । साक्षिगोचरसुखादावज्ञानभ्रमादत्तेश्चेति” समा-
 हृतम् । तत्र यद्यपि प्रपञ्चनिषेधस्य निषेधत्वस्य चाधिष्ठानब्रह्माभिन्नतया
 तत्स्फुरणं प्रकाशेऽपि न निषेधत्वप्रकारकत्वं तस्येति न प्रपञ्चभ्रमविरोधित्वम् ।
 तन्निषेधविषयकज्ञानमात्रस्य तद्भ्रमविरोधित्वे रजतनिषेधात्मकशुक्लत्वादेरिति

त्वादिना ज्ञानाद्रजतभ्रमस्याप्यनुपपत्तेः । नचाधिष्ठानब्रह्मज्ञानं हि सत्त्वादिप्रकारकत्वाभिषेधत्वादिप्रकारकमपि । सत्त्वनिषेधत्वर्थोर्ब्रह्ममात्रत्वात् । शुक्त्यादेरिदं त्वादिकं तु न रजतनिषेधत्वादिरूपं । तस्य ब्रह्मवन्निर्वर्मकत्वाभावेन भिन्नानेकधर्मवत्वोपपत्तेरिति वाच्यं । तथापि निषेधत्वेन निषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपञ्चभ्रमविरोधित्वानुपपत्तेः न च ब्रह्मणि बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वस्याभावत्वेन प्रकारत्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यं । घटाभाववदित्यादि ज्ञानदशायामेव घटवदित्यादिभ्रमानुत्पत्त्या प्रतियोगितया तदुपहितनिषेधप्रकारकज्ञानस्यैव तद्भ्रमविरोधितया बाध्यत्वाभावरूप सत्त्वप्रकारक ज्ञानस्य घटाद्युपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन घटादिभ्रमाविरोधित्वात् । न चैवं वेदांतजन्यनिर्विकल्पकचरमवृत्तेः प्रपञ्चोपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपञ्चभ्रमनिवर्तकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । श्रुत्यादिबलेन तस्यास्तथात्वकल्पनात् । तथापि स्यादेतदेव यदि वेदांतवाक्यार्त्तिर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्येत उत्पन्नं च तत्सर्वदृश्यनिवर्तकमित्यत्र निरवकाशंप्रमाणमप्युपलभ्येते । न चैवमिति वक्ष्यते ॥ लोके तु निषेधस्फुरणमात्रस्य भ्रमनिवर्तकत्वमसिद्धमेव । सोयमित्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकबोधस्य ततो भेदभ्रमनिवृत्तेश्चाखंडार्थत्वभंगे निरस्तत्वादिति तरंगिण्यभिप्रयो द्रष्टव्यः । किं च भ्रमकालाप्रतीतस्य सापेक्षस्य च निषेधस्य भ्रमकालप्रतीत निरपेक्ष निर्विशेषब्रह्मस्वरूपत्वासंभवश्च । नचाभावस्य सापेक्षत्वंमायिकं । ब्रह्मणोनिरपेक्षत्वं तात्त्विकमतो न विरोध इति वाच्यं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् मायिकत्वादि कल्पनासंभवादिति ॥

यत्तु ॥ मिथ्यात्वेपि मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वबोधनेनातत्त्वावेदकत्वाभाव इति । तदद्वैतचंदिकादिनिरासक तत्त्ववाद्याकरग्रंथाध्यनिमित्तमेव । तथाहि ॥ भावाभावयोर्युगपदेकाधिकरणकत्वबोधकवाक्यवत् तदुभयोरस्य तदतात्त्विकत्वस्य च बोधकवाक्यस्याप्रामाण्यं तावद्दुर्वारमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चनिषेधादिकमतात्त्विक
मतात्त्विकत्वेन बोधयंत्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभव इति ॥

तदयुक्तं ॥ भेदवाक्यानामनुवादकत्वादतत्त्वविषयकत्वं - अद्वैत-
वाक्यानां तु तन्निषेधकत्वात्तत्त्वविषयकत्वमिति यस्तवसिद्धांतः तद्विरोध एवा
नेनोच्यते । न तु याथार्थ्यरूपप्रामाण्याभावः । येन प्रपञ्चनिषेधस्यापि
नानाशब्दार्थभूतब्रह्मभिन्नत्वेन निषेधप्रतियोगित्वरूपातात्त्विकत्वबोधकत्वेन श्रुते
रुक्तप्रामाण्यसमर्थनं संगच्छेत । एतेन यजेतेत्यादिश्रुतेरिवोक्तश्रुतेरपि
व्यावहारिकं प्रामाण्यमक्षतमेव । तात्त्विकं तु नास्त्येवेत्युभयत्र चंद्रिका
द्वये तद्भाववर्णनमपास्त्रं । उक्तविभागभंगप्रसंगस्य दुर्निवारत्वात् । त
गिण्या तु ॥ प्रतियोगितदभावयोरतात्त्विकत्वबोधनं विरुद्धमित्युक्तं
तत्र भावाभावज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् - “ने
नान्ने”ति श्रुत्या ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावज्ञाने तत्र तदभावज्ञानासंभवादुक्तनिषेधप्र
तियोगित्वरूपमतात्त्विकत्वं प्रपञ्चतदभावयोर्बोधयितुमशक्यमिति तदर्थं
न च ब्रह्मणि घटो नास्ति घटाभावो नास्तीति ज्ञानानुदयेपि ब्रह्मणि ब्रह्मभि
नास्तीति ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् - ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रपञ्चतदभावयोर्द्वयोर
निषेधसिद्धिरिति वाच्यं । प्राचीनमते भावाभावज्ञानयोः समानविषयकत्वेन
प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमेन ब्रह्मण्यभावत्वेनाभावभाने ब्रह्मभिन्नत्वेना
तदभिन्नभावभानायोगात् । समानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबंधकम
इति नव्यमतेपि घटो द्रव्यमिति ज्ञानकाले भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञ
तावन्नानुभूयते । तन्निर्वाहश्च - घटो द्रव्यमिति ज्ञानविशिष्टस्य घटोस्ती
ज्ञानस्य कृत्यकालतया द्रव्यं नास्तीति ज्ञानप्रतिबंधकत्वोपगमेन वा - तादृश
ज्ञाने नियमेन पूर्वोपस्थितद्रव्यत्वभानोपगमेन वा - कर्तव्यः । तथा
ब्रह्मभिन्नाभावो ब्रह्मभिन्न इति ज्ञानकाले न ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नाभावज्ञान
भवः । तस्योक्तरीत्या स्वविरोधित्वात् । यदि च घटो द्रव्यमिति :

कालेपि भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञानमुत्पद्यत एव । परं तु पश्चा-
त्तत्राप्रामाण्यंगृह्यत इति ब्रूषे तर्हि प्रकृतेऽप्युक्तार्थे पश्चादेवाप्रामाण्यं गृह्यता
मित्यद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वमवर्जनीयमेवेति । कंटकोद्गारे तु ॥ श्रुत्या
निषेधमात्रस्य बोधनेनातात्विकत्वांशे तस्या औदासीन्यादित्युक्तं । तत्र
निषेधस्य निषेधत्वेनातात्विकत्वं श्रुत्या न बोध्यत इति तदर्थः । ब्रह्मभि-
न्नत्वेनातात्विकत्वबोधस्तूक्तरीत्या निरसनीयः ।

एतेन यल्लब्ध्यां - कथमुक्तश्रुत्या मिथ्यात्वेन प्रपञ्चतदभावयोर्बोधः ।
ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावबोधनेपि अभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य तत्र प्रपञ्चान्यून-
सत्ताकत्वस्य चाबोधनादित्याशंक्योक्तं । इहेत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थ-
कत्वात् - किंचेत्यस्य च “अतोऽन्यदार्तमिति” श्रुत्यादिमानेन विनाशितया
प्रमितं दृश्यमात्रमित्यर्थकत्वात् - विनाशिदृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशिदृश्यं
नास्तीति बोधस्योक्तश्रुत्या संभवात् । विनाशिदृश्याभावस्य चोक्तश्रुतिप्रमि-
तत्वेनाप्रातिभासिकत्वानुमितिसंभवात् - विनाशिदृश्यत्वावच्छेदेनाप्रातिभासि-
कत्वसमानाधिकरणांत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वनिश्चयस्थानुमितिद्वा-
रोक्तं श्रुतितात्पर्यं विषयत्वसंभवात् । न च विनाशिदृश्यविशिष्टे विना-
शिदृश्यं नास्तीति बोधस्याहार्यत्वात् न शाब्दत्वमिति वाच्यं । नानेति
पदस्य नाञ् प्रत्ययांतं नञ् पदसिद्धस्य भेदार्थकत्वात् । ब्रह्मपरपदयोगेन ब्रह्म
भेदबोधकत्वात् । उक्तानुपपत्त्या विनाशिदृश्यत्वस्य तादृशबोधे अभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतया भानासंभवेपि प्रतियोग्यंशे विशेषणतामात्रस्वीकारेण
विनाशिदृश्यानामात्मभिन्नत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासंभवात् ॥

किंच “अत्यंतबाधितेऽप्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही”ति खंडनोक्तेः
शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियत इति । तन्न ॥ इहेत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टा-
र्थकत्वे मानाभावात् । “विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृत”मित्यादिना मोक्षजनक-
ज्ञानविषयतया प्रकृतस्य शुद्धब्रह्मण एव तदर्थतायाः वक्तव्यत्वात् ।

प्रपञ्चस्य निरुक्तमिथ्यात्वबोधादेव तत्कल्पनेत्वन्योन्याश्रयात् । एतच्छ्रु-
तेः प्रपञ्चाभावे अप्रातिभासिकत्वानुमितिद्वारेव ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरजन्यप्रपञ्चवि-
शिष्टत्व बोधद्वारापि निरुक्तमिथ्यात्वनिश्चये, तात्पर्यस्य सुवचतया इहेति
शब्दस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मपरत्वस्यानावश्यकत्वाच्च । एवं किञ्चनेत्यप्य-
सत् ॥ अतोऽन्यदित्यनेन ब्रह्मभिन्नत्वस्याप्युक्ततया किञ्चनशब्देन
तस्यापि ग्रहण संभवेन नानेत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मार्थकपदयोगेनेत्य-
प्ययुक्तं । “विनञ्भ्यां नानाञौ न सह” इति सूत्रेण नानाशब्दस्यासा-
हित्यवाचित्वात् । कथञ्चिद्भेदार्थकत्वेपि इहेति सप्तम्यन्तपदेन ब्रह्मप्रतियो-
गिकत्वस्य तत्र बोधयितुमशक्यत्वात् । “पृथग्विना नानाभिस्तृतीया-
न्यतरस्या” मितिसूत्रेण तृतीयांतपदस्यैव तत्प्रतियोगिकत्वबोधकत्वानुशास-
नात् । अध्याहारस्य चागतिकगतित्वात् । प्रकृते चानेकपर्याय-
नानाशब्दग्रहणसंभवेनागतिकत्वासिद्धेः । अनेकत्वस्य च स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्ववितावच्छेदकत्वस्वरूपस्य
व्यासज्जवृत्तिधर्मवत्स्वरूपस्य वा प्रकृतब्रह्मभेदाघटितत्वात् ।

किञ्च किञ्चनशब्दस्यैवोक्तरीत्या ब्रह्मभिन्नदृश्यार्थकत्वसंभवात् नाना
शब्देन तद्बोधनायासोऽव्यर्थ एव । न च प्रतियोगिविशेषणतापन्नेषु कस्य
चित्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भाति कस्यचिन्नेत्यस्यानुभवविरुद्धत्वान्नब्रह्मभिन्न-
त्वं किञ्चन शब्दार्थः । तथा सति तस्यापि दृश्यत्ववत्प्रतियोगिविशेष-
णतापत्तेः । अतस्तस्य प्रतियोग्यविशेषणत्वेनावच्छेदकत्वलाभाय ब्रह्मभि-
न्नत्वार्थकं तृतीयांतं नानापदं । तथा च प्रतियोगिविशेषणतानापन्ने प्रति-
योगितावच्छेदकत्वमवगाहमानाधीः न प्रतियोगिविशेषणतानापन्नेपि तदवगा-
हत इति नियमात् घटत्वेन पटोनास्तीत्यादौ घटत्वादिमात्रस्यैव ब्रह्मभिन्न-
त्वेन दृश्यं नास्तीत्यत्र ब्रह्मभिन्नत्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमुपपद्यत
इति वाच्यं । तथा सति भिन्नार्थकप्रथमांतं नानापदमादाय दृश्यविशिष्ट-

ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नं नास्तीत्युक्त्यैव विवक्षितार्थसिद्धौ भेदार्थकतृतीयांत नानाप-
दमादाय प्रतियोगिबोधक किञ्चनपदोपादानस्य श्रुतौ निर्बीजत्वापत्तेः ।
न च दृश्यत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धये तदिति वाच्यं । ततोऽ-
भावांशेप्रतियोगितासंबन्धेन दृश्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधस्यैवोत्पत्त्या दृश्यत्वा-
वच्छेदेन प्रतियोगित्वाबोधनात् । उदीच्यतद्बोधस्य च दृश्यमात्रं ब्रह्म-
भिन्नमिति ज्ञानसहकृते ब्रह्मणि दृश्यं नास्तीति बोधेनैव निर्वाहात् ।
स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वमिति पक्षे दृश्यमात्रे स्ववृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताघटितमिथ्यात्वनिश्चयाय तादृशज्ञानस्यावश्यकत्वात् ।

किञ्च वैशिष्ट्यस्य भेदघटितत्वात् ब्रह्मदृश्ययोर्वैशिष्ट्यज्ञाने तयोर्भेद-
स्यापि भानेन ब्रह्मभिन्नदृश्यविशिष्टत्वेन भासमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नत्वेन
दृश्याभावज्ञानमप्याहार्यमेव । नच ब्रह्मणि दृश्यवैशिष्ट्यज्ञाने दृश्यभेद-
एव भाति न तु ब्रह्मभेद इति शङ्क्यं । इतरेतराध्यासेन ब्रह्मभेदस्यापि
भानात् । न च भेदस्य संसर्गतया भानेपि प्रकारतया तदभानान्नाहार्य-
तेति वाच्यं । भेदसंसर्गकज्ञानस्यापि भेदप्रकारकज्ञानवद्विरोधिताया अनु-
भवसिद्धत्वेन तवापि संमतत्वात् । विरोधिविषयकस्य तस्यानाहार्यत्वासं-
भवात् । किञ्चेत्यप्यसत् ॥ अत्यंतबाधित इति कारिकया शाब्दज्ञानस्य
मानांतरबाध्यत्वमात्रप्रतीत्या आहार्यशाब्द बोधाबोधनात् । किञ्च ॥
आहार्यशाब्दाङ्गीकारे “तद्वैकआहुरसदेवेदमग्रआसी”दिति श्रुते असतः
सत्त्वबोधकत्वस्यापि संभवात् त्वन्मते अर्थोत्तरपरतया व्याख्यानासंगतिः ।
नचासतः सत्त्वं विरुद्धं ॥ दृश्यतदभावयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरपि व्यावहा-
रिकयोरविरोधस्य सुवचत्वात् । तस्मात् इह ब्रह्मणि नाना भिन्नं किञ्चन-
गुणक्रियादिकं नास्तीत्यादिरेव न्यायामृतोपदर्शितरीत्या श्रुत्यर्थः ।
न तु त्वत्परिकल्पितप्रपञ्चमिथ्यात्वबोधकत्वमित्यल्मपहसनीयप्रक्रियानिरा-
क्रिययेति ।

एतेन ॥ भवदीयन्ययामृत तरंगिण्यादि निरासेनाद्वैतसिद्धि लघु-
चंद्रिकादिषु प्रतिपादितत्वादिति परप्रलापोप्यपोठः । उत्तरीत्या लघुचंद्रि-
कादि निरासप्रकारस्याकरग्रंथानुसारेण त्वदुन्मादपरिहाराय लेशतोऽत्र प्रका-
शितत्वात् । एवमेव लघुचंद्रिकाद्युक्तसकलदूषणाभासनिरसनप्रकारो विशे-
षत आकरे कृतो द्रष्टव्यः विस्तरमयान्नेहप्रपंच्यते ॥

यत्तु । घटध्वंसइत्यादौ घटप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषणत्वात् -
तस्य चाभावे वर्तमानत्वादिति । तत्र ॥ लघुचंद्रिकादौ न हि प्रती-
तिकाले प्रतियोगिता सत्त्वेनावभासते । इदानीं ध्वस्तो घट इत्यादौ एत-
त्कालीनत्वस्य ध्वस एव भानात् । अभावप्रतीतौ भानमात्रेण सत्ताभ्यु-
पगमे घटस्यापि सत्त्वापातादित्यादिना प्रतियोगिताया अपि घटसमानाका-
लिकात्ताभ्युपगमेन तस्या अपि विशेषणत्वानुपपत्तेः । विशिष्टबुद्धौ प्रति-
योगितया तद्विशेषिताभावबुद्धेरेव विरोधित्वांगीकारेण प्रतियोगितासंसर्गक-
परिष्कारस्य कृतत्वाच्च ॥

किंच ॥ यत्रोपहितव्यवहारः - तत्रविशिष्टव्यवहार - यत्र
विशिष्टनाशादिप्रत्यक्षं - तत्रोपहितनाशादिप्रत्यक्षं - योपहितसामग्री सैव
विशिष्टस्येति कारणभेदानिरूपणात् । फलभेदानिरूपणात् ॥ परस्परा-
विषयकप्रतीतिविषयत्वादिरूपभेदकधर्माभावाच्च - उपहितविशिष्टयोर्भेदो नि-
ष्प्रमाणक एव । न च दंडीप्रमेय इत्यत्र दंडविशिष्टउद्देश्यः दंडी मुद्दे
इत्यत्र दंडोपहितउद्देश्य इति प्रतीतिबलात्तयोर्भेद इति वाच्यं । तस्या
उक्तार्थाविरुद्धविषयकत्वात् । विशिष्टउद्देश्य इत्यत्र विधेयभूतप्रमेयत्ववत्त्वेन
भासमानदंडाश्रयः प्रमेयत्वंप्रत्युद्देश्यः - उपहित उद्देश्य इत्यत्र विधेयभोजना-
श्रयत्वेनाप्रतीयमानः भोजनसमकालिकत्वेन प्रतीयमानश्च यो दंडः तदाश्रय
उद्देश्य इति प्रतीयते । तथा च विधेयाश्रयत्वेन भासमानत्वतदभावयो-
रेव दंडाशो विषयीकरणान्नतत्प्रतीतिबलादुपहितविशिष्टयोर्भेदसिद्धिः ।

अन्यथा सोस्तीत्यत्र ततोपलक्षितउद्देश्यः - अयं काञ्च्यामभूदित्यत्रेदंत्वोप-
लक्षितः - चैत्रोस्तीत्यत्र शुद्धचैत्र उद्देश्य इति प्रतीत्या तत्तेदंतोपलक्षि-
तयोरपि परस्परं शुद्धेन च भेदप्रसक्त्या सोयं देवदत्त इत्यादौ तत्त्व-
मसीत्यादौ च तत्तेदंतोपलक्षितयोः तत्त्वं पदोपलक्षित चेतनयोश्च प्रतीयमाना-
भेदस्य प्रातीतिकत्वापत्तेः । तयोर्भेदेऽपि स्वरूपमात्रबोधस्य ततो जाय-
मानस्य प्रमात्वात्तद्वाक्यप्रामाण्यमिति चेत् न । तत्त्वंपदादीनां विशिष्टो-
पहितार्थकत्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वेन तत्परित्यागस्यानुचितत्वात् । नच
दंडविशिष्ट - दंडोपहित - दंडोपलक्षितोद्देश्यकानां दंडी द्रव्यवानिति ज्ञाना-
नां विषयावैलक्षण्ये वैलक्षण्ययोगाद्विशिष्टोपहितोपलक्षितानां वैलक्षण्यमावश्य-
कमिति वाच्यं । उद्देश्यतावच्छेदकदंडे विधेयभूतद्रव्याश्रयत्वभानं तद-
भानं सहिततत्समकालीनत्वादिसंबन्धांतरभानेनैतदुभयसाहित्यविशिष्टधर्मिताव-
च्छेदकत्वमात्रेणैव तद्वैलक्षण्यसम्भवात् । त्वद्रीत्यापि उद्देश्यतावच्छेदकदं-
डादौ विधेयाश्रयत्वादिभानम्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दंडिनं द्रव्यवत्त्वेन
जानामीत्यनुव्यवसायस्योक्तप्रतीतित्रयस्यलेप्यंगीकारापत्योक्तप्रतीतित्रयस्य प-
रस्परवैलक्षण्यस्यैवासिद्धिप्रसंगात् । विशिष्टधर्मिक विधेयप्रकारकं ग्रहोत्तर-
मुद्देश्यतावच्छेदके दंडे - द्रव्यवान्नवेति संशयानुत्पत्ति - उपहितधर्मिकतादृ-
शग्रहोत्तरं तादृशदंडे द्रव्यवत्त्वरूप विधेयतदभावोभयकोटिक संशयोत्पत्तिरिति
वैलक्षण्यभावापत्तेः । दंडांशे विधेयभानस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ उपलक्षणतयोपात्तस्य शाब्दबोधे भानं नास्ति । किंतु
तदुपस्थापित धर्मांतरस्य । तदुपस्थापित स्वरूपमात्रस्य वा भानमिति ।
तदसन् ॥ पदवृत्त्यनुपस्थापितस्य शाब्दबोधे भानं षट्शब्देन समवायेनो-
पस्थापितगगनादीनामपि भानापत्तेः । अन्यथा धूमोस्तीति वाक्यप्रयोक्तृ
तात्पर्यविषयीभूतवन्धनमिंतरपि शाब्दत्वापातात् । स्वरूपमात्रोपलक्षकत्वं
त्वश्रद्धेयमेव । स्वरूपमात्रबोधस्योपलक्षणया धर्मांतरोपादानस्थले अनुभव-

बाधितत्वाच्च । विवंचयिष्यतेचेदमुपरिष्ठात् । तद्विधेयकबोधे तत्सम-
 कालिकत्वमात्रेणावभासमानेष्वप्युद्देश्यतावच्छेदकेषु विशेषणत्वव्यवहारः यथा
 तिलकी कर्मकुर्वीत धनवान्सुखीत्यादौ तिलकादीनां । तदभिप्रायेण तिल-
 कादिविशिष्टोद्देश्यकस्यलमिति व्यवह्रियते । कदाचित्तिलकादौ कर्मकरण-
 रूपविधेयाश्रयत्वभानं - तु - समकालिकत्वमात्राभिप्रायं । क्वचित्पदश-
 क्यकोटावप्रविष्टः तच्छक्तेरितरव्यावृत्तिनिर्वाहकोप्युपाधिरुच्यते । यथा
 धेनुपदप्रयोगे गोत्वं । समुदायशक्त्यनङ्गीकारे पङ्कजपदप्रयोगे पद्मत्वं ।
 क्वचिन्नीलाविषयकत्वमात्रेण नीलोपलक्षितस्य ज्ञानमिति - नीलस्य ज्ञानसम-
 कालिकत्वतात्पर्येण नीलविशिष्टस्येदं ज्ञानमिति - विशिष्टादिव्यवहाराणां
 तात्पर्यानुसारेणैकवस्तुबोधकत्वाच्चतद्भूलेनोपहितविशिष्टभेदसिद्धिः । अन्य-
 योक्तव्यवहारबलात् तिलकीकर्मकुर्वीतित्यादि वाक्यानां विशिष्टोद्देश्यकत्वतद-
 भावौ - स्यातामिति दिक् । तथा च ब्रह्मानन्दप्रदर्शित विशिष्टादिविभा-
 गोप्यनुपपन्न एवेतिसिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन निमित्ततयाप्यज्ञानप्रयुक्तत्वोपपत्त्या जगत्सत्यत्वेपि
 तत्संभवादनादिजगतः सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्त्या अद्वैतहानिरिति प्रस-
 रोक्तिः परास्ता । अविद्यानिमित्तकस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वाङ्गीकारादि-
 त्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ भामतीमते अविद्याया अनुपादानत्वपक्षे-
 अरुच्या यद्वा अविद्याजीवावेव प्रपञ्चं प्रति परिणामविवर्तोपादानभूतौ इति
 पक्षांतरस्य व्यवस्थापितत्वेनाविद्याया दोषविधयानिमित्तकारणत्वस्य वाचस्प-
 तिसंमतत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यच्च ॥ ब्रह्मविवर्तत्वान्न सत्यत्वमिति कल्प-
 तरुकारा मन्यन्त इति । तदसत् ॥ अज्ञानसिद्धेः प्रागज्ञानोपहिता-
 ज्ञानदिग्राहकसाक्षिस्वरूपस्यैवासिद्ध्या तात्त्विकत्वापातेन शुद्धचिद्वेद्यत्वानङ्गी-
 कारेण चाविद्याहेतुकजगदारोपासंभवस्योक्तत्वात् । अविद्योपादानकत्वा-
 भावे जगतो ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गात् । कथंचित्तत्प्रयुक्तस्य तन्निवर्तक-

ज्ञाननिवर्त्यत्वे परंपरया शुक्त्यज्ञानप्रयोज्यस्य रजतार्थिप्रवृत्तिसमकालिक-
कंठकवेधादिजन्यदुःखादेरपि शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसंगाच्च । ततश्च अविद्या-
नुपादानकृत्वे जगत् ब्रह्मविवर्तत्वस्यैवासंभवदुक्तिकत्वात् अनादिदृश्यस्य-
सत्यतापादनं निरात्राधमेव ॥

यत्तु ॥ यदि ह्यविद्याया निमित्तत्वं ब्रह्मणोनुपादानत्वंचेत्यारभ्य-
प्रजायेयेत्यपि दृश्यतइत्यतः । तदसारः ॥ तथाहि ॥ यत्तावदुक्तं न हि
ब्रह्मानुपादानतायां “यतोवे”त्यादि श्रुतिरूपपद्यते - न वा “बहुस्यां प्रजाये-
येति”वाक्यं संगच्छत इति न किञ्चिदनुपपन्नं नहि मंत्रीस्यामिति संकल्प्य -
प्रजायेयेत्यपि दृश्यते इति । अत्रोच्यते ॥ न तावत् “यतोवा इमानि
भूतानि जायत” इति पंचमीश्रुतिरुपादानत्वे मानः । “जनिकर्तुं प्रकृति-
रिति”सूत्रवृत्तौ प्रकृतिपद हेतुमात्रपरमित्युक्त्वा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यु-
दाहृतत्वेनोक्तपंचम्योपादानत्वाबोधनात् । एवं महाभाष्येपि - “अय-
मपि योगः शक्योऽवक्तुं । कथं ॥ गोष्ठोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायंते
अपक्रामति तास्तेभ्यः”इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन्प्रत्यवधित्वात् - धृवम-
पायेअपादान” इत्यनेनैवापादानसंज्ञासिद्धेरिदं सूत्रं नारंभणीयमिति दर्शितं ।
कैयटेपि ॥ अपक्रामावधिलोमादिषु कार्यप्रतीतिर्नसंभवतीत्याशक्यं “बिल-
न्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि
दूर्वादेस्तत्रोपलब्धि”रिति अवधित्वमेव तस्योपपादितं । तथा च भष्यका-
रपक्षेपि उपादान एव जनि धातुयोगे पंचमीत्यनङ्गीकारात् - प्रकृते पंचमी
अपादान एव - श्रुगाच्छ्रो जायत इत्यादिवत् । न च लोमादीनां तदा-
त्मनापरिणतानां कथं विभागावधित्वरूपमपादानत्वमिति शङ्क्यः । श्रुंग
मृत्पिण्ड लोमादिघटकः भागविशेषणामेवशरघटदूर्वाकु राद्यात्मना परिणत-
त्वात् । तद्भागनिष्ठविभागावधिभूतभागविशेषणामेव प्रकृतवाक्यघटक-
श्रुंग लोम मृत्पिण्ड पदनात्पर्यं विषयत्वेनापादानत्वोपपत्तेः । तद्वा-

क्याद्वोधप्रकारस्तु यथा वृक्षात्पततीत्यनेन वृक्षावधिक विभागानुकूलवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदिका या पतनक्रिया तदाश्रयः पर्णमिति । तथा प्रकृते - मृत्पिण्डलोमादि भागनिष्ठ विभागजनकीभूत तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक परिणामविशेषभूत जनिकर्ता दूर्वादिरिति । शरस्तृणराजविशेषः । कर्दमनिक्षिप्तमहिषीश्रुंगेण शरांकुरोत्पत्तिः । पर्णिणामरूप व्यापारस्य तु तादृशभागांतरावधिकविभागानुकूलत्वमेव । नतु समीपवृत्तितद्भागांशभूतपदार्थोत्तर विभागानुकूलत्वं । मानाभावात् ॥ अवयव विभागानुकूलत्वं वा आवश्यकं । तस्मादुद्गमनं विना रूपांतरापत्तिरूप परिणामायोगात् । पदार्थोत्तरविभागस्तु सर्वप्रत्यक्षसिद्ध क्रियांतरेणैव । अतो यत्र मृत्पिण्डाद्घटो जायत इति व्यवहारः तत्र तत्संयुक्तपदार्थोत्तराद्घटो जायत इति न व्यवहारः । इदं तु लोकानां बीजादिभागादंकुरादेरुद्गमनदृष्टिमवष्टभ्य - न तु सारु यनैयायिकादिमतमवलम्ब्य । तयोरेकस्य सत्कार्यवादित्वात् ॥ अन्यस्य तु श्रुंगलोमादिनाशानंतरमेव तदवयवसमवेतमसदेव कार्य जायत इत्यभ्युपगंतृत्वेन परिणामादेरप्रसिद्धेरिति कैयट एवोक्तं । एतन्मते दुग्धादधि जायते तंतुभ्यो वस्त्रं जायत इति प्रयोगा न मुख्याः । तंतव पटी भवंति दुग्धमेव दधि भवतीति प्रतीतिबलेन तद्विभागादेर्बाधितत्वात् । यो भागो घटात्मनापरिणमते तत्तात्पर्येण मृत्पिण्डाद्घटो जायत इति व्यवहारो अमुख्य एव । न च विभाषागुणंऽस्त्रिया”मित्यनेनैव पंचमीहेतावेवास्त्विति वाच्यं । “भीत्रार्थानां भयहेतुः - वारणार्थानामीप्सित” इत्यादिसूत्राणि प्रत्याचक्षणेन भाष्यकृता चोराद्विभेति - यवेभ्यो गां वारयति कूपादधं वारयति पापात्त्रायते इत्यादिस्थलेषु बौद्धमेवापायावधित्वरूपमपादानत्वं स्वीकृत्य तादृशप्रयोगाणां समर्थितत्वात् । प्रकृतेपि तथात्वमेव । बौद्धत्वं च यथाकथञ्चिद्गौणत्वात् । सर्वत्र मुख्यप्रयोग एव तत्तत्सूत्रैरपादानसंज्ञेत्यभ्युपगमे भया-

त्रायते एको भ्राताऽन्यस्माद्विभक्तः । संकल्पाच्चलतीत्यादौ पंचमी न स्यात् । भयस्य स्वहेतुत्वाभावात् ॥ भ्रात्रोर्गुणरूपविभागस्य परस्परं स्व स्वमात्रस्वामिकद्रव्यकरणमात्रेणानुत्पत्त्या ध्रुवमपाय इत्यनेनापादानसज्ञाऽप्राप्तेः - अन्यस्य च तद्विधायकस्याभावात् - संकल्पे विभागायोगाच्च । मुख्यगौणसाधारण्येन सूत्रोक्तकार्याभावे पांडवः आधिरथिः कर्ण इत्यादावपत्यर्थे अणादिप्रत्ययो न स्यात् । तत्र पांडुजन्यत्वाद्यभावात् । एवं रथो ग्रामं गच्छतीत्यपि न स्यात् । रथस्य कर्तृत्वाभावात् । ग्रामस्य तदीप्सिततमत्वाभावाच्च । इत्थं च सूत्रस्थापायशब्दोपि विभागरूपमुख्यार्थ - संश्लेषाभावरूपगौणार्थोभयपर एव । तथा च “यतोवेत्यादि” कारणवाक्येनापि ब्रह्मरूपविशेषनिष्ठ विभागानुकूल ब्रह्मवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदकपरिणाम विशेषवन्तिभूतानीति बोधः । ब्रह्मरूपविशेषोदरस्थस्य जगदात्मना भागविशेषेण विक्रियमाणव्यक्तस्य ब्रह्मरूपविशेषेणविभक्तत्वादपादानत्वनिर्वाहः । तदुक्तमनुव्याख्याने ॥ “स्वदेहादिच्छया विश्वं मुक्तपूर्वं जनार्दनः । ससर्ज माता पितृवदूर्णनाभिवदेववे”ति । उपपादनप्रकारश्च श्रीमन्नचायसुधातोऽवगंतव्यः । वृत्तिकारादिमते तु ॥ कारणमात्रस्य प्रकृतिपदार्थत्वेनापादानसज्ञायां यतोवेत्यादिवाक्येन यद्धेतुकोत्पत्तिमन्तिभूतानीत्येवबोधः । तथा च भाष्यकारस्यापि पक्षे उपादानता निरूपितप्रयुक्तत्वविशेषस्य जनीत्यादिसूत्राभिप्रेतताया अप्रामाणिकत्वात् । यत इत्यादौ पंचम्यास्तदर्थकत्वकल्पनमप्ययुक्तमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतसिद्धौ ॥ पंचम्याः कारणत्वमात्रार्थकत्वेपि प्रकृते वाक्यशेषबलादुपादानत्वरूपतदर्थकत्वे पर्यवस्यति पंचमी । यथा “पशुनायजेते”ति वाक्यस्थ पशुपदं “द्यागस्यवपायामेदम” इत्यादिवाक्यशेषबलाच्छागेपर्यवस्यति । अवधिपंचमीपक्षेपि श्रुंगाच्छर इत्यादौ निमित्तत्वरूपावधिपरत्वेपि प्रकृते नियामकसत्त्वेनोपादानत्वरूपावधिपरत्वमेव । “आत्मन

आकाश संभूत"इत्यादावप्युपादानरूपप्रकृति पचमी । "सच्चत्यच्चाभव-
दिति"वाक्यशेषेण तदैक्षत बहुस्याप्रजायेयेति वाक्येन च प्रतीतसामानाधि-
करण्यस्यैव नियामकत्वादिति । तदमत् ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिना
प्रतीयमान लयाद्यधिकरणत्वस्य गेहे निविष्टो नष्टो घट इत्यादाविवोपपत्तरस्योपा-
दानत्वाप्रत्यायकत्वात् । सच्चत्यच्चाभवदिति वाक्यस्य ब्रह्मवल्लीस्थस्य यतो-
वेत्यादि भृगुवल्लीस्यवाक्य प्रति शेषत्वाभावात् । अवधिपचमीत्वपक्षे
पूर्वोपपादितरीत्योपादानत्वाभावस्यैवावधौ मिथ्या तस्योपादानत्वपरत्वकथनास-
गतं । अतएवोक्तनियामककथनमकिञ्चित्करं । अवधित्वनैवोपा-
दानत्वाभावस्यैव प्राप्या नियामकशतेनाप्युपादानत्वस्यासिद्धे सच्चत्यच्चे-
त्यादिवाक्य तु । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतया स्यतु । बहुरूपो
भवानीति स्याज्जगच्चेत्यर्चितय"दित्यादि तैत्तिरीयभाष्येण - "तदैक्षत बहु-
स्यामि"तिवाक्यं तु - "बहुस्यामिति संकल्प्य तेज प्रभृतिसर्जन । गुरु
स्यामिति संकल्प्य शिष्यसपादन यथेत्यादि' छादोग्यभाष्येण च सम्यग्व्या-
ख्यातमवगतव्य । अत्र यत्परैरुक्त ॥ परमेश्वरस्य स्वकीयनियामक
बहुभावेच्छा नघटते । तद्रूपाणामपि नित्यसिद्धत्वादिति । तत्तु -
गुणपूर्णत्वविचारावसरे भगवदत्यताभिन्नेष्वेव ज्ञानेच्छादिषु शक्तिव्यक्तयंगीका-
रेण अर्चित्यशक्त्या विशेषमहिम्ना च रूपविशेषाभिव्यक्तीच्छादेरुपपत्त्या
निरस्तप्रायमेवेति नेह पुन प्रयतितव्य ॥

यदपि । ब्रह्मानदेनोक्तं । "अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्याज्ञप्त्य
साधुता । प्रकृतिप्रकृतितोन्यत्र कुर्वस्तन्नामको हरिरिति भाष्यं" - तच्चा
निरुक्त विज्ञान तथा निलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्चेत्यादि भाष्यं च
परस्परविरुद्धं । सत्यादिशब्दानां प्राणादिपरत्वे भगवद्गुणाभिव्यक्तिपर-
त्वायोगात् । योगे वा महारादिपरत्वोक्तेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति ।
तदेवोन्मत्तप्रलपितमनादेयमेव । सत्यादिशब्दैस्तत्तच्छब्दवाच्यप्राणादीनां

तत्तन्नियामकभगवद्रूपस्य च द्वयोरपि प्रतिपादनात् । प्राणादीनां परमात्म प्रतीकत्वेन चैत्रादिशब्दैः पिंडावच्छिन्नचैतन्यस्येव सत्यादिशब्दैः शरीरस्थानीयप्राणाद्यवच्छिन्नेश्वरबोधकत्वस्याव्यक्ताधिकरण न्यायसिद्धत्वात् । परमते सोऽकामयेतेति कामनाया जगदुपादानकारणत्वेनाभिमते शुद्धे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदि” युक्ते जगदुत्पत्ति तत्प्रवेशानंतरमेव सदादिभवनस्योक्तत्वेन तस्य जगत्सृष्टित्वानुपपत्तेरस्य वाक्यस्य ब्रह्मणो जगदात्मत्वे प्रमाणत्वेनोपन्यासासंभवश्च । न च निमित्तकारणत्वेन कामनोपपत्तिः । परमते विवर्तोपादानत्वातिरिक्तनिमित्तकारणत्वस्य दुर्वचत्वेनानुपदमेव तस्य निरसिष्यमाणत्वात् । न च मुखं व्यादाय स्वपतीतिवत् त्वाप्रत्ययस्समकालिकत्वार्थकोस्त्विति वाच्यं । पूर्वकालिकक्रियायामेव त्वाप्रत्ययस्य सूत्रविहितत्वेन काचित्कप्रयोगमात्रसिद्धलाक्षणिकार्थांगीकारे मानाभावात् । तथात्वेपि सदादिभवनातिरिक्तसर्जनप्रवेशयोः प्रकृतोपयोगिनोर्वक्तुमशक्यतया तादृशक्रियाणां परस्परं समकालिकत्वोक्त्यसंगतेश्च । सत्यच्छब्दाभ्यां मूर्तामूर्तरूपनिखिलप्रपञ्चस्योक्तत्वेन निरुक्तादिपदवैयर्थ्यं । एवं सदादिभवनस्यैव जगत्सृष्टिरूपत्वे “स इदं सर्वमसृजत” इत्यनेन पौनरुक्त्यं च । शुक्ते रजतं संभूतं - शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेन ब्रह्मणो जगदारोपाधिष्ठानत्वे “आत्मन आकाशः संभूतः सच्चत्यच्चाभवदित्याद्ययोगश्च । न च मूर्तामूर्तविवरणरूपत्वान्न निरुक्तादिपदवैयर्थ्यं” । “स इदं सर्वमसृजत” इतिवाक्येन निमित्तकारणत्वमात्रमुच्यते इतिभ्रान्तिनिरासायोपादानत्वनिर्वाहकार्यतादात्म्यस्य सच्चत्यच्चाभवदित्यनेनोक्तेः । किञ्च अपञ्चीकृतसमष्टेरेव सृष्टिं तत्प्रवेशं चोक्त्वा पञ्चीकृतसमष्टेः सृष्टिं सच्चेत्यनेनोच्यते इति नपौनरुक्त्यं । न च पञ्चीकृतेषु प्रवेशालाभः । अपञ्चीकृतेषु प्रवेशोक्त्यैव पञ्चीकृतेषु प्रवेशस्योक्तप्रायत्वात् । शुक्त्यवच्छिन्नचित एव रजतोपादानत्वेन शुक्ते रजतोपा-

दानत्वशून्यतया शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेऽपि प्रकृते तथा व्यव-
हारे बाधकाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं । उक्तार्थविवरणरूपतया पौनरुक्त्य
परिहारस्यागतिकत्वेन स्पष्टार्थकशब्दविवरणस्यानावश्यकतया च भाष्योदाहृत
प्रमाणप्रदर्शितार्थभेदसंभवे संग्रहविवरणरूपत्वेन समाधानस्यायुक्तत्वात् ।
स इदं सर्वममृजतंत्युक्तं सृष्ट्युत्तरप्रवेशोत्तरसदादिभवनोक्त्या उपादानतया
सष्टृत्वालाभेन तद्भ्रान्तिनिरसनोपायाभावात् । स इदं सर्वमिति वाक्यस्या-
पंचीकृतसमष्टिमात्रपरत्वे सर्वपदस्य वृथा सकोचापत्तेः । उक्तकुक्कल्पनायां
नियामकादर्शनाच्च ॥

किंचेत्यप्ययुक्तं ॥ अपंचीकृतप्रवेशोक्त्या पंचीकृतप्रवेशलाभवत्
तत्सृष्ट्यैव पंचीकृतसृष्टेरपि लाभेन पुनस्तत्कथनवैयर्थ्याच्च । उपादानत-
याशुद्धात्मनः प्रवेशादिक्रियायोगात् तत्प्रतीतावधिष्ठानीभूय तत्तादात्म्येन
भानस्यैव प्रवेशरूपताया वक्तव्यत्वेन तेनैव त्वदभिमतोपादनत्वसिध्या सच्चै-
त्यादेर्वैयर्थ्याच्च ॥

एव शुक्त्यवच्छिन्नेत्याद्यप्ययुक्तं ॥ अधिष्ठानभूतचैतन्यावरकाज्ञा-
नावच्छेदकतया शुक्तौ रजततादात्म्यस्य त्वया स्वीकृतत्वेन तादृशव्यवहारस्य
दुर्निवारतया आरोपितस्य तादात्म्यं नास्त्येवेति भवत्पक्षे सच्चत्यच्चाभवदि-
त्यस्यायुक्तत्वात् । किं च ब्रह्मणः कर्तृत्वोपादानत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनो-
भयांगीकारो न युक्तः । नन्वंतः करण एव सुखादिकं प्रति कर्तृत्वोपादा-
नत्वे - दृष्टेः । तस्य सुखादिकं प्रत्युपादानत्वात् - तदनुकूलकृतेरप्यंतः क-
रणोपादानकत्वेन कृतिनिरूपिततादात्म्यं संबधक्त्वरूपकर्तृत्वस्याप्यक्षेतेरिति
चेत् - त्वदुक्तः श्रृङ्गणस्य मायायामेवातिव्याप्तिः । तस्य जगदुपादानत्वात् ॥
ईक्षणकृत्यात्मनापरिणामाच्च ॥ न च तदारोपाधिष्ठानत्वमुपानानत्वमिति
वाच्यं । आरोपितः प्रति कारणस्यैवासिध्या आरोपाधिष्ठाने उपादानका-
रणत्वनिमित्तकारणत्वाद्युक्तेरयोगात् । कल्पिते शुक्तिरूप्यादौ कर्तुरदर्श-

नाच्च । न च तत्रापि साक्षिण एव कर्तृत्वं । तत्र तदनुकूलकृतेरनुभव-
बाधितत्वात् । नन्वत्र कार्यानुकूलज्ञानवत्वमेव कर्तृपदार्थ इति चेत् - किं
तत्रोपाधिवशाच्छुद्धस्यैव विवर्तोपादानत्वे कर्तृत्वघटकज्ञानक्रियादिकं तत्रैव
स्वीक्रियते - उत मायोपहिते । आद्ये ॥ शुद्धस्यैवेक्षण तज्जन्यकृति-
क्रिया तन्नाशादिविकारंगीकारात् शुद्धत्वहानि । शुद्धत्वमपि स्वसमान
सत्ताकविकारराहित्यं चेत् - सत्ता त्रैविध्यादेर्निराकृतत्वेनोक्तसंकोचानुप-
पत्तिः । मृत्पिण्डादि दृष्टान्तानुगोधात् ब्रह्मण परिणामित्वेनोपादानत्वमगी-
कृत्य निर्विकारत्वश्रुतेः स्वाधिकरणकालत्वव्यापक विकाराभावार्थकत्वेन संको-
चापातश्च । एवमेव संकोचः कार्य इत्यत्र नियामकाभावात् । न
द्वितीयः ॥ मायोपहितस्य शुद्धान्यत्वेन लक्षणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वायोगात् ।
ततश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमतहानिः । स्वरूपविवक्षया तथात्व चेत् -
जीव एवातिव्यप्तिः । ईक्षणमात्रस्य कर्तृत्वपदार्थत्वे मृत्पिण्डं दृष्ट्वा एवं
कुर्विति प्रेरकस्यापि घटकर्तृत्वव्यवहारापत्तिः । मायापरिणामभूत ज्ञानरूप-
कार्यप्रत्यपि कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानांतरस्वीकारे अनवस्था । अस्मन्मते
तु अर्चित्यशक्त्या नित्यज्ञानाभिव्यक्त्यादिना निर्वाहः प्रागेवोक्तः ।
जगद्भ्रमोत्पादनाय प्रेक्षावत्तमस्येश्वरस्य प्रवृत्त्याद्यसंभवश्च । अधिकं न्याया-
मृते व्यक्तः । तथा च ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वसाधकत्वभ्रान्त्या परस्य
यतोवेत्यादिपंचमीश्रुतिघटित वाक्योदाहरणमयुक्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ एतेन सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिरिति शकापि
परास्ता । नह्युपादानतत्त्वसाक्षात्कारनाशय रूप्यादि सत्यं दृष्टं । सेतुर्हि न
पापानामुपादानमिति न कुत्रापि सत्यस्थोपादानतत्त्वसाक्षात्कारनाशयत्वं दृष्टच-
रमिति । तदशुद्धं ॥ ब्रह्मण परिणाम्युपादानत्वानगीकारात् । विव-
र्तोपादानत्वस्य जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः प्रागसिद्धत्वात् । आरोपाधिष्ठाने
उपादानकारणशब्दाव्यवहाराच्च । आरोपितं प्रति कारणमात्रस्यापि निर

स्तत्वाच्च । “तरतिशोकमात्मविदि”त्यादावात्मसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वोक्तावप्युपादानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाश्रवणेन तथा कल्पनाया निर्मूलत्वात् । आरोपितस्य मिथ्याभूततया नित्यनिवृत्तत्वेन ज्ञाननाशयत्वामभवात् । ध्वसस्य प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् । एतावंतं काल रजतभ्रमआसीत् - शुक्तयज्ञानमसीदित्याद्यनुभवेनाधिष्ठानवत्सत्यतयानुभूते अर्थक्रियाममर्थे चाज्ञानभ्रमादौ ज्ञाननाशयत्वानुभवाच्च । सत्यस्यैव ज्ञाननाशयताया प्रकाशप्रसरे अत्राप्यन्यत्र च सम्यगुपपादितत्वेन दीपिकाकारीयतददर्शनवचनस्याज्ञानमूलत्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्मिंश्च पक्षे सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञाननाशयत्वमेव नाविद्यानाशनाशयत्वमिति भामतीरीत्या नोक्तनाशनाशयत्वरूपमविद्याप्रयुक्तत्वविवक्षितं शक्यम् । तथाप्यज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वादज्ञानप्रयुक्तत्वं जीवस्य संभवतीति । तदसंबद्धम् ॥ अनादिदृश्यघटितस्य सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वमाक्षिप्य जीवमात्रस्य तत्संभवोक्तेरनुचितत्वात् । भामतीमते जीवस्य स्वाश्रिताविद्याप्रयुक्तत्वे अन्योन्याश्रयादिदोषस्योक्तत्वाच्च ।

यत्तु । वाचस्पतिसमतजीवोपादानतापक्षे अविद्यानाशनाशयत्व - कल्पतरुसमतब्रह्मोपादानतापक्षे तु तन्नेत्यादि । तदयुक्तं ॥ वाचस्पतिसमत एवोक्तपक्षद्वयस्य लघुचन्द्रिकादावुपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य प्रागुपदर्शितत्वाच्च । जीवोपादानत्वपक्षे सर्वेषामविद्यातिरिक्तानामविद्यानाशनाशयत्व - ब्रह्मोपादानतापक्षेतु तन्नेत्यत्र नियामकानिरूपणात् । अनादिदृश्यस्याविद्यानाशनाशयत्वामभवस्यासकृदावेदितत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ यथा चास्मिन्मते सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वं तत्समकालिकत्वेनेति न चरमवृत्तिप्रागभावस्यानाविद्यकत्वं । न ह्यविद्यानाशनाशयत्वेनानादिभावम्याविद्याप्रयुक्तत्ववदामः - यद्यपि ज्ञानस्य तत्प्रागभावनाशरूपत्वं - तथापि तत्त्वेन कारणतायां न मानमिति नाद्वैतहान्यादि-

रिति । तदप्यज्ञानविलसित ॥ अविद्यासमकालिकत्वमात्रेण तत्प्र-
युक्तत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगस्योक्तत्वात् । लघुचंद्रिकादौ दंडप्रागभावादि-
दृष्टातेनाविद्यानाशनाशयत्वेनाविद्याप्रयुक्तत्वस्योपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य
लेशत पूर्वमुपदर्शितत्वाच्च । तत्त्वेन कारणतायां न मानमित्यप्ययुक्त ।
विवरणमते स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्येत्यत्र प्रागभावस्य प्रतियोगिनिवर्त्य-
त्वागीकारेण प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिसमनियतत्वेपि तद्रूपत्वाभावात् ।
अस्तु वा तथापि दंडप्रागभावनाशस्य घटप्रागभावनाशं प्रति प्रयोजकनाश-
त्वेनैव कारणताया लघुचंद्रिकादौ व्यवस्थापितत्वेन केवलनाशत्वस्यातिप्रस-
क्तस्य कारणतावच्छेदकत्वोक्तिरयुक्तैव । एवं च चरमवृत्तिप्रागभावस्या-
विद्यादिकप्रति प्रयोजकत्वस्यान्वयव्यतिरेकादिसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वेन
तन्नाशस्यापि प्रयोजकनाशविधया अविद्यानाशं प्रति हेतुत्वस्यावर्जनीय-
तया प्रकाशप्रसरोक्तदोषस्य वज्रलेपत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तथा
च प्रकाशप्रसरोक्त प्रथमविषये अद्वैतदीपिकाकारप्रदर्शित स्वपरपक्षसाधकबा-
धकानामपक्षपातिभिः प्रेक्षावद्भिरनुपेक्षणेन विमर्शे कृते सति - असंबद्धभा-
षिणोर्वाचीनस्योक्तानदृशोदीपिकाकारस्यैवाविद्याविलास इति सुदृढनिर्णयस्या-
कामेनाप्यगीकार्यत्वात् - अविद्याविलाम इत्यादिप्रसरोक्तिः तत्संबोधनेन
पुनरपि दीपिकाकारेण विलिखितुं शक्या न वेति निराग्रहो दीपिकाकार एव
विभावयतु । तस्मान्प्रकाशप्रसरप्रदर्शिताद्यविषये चद्रिकोक्तानिदूषणानि -
प्रसरोक्तखड्गनदूषणानि च सुम्थान्येवेति विफल एवात्रदीपिकाकारस्याशक्त्य-
माधनबाधनभ्रमविलसित प्रयास इति सिद्धः ॥

थानुपपत्त्या एतत्सर्वं कल्प्यत इति वाच्य । संबन्धाभावसंबन्धस्य स्वबोधितस्य निराकरणे श्रुतेर्व्याहतत्वापत्त्या परमात्मनः पापलंभाभावपरत्वात् । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतीनामविद्यानादित्वश्रुतीनां च तत्सत्त्वेऽपि सभवात् । अन्यथापपत्तरन्यत्रोक्तत्वाच्च । किं च साक्ष्युपाधिभूता अविद्यावृत्तिः सविषया निर्विषया वा । आद्ये यदग्रहणे साक्षी स्वोपहितचिद्भवति - तद्विषयिणी - तदन्यविषयिणी वा । नाद्य ॥ अविद्यायां स्वाकारवृत्तितया परिणामानंतरमेव तदुपहितचिद्रूपमाक्षिसिध्यगीकारापत्त्या चक्रकात् । किं च वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन वृत्तिग्रहणार्थं वृत्त्यतरापेक्षायामनताना यौगपद्यमनुभवविरुद्धमापद्येत । वृत्तेः स्वविषयकत्वाभ्युपगमेऽपि सुखाद्युत्पत्तिकाले तद्विषयकवृत्त्यभावेन तदवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा अभावेन प्रत्यक्षस्य प्रथमक्षणे अभावात् ज्ञातैकमत्वानुपपत्तिः । न द्वितीयः ॥ तदन्यविषयकवृत्त्यवच्छिन्नस्य तत्प्रति साक्षित्वे तत्संस्काराभावप्रसगात् चैतन्यस्य नाशाभावात् वृत्तिनाशेऽपि वृत्तेः सुखाद्यविषयकत्वेन तन्नाशरूपसंस्कारस्य तद्विषयकत्वायोगात् । तत्समानकालिकं पदार्थनाशत्वमात्रेण तद्विषयकत्वे सुखादिकालीनानतवायुसयोगादि वृत्तिविशिष्टचितामपि साक्षित्वापत्तिः । तादृशवायुसंयोगनाशेऽपि संस्कारत्वोपगमसंभवात् । न च संयोगादेरस्यच्छतया तत्र चित्प्रतिबिंबनायोगात् तदर्थं वृत्तिरपेक्ष्यत इति वाच्यं । तदुपहितरूपेणैव साक्षित्वसंभवे प्रतिबिंबनस्याकिञ्चित्करत्वात् । न तृतीयः ॥ अविद्यावृत्तेर्निर्विषयकत्वे तन्नाशस्य संस्काररूपत्वानुपपत्तेः । वायुसयोगादिकमादाय विनिगमनाविरहस्योक्तत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुतः अविद्योपहितचिदेव साक्षी । लाघवात् ॥ वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन तन्नाशस्य वृत्तिविषयकत्वाभावेऽपि संस्कारसामान्यस्यैव वृत्तिस्मारकत्वसंभवादिति परास्तं । अस्य पक्षस्य दूषितत्वात् । एतत्कल्पे संस्कारसामान्यस्य वृत्तिस्मारकत्वोक्तावपि सुखादौ संस्कारस्यानु-

क्तत्वाच्च । स्मर्यमाणविषयकत्वमनादृत्य तत्सामान्यस्य ज्ञानरूपवृत्तिस्मा-
रकत्वे घटसंस्कारात्पटविषयकवृत्ते. स्मरणापातादिति दिक् । अविद्योपा-
धिकः सर्वगतो जीवः साक्षीति पक्षस्याप्यन्योन्याश्रयादिना अविद्योपाधिक-
त्वासम्भवेनायुक्तत्वात् । तथाचाद्वैतमते अविद्याघटिनस्य तद्वृत्तिघटितस्य
वा साक्षित्वासंभवात् “साक्षी चेता” इत्यादि मानसिद्ध शुद्धचैतन्यस्यैव
साक्षित्वं कथंचिदंगीकर्तुं शक्यमिति स्थित ॥

एतेन ॥ तत्रेदं प्रष्टव्यमित्यादिना फलितमित्येतेन ग्रथेन मडनो-
परि दीपिकाकारोक्त दूषणाभासजल्पनमापास्तं । अनावृतचैतन्यस्य आवृ-
तशुद्धचैतन्यान्यस्य साक्षिताया समूलघातं घातितत्वात् - अविद्याया
अग्नौ ब्रह्मणि कृत्स्नैकदेश संभवविकल्पतद्दूषणाभ्यां आवृतानावृतांशद्वय
सपादकत्वायोगस्यावेदितत्वाच्च । इत्थं च अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव
सुखादिसाक्षिताया अकामेनाप्यवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् - तस्य चाज्ञानाविरो-
धित्वे सुखादिसत्ताकालेपि न प्रकाशते इत्यादि व्यवहारापत्तिर्दुर्निवारैव ।
न च सुखादीनामेवाज्ञानविरोधित्वात् न सुखादिसत्ताकाले तदज्ञानापत्तिरिति
वाच्यं । साक्षात्साक्षिभास्यानां ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादीनां ज्ञातैकसत्त्वात् ।
तस्य च स्वप्रागभावाधिकरणकालवृत्तिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वरूपत्वेन सुखदुःखा-
देर्यावत्स्वसत्त्व स्वप्रत्यक्षसत्त्वनियमेन तस्य प्रत्यक्षस्याज्ञानविरोधितया तत्स-
मनियतसुखादावपि अवर्जनीयसन्निधितया प्राप्तस्वसत्त्वनियतप्रत्यक्षविषयत्व-
मात्रेणाज्ञानविरोधित्वव्यवहारस्य गौणत्वेनान्यथामिद्धे तत्राज्ञाननिवर्तकत्वो-
क्तेरनुचितत्वात् । नापि सुखोत्पादकसामग्र्या एव सुखाज्ञानविरोधित्वं ।
स्वसत्ताममनियतमत्ताक तत्प्रत्यक्षसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथा
वृत्त्युत्पादकसामग्र्या एवाज्ञानविरोधित्वकल्पनापत्त्या वृत्तेरज्ञानविरोधित्वसिद्धां
तदभापत्तेः । घटादिप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रत्यक्षकार्यकारित्वसंभवेन सर्वत्र-
सामग्र्या फलापन्द्वापत्तेश्च ॥

एतन्नैव ॥ चितोऽज्ञानाविरोधित्वं न साक्षित्वेन किं तु स्वरूपेण-
 त्यादिना नाज्ञानप्रसंग इत्यन्तेनोक्तमप्यहस्तित । परमते शुद्धचैतन्यस्यैव
 कथञ्चित्साक्षिताया उपपादितत्वात् । भविद्यादिघटितस्य साक्षिताया दूषि-
 तत्वाच्च । घटादौ चैतन्याभिव्यञ्जनार्थं ताद्रेष्यकवृत्तेरपरोक्षत्वस्यावश्यकत्वेन
 घटादिविषयकापरोक्षवृत्तैव तदज्ञानादिनिवृत्तिसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिम्बनादि
 प्रक्रियाया आकरे दूषितत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वादेः
 तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वखण्डनप्रस्तावे ज्ञेयस्य ज्ञानाध्यस्तत्वं तत्तादात्म्य-
 रूपं तद्विषयत्वमित्यादितत्प्रक्रियाखण्डनेन निरस्तत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ इदमत्र घटादीनां सुखादिभ्यो वैलक्षण्यं यद्घटादिकमा-
 वृतचैतन्याध्यस्तं - सुखादिकंत्वनावृतचैतन्याध्यस्तमित्यारभ्य न किञ्चिदप्य-
 नुपपन्नमित्यन्तं । तदप्येतेनैवापाकृत । आवृतानावृतचैतन्यभागभेदस्या
 संभवदुक्तिकताया उक्तत्वात् । सुखादीनां घटादीना च ज्ञातैकसत्त्व तद-
 भावाभ्यां वैलक्षण्यसंभवेनोक्त कुकल्पनाया अयुक्तत्वात् । ज्ञातैकसत्त्वस्य
 च यावत्स्वसत्त्वं स्वप्रत्यक्षसत्त्वादिनैवोपपत्ते । सुखादीनां स्वसत्तादशाया
 मपि अनित्यत्वादिविवादेन न जानामीत्यादिव्यवहारस्य घटादाविव त्वयैवो-
 पपादितत्वाच्च । तदावरकाज्ञानकल्पितस्यैव तत्रारोपितत्वेन स्वोपादाना-
 ज्ञानाविषये साक्षिचैतन्ये सुखादीनामध्यस्तत्वासंभवासाकृदावेदि -
 तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अत्रेदं प्रष्टव्यं । सुखादावज्ञानप्रसंग इति कोर्यः ।
 किं न प्रकाशते इति व्यवहारापत्तिः - उत आवृतचैतन्याध्यस्तत्वापत्ति-
 रिति । आद्ये आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोजकाभावात् न तथा व्यव-
 हारः । अत एव न द्वितीयः । तदेवह्यावृतचैतन्याध्यस्तं - यत्स्वो-
 त्पत्तिकारण एवाज्ञानविरोधि न भवति । यथा घटादीत्यादि । तदप्ये-
 तेन परस्तं । अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव त्वन्मते साक्षिपदार्थताया

व्युत्पादितत्वात् । सुखादिविषयकप्रत्यक्षरूपोक्तसाक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वे
अज्ञातघटादाविव ज्ञातसुखादावपि न प्रकाशन इत्यादिव्यवहारापादनस्य सुल-
भत्वात् । त्वदीयकुकल्पनायास्तु आवृतचैतन्याध्यस्तत्वाभावरूप-
प्रयोजकाभावे सिद्धे - न प्रकाशत इत्यादि व्यवहाररूपप्रयोज्याभावसिद्धिः ।
तत्सिद्धौ च स्वोत्पत्तिकाल एवाज्ञानविरोधित्वसिद्ध्या अज्ञानविरोधित्वरूप-
प्रयोजकाभावत् आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोज्याभावसिद्धिरिति त्वदीत्यैवा-
न्योन्याश्रयादिना दुष्टत्वात् । आवृतानावृतचैतन्यद्वैविध्यासंभवस्योदित-
त्वाच्च । सुखादीनां स्वावच्छेदमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वे वृत्तिदृष्टांतीकरण-
त्वत्यतानुचितं । वृत्त्यादेरपि साक्षिभास्यतया सुखादितुल्ययोगक्षेमत्वेन
विप्रतिपन्नत्वात् । एतेनैव मनः सुखादौ प्रतिबिम्बाश्रयमनः सुखाद्यवच्छेदकत्व-
तदुत्पादकसामग्री नियम्यमित्यादिर्बिन्दुटीकोक्तमप्यपास्तं । घटादौ वृत्तिं
प्रतीव मनः सुखादौ मनः सुखादिक प्रति विषत्वरूपावच्छेदकत्वासंभवात् ।
चित्ति केवलमनः सुखाद्यवच्छेदेन प्रतिबिम्बविशिष्टमनआदेरध्यासस्यानुवेधा-
भावादिना निराकृतत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ स्वच्छेप्यावृते ब्रह्मणि प्रमाणवृत्त्या तदाकारता - अस्वच्छे
अनावृतेपि शुक्तिरूप्यादावविद्यावृत्त्या - स्वच्छे सुखादौ अनावृते सुखादौ
स्वत इति सिद्धांतर्बिन्दुसमतिकथनं । तदमारं ॥ तद्विषयत्वरूपतदाका-
रत्वं प्रति स्वच्छतादेरप्रयोजकत्वात् । शुद्धस्य वृत्तिविषयतायास्त्वयैव निर-
स्तत्वात् । जगन्मिथ्यात्वसिद्धे प्रागविद्यावृत्तिरूपभ्रमासिद्धेरुपदर्शितत्वात् ।
सुखादौ स्वाज्ञानविरोधिस्यप्रत्यक्षं विना तदाकारताया असंभवदुक्तिकत्वान् ।
उक्तविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति ॥

एतेनैव तथाचाय निष्कर्षः ॥ अद्वैतिभिरावृतचैतन्यभास्यत्वस्य
सुखादावनङ्गीकारात् अनुक्तोपालवन - अद्वैतमतस्वरूपाज्ञाननिबन्धन चेदमा-
पादन चद्रिकाकाराणामित्याद्यमन्त्रप्रलापोप्यरोह । तन्मते उपहितचैतन्यस्य

साक्षित्वासंभवस्योक्तत्वेन शुद्धस्यैव साक्षित्वसिध्या तत्रोक्तापदनस्य सूपपन्न-
त्वात् । विना मानं अद्वैतिभिरनंगीकारमात्रेणावृतचैतन्यभास्यतात्यागे
तार्किकागानंगीकारेणेश्वरस्य सुखरूपताया अपि त्यागापत्तेः । एतत्कुक्कल्प-
नाया निर्मूलत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ किं च वृत्तेरज्ञानविरोधित्वं तन्निवर्तकत्वनिबन्धन ।
साक्षिणस्तु तदप्रसक्तिनिबन्धनं । स्वरूपचैतन्यसाक्षीति नाद्वैतिनोऽनुमन्यते ।
सुखादौ तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यज्ञानं । घटादौ तु तदाकारवृत्तिप्रतिबिम्बित
चैतन्यं ज्ञानमित्यादि । तदप्यन एव परास्तं ॥ उपहितचैतन्यस्य
साक्षिताया दूषितत्वात् । सुखादिविषयक वृत्त्यंगीकारपक्षे वृत्तेरज्ञानविरो-
धित्वं - पक्षांतरे तु तद्भाहकशुद्धचैतन्यरूपसाक्षिण एवाज्ञानविरोधित्वमूरी-
कर्तव्यं । अन्यथा तत्राज्ञानप्रसगात् । न्यायरत्नावल्युक्ताया वृत्तिज्ञाने
चैतन्यप्रतिबिम्बनादिप्रक्रियाया दूषितत्वात् । सुखादौ स्वच्छत्वेन चैतन्य-
प्रतिबिम्बने तादृशे स्फटिकादावपि तत्प्रतिबिम्बनापत्या वृत्तिवैयर्थ्यात् ।
परोक्षवृत्तावपि तत्प्रतिबिम्बनप्रसंगात् । आत्मनीव सुखादिवृत्तेरेव वा
साक्षिण एव वा सुखादि ज्ञानत्वसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिम्बनादेरप्रामाणिक-
त्वात् । लघुचंद्रिकायां सुखादौ वृत्त्यभ्युपगमेन सुखादेरेवाज्ञानविरोधि-
त्वाङ्गीकारात् प्रकृते तदुदाहरणस्यानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । तथा च यत् स्वाज्ञाननिवर्तकशून्य - तदज्ञानविषय इति
नियमेपि न क्षति । सुखादेरेव तदज्ञानविरोधित्वाङ्गीकारात् । आपा-
दकाभावसहितस्यैवापाद्यानिष्ठत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अज्ञानापादकश्च यद्य
ज्ञाननिवर्तकाभाव तर्हि तुच्छस्यापि तदापत्तिः । न च तदिष्टं ॥
विद्यमानस्यैव पदार्थस्याज्ञानाङ्गीकारादित्यादि - नाज्ञानापादकं प्रमज्ज्यत
इत्यन । तदप्येतेन परास्तं ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वस्य वृत्ते म्वतु-
ल्ययोगक्षेमायाः दृष्टान्ततायाश्चनिराकृतत्वात् । सुखादिमाक्षिणः शुद्धचैत-

न्यस्याज्ञानाविरोधित्वांगीकारात् । यत् विद्यमानत्वे सति अज्ञाननिवर्तक-
शून्यं तदज्ञानवदिति नियमस्य निराबाधत्वाच्च । सुखादौ अज्ञाननिवर्त-
कमद्भावमंगीकृत्य पुनस्तदभावस्यापादकत्वदूषणप्रयासस्य व्यर्थत्वाच्च । तेन
सतोपि निवर्तकाभावस्यापादकत्व न सभवतीतिप्राप्त्या पूर्वविरोधेन व्याहतत्वा-
च्चेति । तथाच सुखादिभासकस्यानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानाविरो-
धित्वे अन्यस्य तद्विरोधिनोऽभावेनाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावोऽवर्जनीय एवेति
प्रकृते आपादकसंपत्त्या आपाद्यानिष्ठत्वेनचाज्ञानापादन युक्तमेव ।
त्वन्मते तुच्छेपि विकल्पाख्य वृत्ते तस्याः धीत्वस्य चांगीकारेण किञ्चिद्रूपे-
णाज्ञानस्य संमतत्वात् आपदकशरीरे विद्यमानत्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वाद्धा-
क्तातिप्रमगपरिहारसभवाच्च । नित्यातीन्द्रिये गुरुत्वादौ तज्ज्ञानस्याज्ञाना-
निवर्तकत्व अज्ञानापादनस्येष्टत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ इत्यान्विशेष । नित्यपरोक्षाणां कदापि न भातीति
वा भातीति वा न व्यवहार । सुखादीना तु सर्वदा न नभातीति व्यव-
हार , एवंति अभानापादकाज्ञानाप्रमक्तिरेवात्र विवक्षितंति न विरोध
इति । तदप्यत एव निरस्तं । नित्यपरोक्षेपि धर्मादौ तद्भ्रामकमामग्र्य-
भावदशायां स्वमत्ताकालेपि धर्मादिकं न जानामीत्यादि व्यवहारस्य सर्वानु-
भवमिद्धत्वेनाभानापादकाज्ञानस्यैव प्रमक्तत्वात् । सुखादावप्यज्ञान-
निवर्तकाभावे अभानापादकाज्ञानस्यैवापाद्यमानत्वाच्च । त्वयापि सुखा-
दावनित्यत्वादिविषये स्वमत्तादशायामप्यभानापादकाज्ञानस्याभ्युपगतत्वा-
च्चेति ॥

एतन्नैव ॥ सुखादावसत्त्वापादकाज्ञानमत्वेपि नाभानापादकाज्ञानं -
सुखादेरेव वा तत्साक्षिणो वा अज्ञानविरोधित्वादित्यादि - प्रकाशप्रसरोक्त-
मपास्तमित्यत निरस्त । सुखादिग्राहकानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानावि-
रोधित्वांगीकारात् । सुखादेरेव विरोधिताया निरस्तत्वात् - अनुत्पत्तिदा-

शायामसत्त्वापादकाज्ञानस्येवोत्पत्तिदशायामपि अज्ञाननिवर्तक सामग्र्यभावे
अभानापादकाज्ञानस्याप्यवारणीयत्वात् । घटादौ वृत्तेरज्ञानविरोधितायाः
संमतत्वेन तत्राज्ञानापादनस्थानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अत एव सुखादिकं - अज्ञानविषयः । स्वाज्ञाननिव-
र्तकज्ञानविषयत्वात् अंधकारस्य घटवदिति प्रसरोक्तमपास्तं । असत्त्वापा-
दकाज्ञानविवक्षायां सिद्धसाधनात् । अभानापादकाज्ञानविवक्षायांस्वरूपा-
सिद्धेः । सुखादेरेवाज्ञाननिवर्तकज्ञानपदेन ग्रहणसंभवात् । सुखाद्यु-
त्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं चैतन्यमनावृतं भवति । घटादिकंत्वावृत
चैतन्याध्यस्तं । ततो न ज्ञातैकसदित्यादि - नेहवितन्यते इत्यंतं । तद-
प्येतेनैवापास्तं ॥ उत्पत्तिदशापन्नं सुखादिकं पक्षः । अभानापादका
ज्ञानविषयत्वमेव साध्यं । स्वाज्ञाननिवर्तक स्वममानविषयक ज्ञानविषयत्व-
मेव हेतुः ज्ञानं तु ज्ञप्तिरेव । नचोक्तदोषः ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधि-
त्वस्य दूषितत्वात् । सुखविषयकज्ञापदेन सुखविवक्षावचनम्योन्मादमूल-
त्वाच्च । न हि सुखं - स्वविषयं - ज्ञानपदवाच्यं - दृष्टमिष्टं वा - ज्ञान-
पदेन ज्ञप्तिरेव विवक्षितत्वात् । त्वयापि साक्षिण एव सुखादिज्ञानत्वांगीका-
राच्च । सुखाद्युत्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं अनावृतं भवतीति कल्पना
तु - न युक्ता । अनावृतप्रदेशावच्छेदेनैव सुखादिकमुत्पद्यत इत्यंगीकार
विरोधात् । उत्पत्तिसमय एवानावृतं भवतीत्यत्र कारणविशेषानिरूपणात् ।
पूर्वोक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाच्च । अखंडे चैतन्येभगभेदासंभवस्योक्तत्वाच्च ।
उत्पत्तिसमये अनावृतत्वकल्पनायामपि अनियतानंतांतःकरणप्रदेशावच्छेदे-
नतत्रैवचैतन्ये तदैवोत्पन्नघटादीनामपि ज्ञातैकसत्त्वप्रसंगाच्च । सुखादेरुत्पत्ति-
ज्ञप्त्यो समनियतत्वमात्रेण ज्ञातैकसत्त्वोपपत्तावनावृतचैतन्यादिकल्पनाया
निर्मूलत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्ने - मृत्तिऽअद्यवच्छिन्ने वा चैतन्ये
अप्यस्तत्वेन साक्षात् शुद्धचैतन्याध्यासस्यासंभवदुक्तिकत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ अयमत्र निष्कर्षः सुखादिकं साक्षिचैतन्याध्यस्तमेवोत्प-
द्यते । उत्पत्तिसमकालमेव प्रकाशमानमित्यादि - तदप्ययुक्तं ॥
सुखादेर्यावत्स्वसत्त्वं प्रकाशमानत्वनियमेन - स्वोत्पत्तेः स्वज्ञातिसमनियतत्वा-
ज्ञातैकसत्त्वस्योपपादितत्वेन तदर्थमध्यासकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अना-
वृतस्याध्यासाधिष्ठानताया निरस्तत्वाच्च । सुखाकारवृत्त्यनभ्युपगमे - सुखा
दिभासकसाक्षिणोनुपहितस्याज्ञानाविरोधितया स्वाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावेच सति
सुखादौ स्वसत्तादशायामपि भातीति व्यवहारानुपपत्तेर्बुद्धिनिवारत्वात् ।
न्यायरत्नावल्युक्तप्रकारस्य - लघुचन्द्रिकोक्तस्य च प्रकारस्यदूषितत्वाच्च ॥

यत्तु । भातिशब्दार्थोहि साक्षात्कारः स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्व स्व-
निष्ठत्वान्यतरसंबन्धेन विषयविशिष्टप्रतिबिम्बप्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टत्रिदेव -
सुखोत्पादकसामग्र्येवाज्ञानविरोधिनीति न्यायरत्नावलीपक्षे अज्ञानविष-
यत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित् साक्षात्कारः । अनित्यत्वभ्रमाधिष्ठानतया
सुखादावज्ञानविषयत्वस्यप्रसिद्धत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ घट
दिवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिम्बनस्य - स्वच्छतामात्रेण सुखादौ चैतन्यप्रतिफलनस्य
चानेकातिप्रसंगगहननिविष्टतया तत्कल्पनाया निर्मूलत्वात् । चरमवृत्तौ
ब्रह्मणि वा चैतन्यप्रतिबिम्बनाभावेन चरमवृत्तेः साक्षात्कारत्वानुपपत्तेश्च ।
ज्ञानसाग्र्यामपि दुर्लभम्याज्ञाननिवर्तकत्वस्योत्पादकसामग्र्यामसंभावितत्वात् ।
सुखादावनित्यत्वभ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयत्वाभावं प्रति नित्यत्वप्रकारकानुमि-
त्यादेः प्रयोजकत्वेपि सुखस्वरूपप्राहकचित्तस्तत्प्रयोजकत्वाभावेनोक्ताङ्गीकार-
स्यानुचितत्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचितः फलशब्दार्थत्वेपि भाति शब्दा-
र्थत्वानङ्गीकारात् प्रतिबिम्बितचित एवार्थप्रकाशकत्वसमवेन तत्प्रयोजकप्रयो-
ज्यविशिष्टचितः साक्षात्कारत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । सुखादावनित्यत्वाज्ञानस्या-
भानापादकस्याप्यङ्गीकारे मंडनाद्युक्ताज्ञानप्रसंगसंभेदस्य स्वव्याहतत्वाभा-
ताच्चेति ॥

यदपि । घटावच्छिन्नचित् शुद्धचितश्चाभेदेन घटज्ञानादेय मोक्षा-
 पत्तिरिति प्रसरोक्तं न क्षोदक्षमं । विशिष्टज्ञाने शुद्धस्याभानादित्यादि ।
 तदप्येतेनैव परास्तं । त्वन्मते विशिष्टकेवल्योस्तादात्म्याङ्गीकारेण कल्पि-
 तभेदमत्वेपि तयोरभेदस्य तात्त्विकत्वात् । अतात्त्विकस्य च तात्त्विकका-
 र्याविघातकत्वाच्च विशिष्टचिद्विषयकज्ञानस्यापि विशिष्टकेवलतात्विकाभेदवलेन
 केवलविषयकत्वानपायेनोक्तापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । विशिष्टचित् शुद्धचितोऽनु-
 गमेन विशिष्टज्ञाने शुद्धभानस्यावर्जनीयताया असकृदावेदितत्वाच्चेति ।
 तथा च चन्द्रिकोक्तं सुखादावज्ञानप्रसंजनं न शतेनापि प्रयत्नानां दीपिकाका-
 रेण परिहर्तुं शक्यमिति तत्राशक्यकार्ये दीपिकारप्रयास स्वाज्ञानाद्याविष्कार-
 निदानत्वान्नकेवलं निष्फलं किं तु विरुद्धफलश्च । तस्मात्परोक्तस्याभास
 त्वाद्ग्रन्थकृदुक्त दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

* परमते विषयार्थमध्यासभंगः *

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशप्रसरकाराः सदेवेत्याद्युपक्रमादिसंदर्भः विशिष्टार्थपर जीवब्रह्मभेदमेव गोचरयति । तत्त्वमसि वाक्यस्य विशिष्टाभेदेऽप्यवांतरं तात्पर्यमिति निरूपयति । मंडनकारास्तु ॥ प्रलये अनादिभावानां सत्वांगीकारेण द्वितीयसामान्वाभावबोधने तात्पर्यायोगात् - चिन्मात्रतात्पर्यकत्ववर्णनं सदेवेत्यादेरनुचितमेव । ततश्च तत्त्वमसिवाक्यस्य विशिष्टाभेदपरत्वमेव । अन्यथा ह्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति । अत्राद्वैतिना समाधानं तु विशिष्टाभेदतात्पर्यग्राहकानिरूपणात् न विशिष्टाभेदपरत्वं । किं तु न्यायामृतोक्तस्य चैतन्यमात्रपरत्वाभावस्य शतधा दूषणनाद्वैतसिध्याद्युत्तरीत्या चैतन्यमात्रपरत्वमेवोपक्रमादिबलादित्यादि ॥

तदविमर्शसुंदरं ॥ तथाहि । “एकमेवाद्वितीयं सन्नारूपविवर्जितं । सृष्टेः पुराधुनाप्यत्र तादृक् सत्तद्वितीयते । श्रोतुर्देहोर्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितं । एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयता”मिति रहस्योपनिषदुत्तरीत्या पूर्वप्रकांतवाचिना तत्पदेन पूर्वप्रकृतं सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितं चैतन्यमात्रं - त्वं पदेन तु देहोर्द्रियातीतं अल्पज्ञत्वाद्युपलक्षितचैतन्यरूपवस्तुमात्रं च विवक्षित्वा तात्पर्यग्राहकासिपदसमभिध्याहृतसामानाधिकरण्येन तयोरुपलक्षितयोर्भेदभ्रमविरोधी उपलक्षिताभेदबोधोद्धारभूतः चैतन्यस्वरूपमात्रबोध फलीभूतो जायत इति त्वसिद्धातानुरोधेन तत् - त्वं पदाभ्यामुपलक्षितचैतन्यमात्रस्य विशिष्टविषयकशक्त्या - लक्षणायावाबोधने

सति तयोस्तत्त्वविशेषयोरभेदबोधः सामानाधिकरण्येन भवतीति खल्वद्वैतिनां तत्त्वमसिवाक्यार्थनिष्कर्षः । सति चैवं तत्त्ववादिभिः सदेवेत्याद्युपक्रमस्य निर्विषेष्टचैतन्यस्वरूपमात्रे तात्पर्यनिरासेन सच्छब्दस्य विशिष्टार्थत्वं - तत एव तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं - त्वंपदस्य तु संबोध्य चेतने शक्तस्य तच्छ-
रीरावच्छिन्नविशिष्टचैतन्यार्थत्वमिति रीत्या तत्त्वंपदयोर्विशिष्टपरत्वे व्यवस्था-
पिते सति तयोर्विशिष्टयोरसिपदसमभिव्याहृतसामानाधिकरण्येनाद्वैतमतरीत्या
अभेदबोधनसंभवेन तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकस्य परोप-
न्यस्तोपक्रमादेरेव तत्त्ववादिभिर्विशिष्टपरत्वेन निर्णीतस्य जागरूकत्वप्राप्त्या
विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकाभावोक्तिस्तावदुक्तैव । यथा हि त्वन्मते सदे-
वेत्याद्युपक्रमादेश्चैतन्यमात्रपरत्वेन तत्त्वमसीत्यस्य चैतन्यस्वरूपामेदबोधतात्प-
र्यनिर्णायकत्वं - तथा तत्त्ववादिभिः सच्छब्दस्य प्रलयकालावस्थितत्व - सत्ता
श्रयत्व - प्रजाधारकत्वादि विशिष्टार्थकत्वेन तद्घटितोपक्रमोदेरपि विशिष्टार्थ-
त्वेऽसमर्थिते सति - तस्यैवोपक्रमादेस्तत्त्वमसिवाक्येन विशिष्टाभेदे बोधनीये
तात्पर्यनिर्णायकत्वमवर्जनीयमेव । उक्तोपक्रमादेरन्यत्र विशिष्टाभेदता-
त्पर्यनिर्णायकत्ववचनं तु तत्त्वमसीत्यादेस्तत्त्ववादिरीत्या व्याख्यानमनुरुध्येति
न तद्विरोधः । प्रकृते तु अद्वैतरीत्या तद्वाक्यव्याख्यानं विवक्षि-
त्वोक्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थकादेव तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वे सिद्धे अद्वैतरीत्या
तत्त्वंपदविवक्षितयोर्विशिष्टयोरभेदस्यासिपदसहितसामानाधिकरण्येन बोधनस्य
निर्वाधतया तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्वं परोपन्यस्तवि-
शिष्टार्थपरोपक्रमादेरक्षुण्णमेव । तथा च प्रकाशप्रसर - मंडनाद्युक्तरीत्या
विशिष्टार्थपरात् त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरद्वैतिरीत्या तत्त्वमसीत्यनेन विशिष्टाभेद-
बोधने तात्पर्यनिर्णायकताया अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । न्यायामृतोक्त-
स्याद्वैतसिध्यादौ शतधा निरसनवन्नं तु षालभाषणमेव । प्रकाशप्रसर
एव महा वाक्यार्थखंडनप्रकरणे अद्वैतसिद्धिलघुचंद्रिकाद्युक्तमुक्त्याद्याभासनि-

रासेन न्यायामृतोक्तस्यादूष्यतया सुस्थिरतायाः प्रदर्शितत्वात् । अत्रापि तत्र तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या लघुचंद्रिकादिनिरसनप्रकारस्योपदर्शितत्वादुपदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । तथाच तथावचनं - तत्त्ववाद्याकरग्रंथांध्यनिमित्तं प्रेक्षा षड्भिरनादेयमेवेति ॥

यत्तु । एतेन मुख्यार्थत्वाय विशिष्टाभेदः प्रतिपादनीय इति मंडनोक्तमपास्तं । तात्पर्यविषयार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वं । न हि विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरूपणं मंडनाकारैरन्यैर्वा कृतं - किं तु सदेवेत्याद्युपक्रमस्य विशिष्टार्थत्वेन विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरूपणमेव कृतं - न हि चैतन्यमात्रतात्पर्यकत्वाभावावधारणं - विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरूपणं वा विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णयोपयुक्तं । किं तु तद्विरोध्येवेति विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरास एव कृत इति चंद्रिकामुंडनमेव कृतमित्यादि । तदप्येतेनैव निरस्तं । सदेवेत्यादि त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थत्वोपपादनद्वारा तत्त्वमसीत्यस्याद्वैतमतरीत्या व्याख्यानमनुरुध्य विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकत्वस्योपपादितत्वेनाद्वैत्यभिमतश्रुत्यर्थानुरोधेन विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्याकृतत्वात् तद्भ्रमनिबन्धनासंबद्धसोत्प्रासदूषणाभासजल्पनस्योन्मत्तप्रलापत्वेनानादरणीयत्वात् । कचिद्विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्तु तत्त्ववाद्यभिमतश्रुत्यर्थमनुरुध्येति प्रागेवावोचाम ॥

यदपि ॥ न हि निर्विशेषचैतन्यविज्ञाने विशिष्टाभेदबुद्धिरूपाय इति न तत्रावांतरतात्पर्यमपि । महातात्पर्योपयुक्त एवावांतरतात्पर्योङ्गीकारात् । न हि गंगायां घोष इत्यत्र शक्यार्थबोधेऽप्यवांतरतात्पर्यं कस्यापि संमतं । अत एव यजमान प्रस्तर इत्यादौ प्रस्तराभेदे नावांतरतात्पर्यं । सन्मूलइत्यादौ तु निषेधार्थं प्रसक्त्यपेक्षसद्वितीयत्वबोधनं महावाक्यार्थसिद्ध्युपयोग्येव । किं च यत्र शक्यार्थसंबन्धः प्रमाणांतराबाधितः तत्रैव शक्यार्थबोधे अवांतरं तात्पर्यं - न च विशिष्टाभेदः प्रमाणांतराबाधितइत्यादि । तदप्युक्तार्थाज्ञानविभ्रंमितमेव । तथा हि ॥ तत्त्वं पदार्थभूतयोर्विशिष्ट-

चेतनयोरभेदबोधोप्यखंडार्थबोधं प्रति द्वारत्वेन संक्षेपशारीरके अभिहित ।
 “सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः पश्चादेव विशेषणेतरेतया
 पश्चाद्विरोधोद्भव । उत्पन्ने तु विरोध एकरसके वस्तुन्यखंडात्मधी सर्व-
 रेवपदैरय समुद्दिता ज्ञेय क्रमः सूरिभिः” रित्युक्ते । सामानाधिकरण्यं
 समानविभक्तिकृत्वनिश्चयः । प्राथम्यभागिति सामानाधिकरण्यविशेषणं ।
 विशेषणेतरेतयान्वयः पदार्थयोस्तादात्म्येन विशेषणविशेष्यभवावगाहिबोधः ।
 पश्चादनंतरं विरोधोद्भव बाधकप्रतिसंधानेनोक्तबुध्यप्रामाण्यधीर्जायते ।
 ततश्चैकरसे वस्तुनि चैतन्ये तद्विषय इति यावत् । अखंडात्मधीः अख-
 डस्वरूपधीर्जायत इति तत्पद्यविवरणमद्वैतचद्रिकायां कृतं । तथाचात्र
 चिद्विषयकबोधद्वयस्यैवोक्तविशिष्टयोस्तादात्म्यधियोप्युक्तप्रणाड्याद्वारताया
 कठत एवेकत्वात् तदनुपयोगवचनं तावदज्ञानमूलमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया ॥ तादृशतादात्म्यावगाहिवुद्धे कचिदु-
 न्नत्वमात्रेण तस्य द्वारत्वोक्तिः । नियमेन तादृशबोधोत्पत्तौ मानाभावात् ।
 अन्यथा गगाया घोष इत्यादावपि नियमेन प्रवाहवृत्तिर्वोष इत्याकारकबाधि-
 तार्थबोधस्यावश्याश्रयणीयत्वात् प्रागेव विशेषदर्शिनां तद्वाक्याच्छाब्दानुभवा-
 भावप्रसगात् । न चान्यत्र तनियमाभावेपि प्रकृते तादृशबोधनियमोस्तु ।
 नेहनानेत्यादिवाक्यस्याखंडार्थबोधपरत्वेपि द्वारीभूतमिथ्यात्वबोधे अवांतरता-
 त्पर्यस्य सत्त्वेन तादृशबोधवदितिवाच्यः । तत्र मिथ्यात्वबोधे अवांतरता-
 त्पर्यस्थयुक्तत्वात् मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन तदंशे व्यावहारिकप्रामा-
 ण्याक्षतेः । प्रकृते च विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्रातीतिकत्वेन तदंशे
 व्यावहारिकप्रामाण्यायोगात् । तथात्वे यजमानप्रस्तरत्वादिबोधेपि श्रुते-
 रवांतरतान्पर्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते ॥ विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्राती-
 तिकत्वेपि कुतस्तदंशे अप्रामाण्यः । प्रातिभासिकविषयकस्य प्रामाण्य-
 विप्रतिषिद्धमिति चेन्नर्हि व्यावहारिकविषयकस्यापि कुतो न विप्रतिषिद्धः ।

विषयीभूतस्य यत्किञ्चित्कालाबाध्यत्वस्यां ततो बाध्यत्वस्य च साम्यात् । विषयस्य बाध्यत्वे तुल्ये बाधविलंबाविलंबयोरप्रयोजकत्वात् । तयोश्च विषयवैलभ्यासंपादकत्वात् । अन्यथा असंजातबाधभ्रमविषयस्याप्यर्थक्रियापातात् । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तावद्वितीयब्रह्मभावरूपमोक्षसिद्ध्या प्रातिभासिकप्रामाण्यादिप्रक्रियायाएवाप्रयोजकत्वात् । किञ्च प्रातिभासिकविषयकत्वं चेदप्रामाण्यं शुक्तिरजतं दोषजन्यप्रतीतिविषय इति वाक्यमप्रामाणं स्यात् । तद्विधेयकत्वमप्रामाण्यं चेत् शुक्तिरजने दोषजन्यप्रतीतिविषयत्वमिति ज्ञानमप्रामाणं स्यात् । प्रकारतायामाधेयतासंबन्धानवच्छिन्नत्वोपदाने हृदे बन्धिरित्यादि ज्ञानमप्रामाणं न स्यात् । ज्ञानं विषयितया प्रातिभासिकवदिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिश्चेति ॥

किं च विशिष्टयोर्मिथ्याभेदे प्रत्यक्षादिना गृहीतेषु तयोरभेदस्य भेदविषममत्ताकस्याबाधितत्वान्न तद्वोधस्याप्रामाण्यं । वस्तुतस्तु ॥ तत्त्वमसीति श्रुत्या अनन्यशेषया ह्यसंभावितदोषया च महावाक्यरूपया लक्षणां विनैव लब्धे सर्वज्ञत्वाल्पत्वोपहितयोरभेदे तात्त्विकतैव युक्ता । नहीदृशश्रुतिप्रमापितार्थे संभावितदोषयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्बाधकत्वं संभवदुक्तिकमपि । न च नेहनानेति श्रुत्योपहितयोरेव मिथ्यात्वबोधनेन तदभेदस्य न तात्त्विकत्वसंभव इति वाच्यं । महत्तरवाक्यस्य मुख्यार्थत्वानुरोधेन किञ्चनेति सामान्यश्रुतेरेव संकोचस्यौचित्यात् । उक्तं च वेदांतपरिभाषायां ॥ “ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण - विरुद्धधर्माध्यासर्लिगेन च जीवपरयोर्भेदस्यावगतत्वेन तत्त्वमसिवाक्यमुपचरितार्थमिति चेन्न । भेदप्रत्यक्षस्य संभावितकरणदोषस्यासंभावितकरणदोषजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अत एव नानुमानमपि प्रमाणं । अगमवाधात् ॥ मेरुपाषाणमयत्वानुमानवदिति । नाप्यागमः ॥ अनुपलंबात् - समत्वाच्चेति” ॥

किं च व्यावहारिकविषयकत्वेन प्रामाण्योक्तिरयुक्तैव । व्यावहारिकार्थबोधकस्य दीर्घभ्रांतिहेतत्वेनात्यन्ताप्रामाण्यापातस्यासकृदावेदित - त्वात् ॥

किं च त्वन्मते मृत्वघटत्वोपहितयोस्तादात्म्याङ्गीकारात् अविरोद्धोपाधिद्वयोपहितयोस्तादात्म्यमवश्याभ्युपगन्तव्यं । तथा च जीवत्वोशत्वयोरेककाले एकस्मिन् चेतने समावेशस्य त्वन्मतसिद्धतया तत्र भवता विरोधस्य दुरुपपादत्वात् तदुपहितयोरभेद एव बोध्यतां । तत्र भेदस्य कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्त्विकत्वाङ्गीकारात्

किं च “कार्योपाधिस्यं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” इति श्रुतिबलादविद्यान्तःकरणरूपकारणकार्योपाध्युपहितयोर्जीवेश्वरत्वप्राप्त्या कारणोपहितस्य कार्योपहितं प्रति कारणत्वसंभवात् जीवेश्वरयोस्तादात्म्यस्यैव बोधनसम्भावखंडार्थत्वं निर्मूलमेव

एव बाधायां सामानाधिकरण्य तत्त्वमसीत्यादौ सिद्धातलेशादिषूपपादितमिति नाखडार्थतावश्यकतापि ॥

किं च अद्वैतचट्टिकायामेव शोधकवाक्यजन्याखडसाक्षत्कारस्य प्रपञ्चभ्रमनिवर्तकत्वमाशङ्क्य जीवत्वेशत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव जगन्निवर्तकत्वं सिद्धांतयित्वा तत्त्वमसीति महावाक्यजन्यबोधीयचैतन्यविषयता स्वपूर्वतनज्ञानविषयीभूत जीवत्वेशत्ववृत्तिप्रकारता निरूपिता भवति । तज्ज्ञानाविषयस्यापि तन्निष्ठविषयतानिरूपितप्रकारतायाः प्राचीननैयायिकैरङ्गीकारात् । अत एव निर्विकल्पकोपस्थित घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वमात्रं सविकल्पके - न तु घटस्यापि तत्र विषयत्वं तैरङ्गीकृतं । गुह्यापि भ्रमस्थले इदंज्ञानाविषयीभूतरजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयता इदं ज्ञाने स्वीक्रियते । तथा च तादृशजीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्यविषयक महावाक्यार्थज्ञानं स्वाविषयीभूतेशत्वजीवत्वनिष्ठप्रकारता-

निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठ विषयताकं भवतीति मतांतरमुपन्यस्तं । तथा अनृतत्वादिभ्रमहेतुभूतयोरीशत्व जीवत्वोपलक्षितचैतन्यविषयकाज्ञानयोर्निवर्तके अवांतरवाक्ये तादृशचैतन्ययोर्भेदभ्रमहेतुभूतचैतन्यमात्रविषयकाज्ञाननिवर्तक महावाक्यमिति विवेक इति चोक्त । ततश्च तत्पदार्थशोधक-सत्यादिवाक्यस्य नियामकत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वके जीवस्य निरतिशयत्वादिबोधे तात्पर्यवत् - प्रजाधारकत्वादिविशिष्टबोधे निषेध्य समर्पकतया सदादिपदघटितसृष्टिपरवाक्यस्य तात्पर्यवच्च - जीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्ययोर्भेदभ्रमनिरासकतत्त्वमसीति महावाक्यस्यापि सर्वज्ञत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वक स्वस्वरूपनिरतिशयानंदाद्यात्मकत्वनिश्चयाय निषेध्यसमर्पकोपहिताभेदबोधेपि तात्पर्यमावश्यकमेव । त्वयैवोत्तरत्र उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमनिवर्तकत्वोक्तेश्च तत्रावांतरतात्पर्यनिरासः स्वव्याहत्यादिना अनुचित एव ॥

किं च उपहितयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वे अभेदस्तात्त्विकोऽस्तु । न तु प्रातीतिक ॥ मानातराविरोधस्योक्तत्वात् । तस्मादुपहिताभेदबोधतात्पर्यग्राहक त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरुपपादनात् - अखंडार्थबोधीयचैतन्यविषयतायाः जीवत्वेशत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वप्रयोजकत्वात् - निषेध्यसमर्पणार्थत्वात् - तयोः कार्यकारणभावापन्नत्वेन तत्तादात्म्यस्यागीकृतत्वात् - अविरुद्धोपाधिद्वयवतोरभेदस्याबाधितत्वात् - उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमविरोधित्वाभ्युपगमाच्च विशिष्टाभेदबोधे महावाक्यस्यावांतरतात्पर्यमकामेनाप्युपेयमिति सिद्धं । एतेनप्रतिबन्दीद्वयमपि मोचितं । बहुधा वैषम्यात् । तथाहि ॥ प्रकृते विशिष्टाभेदबोधस्यानेकधा महावाक्यार्थबोधोपयोगस्योपदर्शितत्वेन तद्वत् गंगायां घोष इत्यादौ बाधितवाच्यार्थबोधस्य विवक्षितार्थबोधानुपायत्वात् । तात्पर्यग्राहकाभावात् - अर्थस्य बाधितत्वात् - अद्वैतचन्द्रिकायामेव बहुधा वैलक्षण्यस्योपपा-

दित्वाच्च न तत्प्रतिबन्दी युक्ता । यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तद्वो-
धस्य विवक्षितबोधानुपायत्वात् - तत्तात्पर्यग्राहकाभावात् । यजमानप्रस्त-
राभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् - तत्सिद्धिपेक्षित्या तत्र गौणार्थतायाः पूर्वतन्त्रे
समर्थितत्वात् - अद्वैतिभिरप्यग्राखण्डबोधस्थानङ्गीकृतत्वाच्च न तत्प्रतिबन्धपि
युक्ता । प्रकृते तु विशिष्टयोस्तात्त्विकाभेदस्यमानांतराबाधितत्वोपपादनेन
शक्यार्थमन्वयस्या बाधितत्वात् । प्रत्युत सत्यादिवाक्ये शब्दे सत्यत्वादिसंब-
धस्य बाधितत्वेपि तत्रापौनरुक्त्यादिलाभायापर्यायतासिद्धये च बाधितवाच्या-
र्थविषयकबोधे तात्पर्याङ्गीकाराच्च प्रकृते नावांतरतात्पर्यनिराक्रियाशक्या ।
अवांतरतात्पर्यविषयस्याबाधितत्वेन तात्त्विकतापि दुर्निवारैव । तथा च
प्रकाशप्रसरोपदर्शितरीत्या तत्त्वमसिवाक्यस्य तात्त्विकविशिष्टाभेदबोधकत्वसं-
भवेन विषयार्थमध्यासवर्णनमयुक्तमिति चन्द्रिकोक्तदूषणस्यात्यंतसंश्लिष्टस्य
केनाप्युद्धर्तुमशक्यतया वज्रलंघत्वाद्वा दीपिकाकारस्य प्रयासो विफलो
विरुद्धफलश्चेति मिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु प्रकाशप्रसरे - कथं सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोर्विरोधः ।
एकस्मिन् चैतन्ये समावेशाङ्गीकारात् । भिन्नधर्मिनिष्ठत्वे च न धर्मपरि-
त्यागेनापि धर्मिणोरैक्यं । न हि गोत्वाश्चत्वपरित्यागेन गवाश्चयोरभेदः
संभवतीत्युक्तमद्वैतस्वरूपानवबोधविजृम्भितं । न हि गवाश्चयोर्जीविश्चयोरि-
षौपाधिकभेदः । न वा सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरेकचैतन्यनिष्ठत्वमित्यादि ।
तदेवोक्तवाक्यार्थाज्ञानविजृम्भितं । सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोः स्वभावतोभिन्नध-
र्मिनिष्ठत्वं खलु धर्मपरित्यागेपि धर्मिणोरैक्यं न सिध्यतीत्यत्र गवाश्चादिक-
मुदाहरणं । न हि घटाकाशमठाकाशयोर्गवाश्चयोरिवानौपाधिकभेदोस्ति ।
तथाच गवाश्चयोर्घटाकाशमठाकाशादिवैषम्योपपादनं न परसमीहिता-
र्थस्यसाधकं । प्रत्युतास्मदभिमतार्थस्यैव । न च मायांतराकरणरूपोपा-
धिभेदविजृम्भमिनिष्ठत्वमेव विवक्षितं । न त्वनौपाधिकभेदवद्वृत्तिवत् अत

उक्तं सर्व युक्तमिति वाच्यं । मायादिरूपोपाधेश्चैतन्ये कृत्स्नैकदेशसंबन्ध-
विकल्पतद्दूषणादिनौपाधिकभेदस्यान्यत्र दूषितत्वात् । खड्गे मायांतःकर-
णादिरूपनानोपाधिसंबन्धादेकस्मिन्नेव चैतन्ये सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिनानाधर्मसं-
क्रातेरुक्तत्वात् - चैतन्यस्य स्वभावतोऽखंडत्वेनांशभेदाभावात् । कृत्स्नैकदेश-
संबन्धानुपपत्त्या भेदकल्पनायोगाच्च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरैकचैतन्यनिष्ठत्वस्यावर्ज-
नीयतया प्राप्तत्वेन तदपलापायोगश्चेति ॥

एतेन यथाचंत्यादिना न्यायामृतादिनिरासेन तत्त्वमसीत्यादेश्चैतन्य-
मात्रपरताया अद्वैतसिध्यादिषु समर्थनोक्ति - ब्रह्मविद्याभरणादौ भेदपरत्व-
खड्गोक्तिश्च परास्ता । अद्वैतचंद्रिकादिखड्गेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम-
खंडार्थनिष्ठताया बहुधा महावाक्यार्थखड्गेन दूषितत्वात् - प्रकाशप्रसरे लेश-
तस्तत्प्रकारस्योपदर्शितत्वाच्च । ब्रह्मविद्याभरणादिखड्गेनैकाद्वितीयादि-
पदानां विशिष्टार्थपरताया समर्थितत्वात् - मिथ्यात्वादिपरताया निरा-
कृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु । यदपि प्रकाशप्रसरे इत्यादिना सदेवेत्यादि वाक्यं तत्त्वम-
सिवाक्यस्य नोपक्रम इत्युक्तं न क्षोदक्षमं । लघुचंद्रिकायां सदेवेत्यादेरुप-
क्रमत्वपरतया व्याख्यातत्वात् । किं तु कारणव्यतिरेकेण कार्याभावः
प्रतिज्ञावाक्यावगत सदेवेत्यनेनावगम्यत इति तस्यैवोपक्रमत्वमित्यादि ।
तदप्यज्ञानमूलं ॥ सदेवेत्यादेर्ब्रह्मानंदोक्तार्थस्य प्रकाशप्रसर एव दूषितत्वात् ।
नवप्रकरण्या अवांतरभिन्नप्रकरणत्वात् । ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वस्या-
द्वैत्यममतत्वात् - विवर्तोपादानव्यतिरेकस्य च तत्र कल्पिते तत एव विषम-
सत्ताके कार्ये ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तिवादिनांगीकार्यत्वात् । तथात्वेवा महा-
प्रकरणविवक्षयां एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवाक्यस्य - अवांतरप्रकरणविवक्षायां
स्वप्नात् मे इत्यादेरेवोपक्रमताया अवश्यांगीकार्यत्वात् - अन्यत्र त्वदीयग्रंथेषु
तथैवोदाहृतत्वाच्च न कश्चिदपि सदेवेत्यादेरुपक्रमत्वं शक्यसंपादनमिति ॥

एतेन अद्वितीयपदेन द्वितीयसामान्याभावबोधनात् तदा अनादिपदार्थानां सत्त्वमिति मंडनोक्तिः परास्तेति दीपिकाकारोक्तिरेव परास्ता ॥ अनादिदृश्यस्य तम आदिशब्दबोध्यस्य - अपंचीकृतसमष्ट्यादेश्च तदानीं सत्त्वस्य तम आसीदिति श्रुतिसिद्धस्य त्वत्पूर्वाचार्यैरंगीकृतस्य चापलप्सुमशक्यत्वात् । दृग्दृश्ययोस्तात्त्विकत्वातात्त्विकात्वाभ्यां व्यतिरेकस्याभ्युपगतत्वात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मनामत्वप्राप्त्या तन्मिथ्यात्वश्लाया दूरविसर्जनीयत्वापाताच्चेति ॥

यत्तु ॥ सदेवेत्यादे शंख पांडुर एवेत्यादेरिव इदं पदार्थकार्यजातस्य सत्त्वबोधन एव तात्पर्यं प्रसरोक्तमनुपपन्नं तदाकारणस्यापि सत्त्वादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसरोक्ताज्ञानमूलं ॥ अत एवानुक्तोपालम्भनं च । प्रकाशप्रसरे हि ॥ यत्तु सदेवेत्यस्य सद्यतिरेकेणेदं नासीदित्यर्थं तथा च सर्वस्य मिथ्यात्वमत्रोच्यते इति ब्रह्मानंदप्रभृतिभिरुक्तमिति । तदस्मरं ॥ शंख पांडुर एवेत्यादिवत् सदेवेत्यनेन सर्वस्य सद्वृत्तालाभेन मिथ्यात्वप्रतिकूलत्वात् । एकाद्वितीयादिपदानामपि त्वन्मते मिथ्यात्वपरतया पौनरुक्त्यापातश्चेत्युक्तं । सति चैव ग्रंथददर्भे दीपिकाकारोक्तदूषणाभासः कथं संभवदुक्तिक इति सूरयो विमर्शयंत्येति ॥

यत्तु ॥ यदपि मंडने मिषदित्यनेन व्यापाररहितद्वितीयसत्त्वमवगम्यते इत्युक्तं । तदतिसाहस - स्वांतेवासिब्यामोहकं च । मिषदित्यस्य व्यापारवत् इतरद्वा सर्वमिति भाष्ये व्याख्यानात् । तम आसीदित्यादेर्व्यावहारिकार्थसत्त्वबोधकत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ असकुचितेन किंचनेत्यनेन द्वितीयसामान्यसंग्रहे मिषदित्यस्य व्यर्थत्वापातात् । मिषस्पर्धायामिति धातुव्याख्यानेन व्यापारवदर्थकमिषदित्यस्य तद्रहितार्थताया अनुचितत्वात् । तस्य ब्रह्मानंदप्रभृतिभिरप्यन्यथा व्याख्यातत्वात् । तम आसीदित्यादि श्रुतिविरोधाच्च । “तर्ह्यव्याकृतमासीत् - तम आ-

सी"दित्यादिश्रुत्या व्यावहारिकसत्त्वं बोध्यते इत्युक्तमप्ययुक्तं । स्थिति-
दशायामिव प्रलयेऽपि व्यावहारिकद्वितीयस्तुसद्भावस्यैव मडनाभिप्रेतत्वेन तदा
व्यापाररहितद्वितीयसत्त्वस्येदानीमिवावर्जनीयतया प्राप्तत्वेन मंडनोक्तस्य सू-
पन्नतया तस्य शिष्यव्यामोहकत्वप्रलापस्य विद्वेषमात्रमूलत्वादिति ।
तस्मात् अद्वैतमते तत्त्वमसीत्यादेस्तात्त्विकविशिष्टाभेदपरत्वसंभवसमर्थनं चद्रि-
कानुयायिनां सोपपत्तिकं समूल निबोध चेति सिद्धं ॥

✽ प्रयोजनार्थमध्यासभंगः ✽

यत्तु ॥ कर्तृत्वादिबंधस्येत्यादिना - बधः ब्रह्माज्ञानकार्य-स्वका-
रणब्रह्मसाक्षात्कारनाशयत्वात् - शुक्तिसाक्षात्कारनिवर्त्यरूप्यवदिति प्रयोगो
विवक्ष्यते । न हि सेतु पापस्योपादानं ॥ तथा च नापि प्रयोजना-
र्थमध्यासः - सेत्वज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य सेतुज्ञानाग्निवृत्तेरिति चद्रिकाकृतां
दूषणं विवरणाशया ज्ञानमूलमेवेत्यादि । तद्बालभाषण ॥ उक्तरीत्या
प्रयोगविवक्षाया निर्मूलत्वात् । बहुदोषदुष्टतयातिहेयत्वाच्च । तथा
हि ॥ पञ्चपादिकाविवरणयोः "तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिवर्हणं
सूत्रयता अविद्याहेतुक कर्तृत्वादिकं प्रदर्शितं भवति" इत्युक्त्या - "तरति
शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या च ब्रह्मज्ञानस्य तत्साक्षात्कारत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वा-
वगमेऽपि कारणसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाप्राप्त्या स्वकारणसाक्षात्कारनाश-
यताया अश्रुतत्वेन निर्मूलतयास्वरूपासिध्यापत्तेः । अस्तुवा सा ना-
शयता हेतुः । तथापि किं तत्कारणत्व - यद्ब्रह्मविशेषणतया नाश-

कृतावच्छेदकतौ पापे व्यभिचारपरिहारायेप्सितं । किमुपादानत्वं - उत
 निमित्तत्वं - तद्विशेषः कर्तृत्वं वा । आद्येऽपि । किं परिणाम्युपादान-
 त्वं- उत विवर्तोपादानत्वं । नाद्यः ॥ अनङ्गीकारात् । निर्विका-
 रश्रुतिविरोधाच्च । अत्र विवरणोक्तं समाधानं तु प्रकाशप्रसर एव लेशनो
 दूषितं । विशेषतस्तन्निरासश्चाकारे व्यक्तः । किं च परिणाम्युपादान-
 साक्षात्कारस्य कार्यानुकूलत्वेन तन्निवर्तकत्वमसंभवदुक्तिकमेव । न द्विती-
 यः ॥ पक्षीकृते च ब्रह्माज्ञानकार्यत्वसिद्धिं विना तदारोपाधिष्ठानत्वरू-
 पविवर्तोपादानत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयात् - अधिष्ठानत्वस्य च भ्रमोपादा-
 नाज्ञानविषयत्वरूपत्वात् । आरोपाधिष्ठाने कारणत्वान्वयवहाराच्च । तस्मा
 दिदमंभूतं - जायते - जीवतिचेत्यादि व्यवहारादर्शनाच्च । न हि शुक्ते
 रूप्यं संभूतं - जायते - जीवतिचेति व्यवहारो दृष्ट इष्टो वा । अस्ति
 च ब्रह्मणि “आत्मन आकाशः संभूतः यतो वा इमानि भूतानि जायते
 ये नजातानि जीवन्ती”त्यादितद्व्यवहारः । दृष्टान्तसिद्धिश्च ॥ शुक्ति-
 ज्ञानाद्रूप्यं नष्टमित्यप्रतीत्या रूप्ये तन्नाशयतायाः - शुक्तौ तत्कारणतायाश्च
 प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । ज्ञातस्य ब्रह्मण उक्तकारणत्वानुपपत्त्या अज्ञात-
 स्यैव कारणत्वे वाच्ये नागृहीतविशेषणन्यायेनाज्ञानकार्यत्व एव पर्यवसानेन
 साध्या विशिष्टता च । नापि द्वितीयः ॥ निमित्तकारणसाक्षात्कारेण-
 कार्यनाशादर्शनात् । त्वन्मते ब्रह्मण आरोपाधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वाति-
 रिक्त निमित्तत्वासंभवाच्च । अत एव न तृतीयः ॥ “अधिष्ठाने तथा भ्राते
 भ्रामके च न कर्तृता । लौकिकीकृतिमत्ता तु नदृष्टारोपित प्रती”त्याद्यु-
 क्तीत्या कर्तृत्वस्य निरस्तत्वात् । अत्राद्वैतिसिद्ध्यादिप्रदर्शितासत्साधन-
 बाधननिरसनप्रकारो गुर्वामोदादौ व्यक्तो द्रष्टव्यः । किं च त्वन्मते दिद्य-
 मानस्यैवाज्ञानं न तुच्छस्येत्यङ्गीकारेण घटादेर्विषयविधया स्याज्ञानं प्रत्यन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्राप्त्या स्वकारणघटज्ञाननिवर्त्येतदज्ञाने व्यभिचारश्च ।

कारणशब्देनोपादानकारणविवक्षा तु - प्रागेव निराकृता । तस्मान्नोक्तवि-
वक्षा युक्तेति ॥

यत्तु । एतेन “तमेवं विदित्वातिमृन्युमेति - अथानो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति ’ श्रुतिमूत्रयो ब्रह्मज्ञानेन बधसबधवियोगरूपमोक्षस्य प्रतिपादनेपि उपा-
दानेन सह सत्यभूतकार्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावेन तदर्थमध्यासोक्तिरयु-
क्तेति मदनोक्तमपास्त । तमेवं विदित्वेत्यादौ कारणज्ञानात्त्वलु कार्यनिवृ-
त्ति प्रतिपादिता । कारणज्ञानेन निवृत्तिश्चासत्त्वं विना रूप्यस्येव न
संभवनीत्यादि । तदप्येतन्नैव परास्त ॥ तमेवं विदित्वेत्यादौ तच्छब्देन
महेश्वरीर्षित्वादिगुणरूपरूपपरामर्शेन कारणवाचकपदाभावात् । यदि च
“यस्माद्विराडजायते”त्यादौ कारणत्वमप्युक्तमिति मनुष - तदोक्तपक्षम्या
निमित्तत्वमेवोदितमिति तत्प्रतिकूलमेव । न हि निमित्तकारणनाशात्कार-
यनाश शुक्ते रूप्यमजायतेत्यादि व्यपदेशो वा प्रामाणिक । तथा
च श्रुत्याद्यनुरोधेनानेनापद्रवोपप्लुत कारणत्वाश विहाय ब्रह्ममाशात्कारत्वं-
नैव तन्नाशयत्वे विप्रक्षणीये तस्य मत्वेप्युपपत्त्या पाषादावुक्तो व्यभिचारो
दुर्नियार एवेति मदनखड्गनोद्यमेन स्वमुडनमेवसपादित दीपितकारेण ॥

किं च न हि दृष्टसामर्थ्यात् ज्ञानाद्वधनिवृत्ति - येन तदुपपत्तये
बधमिथ्यात्वमपेक्षित भवेत् । किन्तु “नरति शोकमात्मवित् -
दृष्ट्वैव त मुच्यते - तस्मिन्दृष्टे परावरे - ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि - तदधिगमे
उत्तरपूर्वावयो ” इत्याद्यागम एव - “सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या व्यापो-
हति । रथमथ केशव दृष्ट्वा सर्वपापै प्रमुच्यते - तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रदू-
यते - एवमेव विदित्वे पाप्मान प्रदूयते” इत्याद्यागम इव ब्रह्मज्ञानाद्वध-
निवृत्ति श्रावयति । प्रमिते च माध्यमाधनभावं - का नामानुपपत्ति -
यच्छुमनायोपपादकमज्ञानकार्यत्वादिक मृग्य स्यात् । ननु श्रुतस्यैव यागे
स्वर्गमाधनत्वस्योपपत्तये अपूर्वमिव श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बधमिथ्यात्वकरूपनमिति

चेन्न । वैपम्यात् । नियतपूर्ववृत्तिना शून्यस्य कारणताया इव सत्यस्य निवृत्तौ बाधकाभावात् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्मापि निवर्तेतेति चेन् - अनादिभावस्यापि निवृत्तौ आत्मनोपि निवृत्तिः किं न स्यात् । निवर्तक-
भावाभावान्न्या विशेषदति चेत् - कुत आत्मनि वृत्ति - विरोधिमद्भापस्यैव निवृत्तौ प्रयोजकत्वागीकारेण प्रकृतं तदभावात् । दृष्टान्तं सत्यस्यैव पापा-
दे अग्निप्रक्षिप्तपीकादेश्च सेतुदर्शनादिनेव ब्रह्मज्ञानेनापि सत्यस्यैव निवृत्ति-
बोधनात् । वैकालिकनिषेधप्रतियोगिन उत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वमा-
योगेन ध्वमस्य प्रतियोगिसत्तामापेक्षत्वात् । नाशस्य ध्वमरूपत्वं सत्यत्व-
मवर्जनीयमेव । बाधरूपत्वे तु “तरति शोकमित्यादि” श्रुतिविरोधः ॥

किंच ‘विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः’ इत्यादि श्रुतिर्यदि शुक्तिमाशात्कार-
साधारणाविष्टानमाशात्कारत्वादिना स्वाज्ञानकल्पितबधनिवृत्तिः प्रति कार-
णता बोधयति तदा लोकमिद्धकारणतानुवादस्य व्यर्थत्वात् अनुपादेयैव
स्यात् । न हि लोकमिद्धार्ये उपदेशोपेक्षितः । अपि च विद्वानित्या-
दिश्रुतं नत्वर्धभिन्नकारणताबोधन एव तात्पर्यं नत्वस्मर्दभिन्नमहिमातिशया-
धायकविलक्षणकारणताबोधन इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तत्कल्प-
नाया अयुक्तत्वात् । प्रत्युत ध्वमोक्त्या तत्सत्यताया एवावगमाच्च
नानुवादित्वं युक्तं । किं चैव सति शुक्त्यादिज्ञानापेक्षया ब्रह्मज्ञानं सेतु-
दर्शनादाविव महिमातिशयोपि न सिद्ध्यन् । ततश्च ब्रह्मज्ञानप्रशमा ‘एष
हि ब्रह्म आयातीत्यादिमिद्धा’ सिद्ध्यन् । नन्यविष्टानज्ञानेनाप्यन्तनि-
वृत्तिरपूर्वा । शुक्त्यादिज्ञानमाधारणशत् । तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन
निवर्तकताया अलौकिकतया अपूर्वाया एव श्रुत्याबोधनं युक्तमिति चट्टिको-
क्तदोषानुद्धार एव । कारणत्वनिवृत्ताग्रहेपि स्वात्तरोत्पन्नवयानुव्यवसाय-
निवर्त्यं तत्पूर्वभाविनि घटस्मरणे व्यभिचार एव । स्वकारणवद्व्यवसाय-
विषयकमाशात्कारनाशयतायास्तत्स्मरणे सद्भावात् - उक्तमाध्याभावाच्च ।

एवं प्रतिवादिमते ब्रह्मज्ञानाकार्ये अनादिकामकर्मादिप्रवाहे सर्वकारणे ब्रह्मणि स्वकारणत्वस्यापि सत्त्वेन हेतुभावात् - साध्याभावाच्च व्यभिचारश्च । “व्यभिचारे हेत्वमिद्भिरेकपक्षेऽपि दूषण” मित्युक्त्या अन्यतररीत्या व्यभिचारस्यापि ढोपत्वान् । न चानादेरुत्पत्त्याद्ययोगेन तत्कारणत्वायोगः । सिद्धान्ते पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेर्नित्यादिमाधारण्यादिति दिक् ॥

एव ब्रह्मज्ञानस्य मृत फलत्वोक्तिरप्ययुक्ता । तस्यैव बध्निवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वं विना स्वत एव पुरुषार्थत्वं प्रयोजनार्थमध्यामर्षणपरभाष्याद्यसामजम्यापातात् । तस्तीत्यादिश्रुतिविरोधात् । अज्ञानाविरोधि ब्रह्मन्स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वसर्वदृश्योच्छेदरूपत्वाद्यसम्भवस्योक्तत्वात् । वृत्तिरूपज्ञानस्य मिथ्यात्वेन पुरुषार्थतायोगात् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलदृश्योच्छेदरूपताया अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वाच्च । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिर्बाध इत्यप्ययुक्तं । अनादिभावबाधाभावापातात् । स्रष्टादेर्नाशानगीकारात् । अज्ञानस्योपादनत्वं उपादानसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वात्कथ्यमागत्यापत्तेः । विवरणे ध्वमरूपनिवृत्तिविवक्षाभावस्यानुपदमेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वाच्चेति । एतेन ब्रह्मकार्याणां निवर्त्यता उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरेवंत्याद्यपि परास्त । एतत्पक्षस्य दृषितत्वात् । सत्यस्यैव निवर्त्यताया उपपादितत्वाच्च । तथाच श्रुतिमन्त्रार्थाज्ञानविलासो-
शुद्धभाषिणो दीपिकाकारस्यैवेति मिदं ॥

यत्तु ॥ संतुज्ञानस्येत्यारभ्य शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेण हि युगपदेव रजत - तदुपादानं पल्लवाज्ञानं च नश्यतीति खल्वनुभवसिद्धः । न हि कथं ज्ञानातिरिक्तं सोपादानकार्यनाशकं नास्तीति वदामः । किं तु साक्षात्कारेण सोपादानकार्यनिवृत्तिः कार्यस्यागत्वं विना नोपपद्यत इति । तथा च सत्त्वकारणकपापं न व्यभिचार इत्यादि । तदप्यतएवापास्तं । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरूपस्य बाधस्योदाहृतश्रुत्यादावप्रमितत्वात् । लघुचन्द्रि-

कायामुक्तविवरणवाक्यव्याख्यावमरे अज्ञानस्य निवृत्तिर्नाशः तत्कार्यस्य तु बाध एवेत्युक्तत्वेन सर्वत्रैकविधनिवृत्तेरनुचितत्वात् । असंदेवं रजतं प्रत्यभादित्येवानुभवेन शुक्तिज्ञानेन रूप्य नष्टमिति प्रतीतिस्त्वदनुभवमात्रवद्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । तादृशज्ञानस्य च एतावन् कालं शुक्त्यज्ञानमासीदित्याद्यनुभवेन सत्यत्वात् । एतच्छब्दस्य निरस्तत्वाच्चेति । यत्तु ॥ एतन्नेत्यादिना अनादिवधस्य नात्रपक्षत्व विवरणाभिप्रेतमिति । तन्न ॥ पञ्चपादिकाविवरणयोगनाद्यध्यामस्यापि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनैर्मर्गिकत्वयोर्द्वयोरपि शक्यममाधिभ्यामुपपादितत्वेनानादिवधस्यापि पक्षताया विवरणाभिप्रेतत्वावगमात् । अन्यथा तदुच्छेदामिव्याब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थत्वापातान् । नच बाध ॥ साधनादिमाधारणाज्ञानप्रयुक्तत्वस्यैवाज्ञानकार्यपदेन विवक्षणीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा न च ब्रह्माज्ञानकार्यं ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वादित्यत्र प्रयोगोत्र विवक्षितः । एवमप्यत्र निवर्त्यन्व बाध्यत्व विवक्षितमिति न पापादौ व्यभिचार इति । तदपि न ॥ निवृत्तिपदेन त्रैकान्तिकनिबन्धादिरूपबाधविवक्षाया “तर्गति शोकमात्मवित् - ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्ममात्कुरुतेर्जुन । तदविगमे उत्तरपूर्वाग्रयोरक्षेपविनाशौ” इत्यादिश्रुतिसूत्रादिविरोधस्योक्तत्वात् । बाध्यत्वस्याप्यन्यत्र विकल्पामहत्वेन दूषितत्वात् । दृष्टानामिद्वेद्वेति ॥

यच्च । अस्तु वा अनादिवधमाधारणम्येवात्रपक्षता । एवमपि ज्ञानजन्यव्यसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमेवात्रनिवर्त्यन्व । विवेचनं ह्यनादीनामपि क्षेत्रसाधारणमविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि । तदप्यमार ॥ ज्ञानजन्यव्यसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमात्रस्य हेतुत्वं - शुक्त्यज्ञानप्रयुक्ते रूप्यार्थिप्रवृत्तिकालीनकटकवेदादिजन्यदुःखाद्यनयं - यत्र विपरीतप्रमया रज्ज्वरोपितमुजगनाशः तत्प्रयुक्तभयकषादिनाशश्च तत्र रज्ज्वज्ञानप्रयुक्ते भयकषादौ

च व्यभिचारात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वस्य ब्रह्मसाधारणतया तस्याप्य-
ज्ञानप्रयुक्तत्वं सत्यानृतविभागभगप्रमगाच्च । एतेनेत्यारभ्य उपादानेन
सह कार्यनिवृत्तिरित्यत्रोपादानपदेन प्रयोजकमात्रविवक्षणात् नानादिभावामग्रह
इत्युक्तमप्यत एव परान्त । तथा विवक्षया बधस्याज्ञानोपादानकत्वा-
मिध्या सत्यत्वेप्युक्तवाच्यवसम्भवन तन्मिथ्यात्वामिद्धिप्रसगात् । अस्य
पूर्वमेव निराकृतत्वाच्च ॥

यदपि एतेन यद्यत्रत्यादिना न ह्यस्मन्मतं अनादिपदार्थानां साक्षादेव
ज्ञाननाश्यत्वमङ्गीक्रियते । ज्ञाननिवर्त्यानादिभावत्व - तन्निवर्त्यकारणक-
त्वान्यतरस्यैव हेतुना वक्तव्येति न पापादौ व्यभिचार । अनादिपक्ष-
ताया तु - साध्यं कार्यपद प्रयुक्तपर - साक्षात्कारे स्वाविषयकत्वविशेष-
णान्न ब्रह्मणि व्यभिचार । प्रयोजकत्व च समकालिकत्व । सर्वथा
बधाना पापवैलक्षण्य निन्दमित्यतमुक्त । तदप्युक्त ॥ अनादिदृ-
श्यानां साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य त्वयैवानङ्गीकृतत्वेनामिद्धे । भावत्वनिवेशे
चरमवृत्तिप्रागभावात्प्रस्य दुर्वारत्वात् । उत्तरज्ञानप्रयुक्त व्यतिरेकप्रति-
योगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारे व्यभिचारात् । प्रतिवादिमते अनादिभावस्यापि
सत्यस्यैवकामकर्मादिप्रवाहस्यानादिप्रवृत्तिरूपाज्ञानस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्य-
त्वाङ्गीकारेण तत्रान्यतररीत्या व्यभिचारात् । हेतुशरीरे ज्ञाननिवर्त्यत्वनि-
वेशवैयर्थ्यात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वमात्रस्य साध्यत्वे तस्य सत्वेप्युप-
पत्त्या अर्थातरत्वात् । ब्रह्मसाधारण्येनासाधारण्यापाताच्चेति । साक्षा-
त्कारे स्वाविषयकत्वादिनिवेशप्रलापस्त्वत्यतामबद्ध एवति ॥

यदपि । वस्तुतस्तु ॥ सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेनैव पापनिवर्त-
कत्वं - न तु साक्षात्कारत्वेन । आत्मसाक्षात्कारस्तु फलं न विधेय ।
सेतु दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनप्रयोजकतद्देशगमनादिकमेव लक्षणयाविधेयमभि-
प्रेत । अत एव हि तत्र व्रतकलादीनिकर्तव्यताविधि । क्रियाया

अद्वैतदर्शिका तातागम-

एव हीति कर्तव्यताकांक्षा । यथा सेतुदर्शनस्य फलमुक्तं न तथा साक्षा-
त्कारस्य । तदुद्देशेन श्रवणनियमपक्षेपि नियमापूर्ववैशिष्ट्यं न साक्षा-
त्कारस्य । श्रवणनियमापूर्वगतापि श्रवणफलमपादन एवोपयोग । ततो
नियमापूर्ववैशिष्ट्यं श्रवणमैव युक्तमित्यादि । तदप्यापातरमणीय ॥
पूर्वं सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन पापनिवर्तकत्वमुक्त्वा ततः परं सेतुदर्शनोद्देश्यक-
तद्देशगमनादेरेव विधेयत्वेन पापनिवर्तकत्वात्तया स्वव्याहृतं । सेतु
दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन निवर्तकत्वे “दृष्ट्वैव त मुच्यते” इत्यत्र
ब्रह्मदर्शनस्यापि तथात्वापत्तिः । अविशेषात् । आत्मसाक्षात्कारस्य मो-
क्षमाधनत्वं विना स्वत एव फलत्वं निरस्तं - निरशिष्यते च । सेतु
दृष्ट्वेत्यत्र तद्देशगमनलक्षणायाः कल्पना तु निर्भूलैव । न हि सेतुदर्शनस्य
पापनिवर्तकत्वं प्रमाणातरव्याधितं । किं तु कपिलादिदर्शनस्य तत्प्रमितं
च । एव विफला विरुद्धफलाच ॥ सेतुदर्शनं विना गमनमात्रेण पाप-
निवृत्तेरप्रमितत्वात् । अन्यथा दृष्ट्वैवतमित्यादावपि ब्रह्मदर्शनोद्देश्यकगुरु-
समीपगमनादिकमेव विधेयमभिप्रेतं स्यात् । कर्णस्य ग्वल्विति कर्तव्यता-
कांक्षा । न तु क्रियाया एवमिति नियमः । अत एव वंदेन करणेन
ब्रह्मणि प्रमीयमाणं मीमासाहीति कर्तव्यतेति सर्वमतेष्वविप्रतिपन्नो व्यव-
हारः । “तरति शोकमात्मवित् - जानाति सर्वकर्माणि”त्यादौ सेतु-
दर्शनस्येव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि शोकतरण - कर्मक्षयादिफलस्य स्पष्टमुक्त-
त्वात्तदभावोक्तिरज्ञानमूलैव । अवघातादाविव श्रवणादावपि क्रियातन्नि-
यमादृष्टयोर्भिन्नफलत्वस्य समर्थितत्वेन अवघातजन्यवैतुष्यान्यतदगक्रियाग-
साध्यपरमा पूर्वं अवहनननियमादृष्टस्योपयोगवत् - श्रवणादिजन्य ब्रह्मज्ञाना-
न्य श्रवणाद्यगक ब्रह्मज्ञानमाध्याज्ञाननिवृत्त्यादाविव श्रवणनियमादृष्टस्योपयोग
इत्यस्य सर्वपरीक्षितसमतया श्रवणमाध्यफल एव श्रवणनियमापूर्वस्याप्युप-
योगांगीकारोक्तिरनुचितैव । तथान्वे अवघातनियमापूर्वस्याप्यवघातसाध्य-

कदांश एवोपयोगोङ्गीकर्तव्य द्यात् । तन्मध्य श्रवणस्यैव तन्नियमादृष्टै-
शिष्ट्यवचनमयुक्तमनेकातिप्रसंगपराहृतं च । अविक तु प्रकाशप्रसरं
व्यक्तं ॥

यत्तु । वस्तुतस्तु ॥ ग्रीहीनवहन्तीत्यादिस्थलं पि नियमापूर्व-
मानुषगिकं - अनुद्देश्यं - अनग च नैव व्रतकलाप इति तद्विशिष्टसेतुदर्शनस्य
न साक्षात्कारत्वेन निवर्तलं त्यादि । तत्र ॥ विवरण एव ग्रीहीनवह-
तीत्यादेरुभयार्थत्वस्योक्तन्या नियमापूर्वस्वातन्त्र्योद्देश्यताया परमा पूर्वे
अंगतायाश्च स्पष्टमवगमात् । अन्यथा यागमाध्यापूर्वार्थिन नियमेनाव-
धानं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अवधानमान्यवैतुष्यमल एव नियमापूर्वस्योप-
योगाङ्गीकारात् अन्यथेत्युक्तमप्यमबद्धमेव । तथा च नियमापूर्वस्य साध-
नान्तरपरित्यागेन तत्रैव प्रवृत्तिप्रयोजकतयोद्देश्यत्वात् । वितुपवीह्यगक्याग-
माध्यपरमा पूर्वे अगत्वाच्च - श्रुत्यभिप्रेतो मोक्षहेतुब्रह्मसाक्षात्कार पापनाश
हेतुमेतुसाक्षात्कार इव वैराग्याग्रनं कसावनमाध्यादृष्टपूर्वकत्वरूपविशेषविशिष्ट
एव वा - तन्माध्यशक्तिविशेषविशिष्ट एव वा विशिष्टो वक्तव्य इति तादृश
विशिष्टसाक्षात्कार सेतुसाक्षात्कार इव विधेय एव । तस्य च शुक्ति-
प्रमादिविलक्षणरूपेणैव ब्रह्मनिवर्तकताया श्रुत्यभिप्रेतत्वात् - तन्नित्यस्य सत्य-
त्व एव तादृशनिवर्त्यत्वम्योपपत्त्या मृत्राक्षिमप्रयोजनार्थमध्यामवर्णन भाष्ये
अयुक्तमेवेति स्थित ॥

एतेन तत्त्वतस्तु सेतुदर्शनस्य चाक्षुषत्वेनैव पापनाशकत्व - न साक्षा
त्कारत्वे नेत्युक्तमपान्न । दृष्टैव न मुच्यत इत्याशयपि ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षु-
षत्वेनैव निवर्तकत्वापातान् । रूपादिहीनस्याप्यात्मन सर्वप्रत्ययवैद्यत्वेन
चाक्षुषताया अङ्गीकृतत्वात् ॥

यत्तु ॥ परमार्थतस्तु । सेतु दृष्टैवेति वाक्य तत्त्वज्ञानविधिपर-
मेव - अत एवावाना पापनिर्हणं । तद्युच्चद्रिकाया सेतुज्ञानस्य चाक्षुष-

त्वेन निवर्तकत्वोक्ति श्रवणादिनियमापूर्वस्य प्रमात्रनिवृत्तयुक्त्यापनिवृत्तावुप-
योगोक्तिश्चाभ्युपेक्ष्यराडेन - व्यक्तत्वेन हि देयं शीय इति । तदमत् ॥
सेतु दृष्टेय्यय स्नानविधिरन्वक्रव्यपनायादुष्करत्वात् । न हि दृष्टव्येत्यस्य
स्नान्वैत्यर्थेनैवदन्येन केनापि सचेतसा वक्तुं शक्य । लक्षणादिकल्पनं
तु निर्मूलमेवति प्रागेवावोचाम । सर्वपुण्यपापविमल सेतुदर्शनमहिमाति-
शयाच्चाभात् । स्नानविधेस्तत्कठिन्य च पृथक् कथनाच्च । अंधाना-
मपि सेतुविषयकत्वाच्चपाक्षान्कारेण पापनिवृत्ते स्मार्तत्वात् । सर्ववि-
धीना सर्वाविकारिकत्वाभावात् । दृष्टिगणः पगना सेतुदर्शनजन्य पापप-
रिहारोपायाभावेन तत्रापि प्रकाशतत्त्वस्य कल्पनीयत्वापातात् । तत्र गता
ना चक्षुष्मतामपि सन्निपातना स्नानासमर्थाना विध्यंतरकल्पनापत्तेश्च
अन्यथा दृष्टवैतमित्यत्रापि मगधिकाणि शोभनरूपसिद्धये किञ्चिद्विधान-
स्यैव विधेयत्वापातः ॥

यत्तु ॥ एतेन व्रतकथापन्य नियमापूर्वस्यैव स्मार्तान्कार एवोप-
योग इति प्रकाशप्रमरोक्त परास्त । आरादुपकारकाणां व्रतकलापानां
दृष्टमाक्षान्कारफलोपयोगासम्भवात् । न हि ब्रह्मनाक्षान्कार इव पापनि-
वृत्तिं विना सेतुमाक्षान्कारोपि व्रतकथाप विना न सम्भवतीति वक्तुमलनिति ।
तत्र ॥ व्रतकथापस्यैव आरादुपकारकस्य नियमापूर्वस्यापि दृष्टब्रह्मसा-
क्षान्कारफलोपयोगासम्भवात् । ब्रह्मज्ञानप्रतिबधकापनिवृत्तिर्नियमापूर्व-
माध्या चेत् - सेतुदर्शनप्रतिबधकापनिवृत्तिर्नियमापूर्व-
माध्या चेत् । स्वप्रतिबधकापनिवृत्तिं विना ब्रह्मनाक्षान्कारस्यैव सेतुमाक्षान्का-
रस्याप्ययोगात् - विना व्रतकथापं पापनिवर्तनक्षममेतुमाक्षान्कारासम्भवाच्च ।
विहितमागनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिना प्रतिबधकापनिवृत्तर्भास्यतिष्ठु व्यक्तमे-
वोक्तत्वाच्च । तथा च नियमासीत्तद्वान्श्रवणाद्युपयुक्तनिवर्तकर्मानुष्ठाना-
दिना दर्शनप्रतिबधकदुरितनिवृत्त्यादर्शने जाते नियमापूर्वविशिष्टमेव ज्ञान

शोकतरणोपायः । तथा उत्कटेच्छया भगवद्भक्तिध्यानादिना च प्रति-
बधकदुरितनिवृत्त्या सेतुदर्शनं जाते व्रतकलापविशिष्टे सेतुदर्शनं पापपरिहारो-
पायस्तद्वदित्येव वक्तुं युक्तमिति ॥

यत्तु ॥ न हि दृष्टफले साक्षात्कारे व्रतकलापविशिष्टे तदविशिष्टे
च विशेषः । न हि दृष्टफले अदृष्टापेक्षा । यत्र हि नियम्यमानस्य
स्वफलद्वारा अदृष्टफलांतरोपयोगः तत्रैव नियमापूर्वस्य साध्यफलोपयोगः ।
यत्र तु नियम्यमानसाध्य स्वतः फलं - तत्र नियमापूर्वस्य स्वतः अदृष्ट-
फलांतरार्थत्वंमेवेति श्रवणनियमापूर्वस्य स्वतः प्रमाप्रतिबधकपापनिवृत्त्युप-
योगो नानुपपन्नः । तमेव विदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वांन्मि-
थ्यात्वाभिप्रायकमेव श्रुतिसूत्रादीत्यादि । तदसत् ॥ विवरणमते श्रोत-
व्य इत्यादेर्नियमविधित्वागीकारेण नियमाधीतवेदातश्रवणोत्पाद्यमेव ब्रह्मज्ञानं
बधनिवर्तकम् । न तु भाषाप्रवधादिजन्यमित्युपपादितत्वेन श्रवणनियमा-
पूर्वस्य श्रवणसाध्यफलाश एव सहकारित्वप्राप्त्या तस्य दुरितनिवर्तकत्वक-
ल्पनायानिर्मूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य स्वतः फलत्व तु निरस्तमेव - निरशि-
ष्यते च । तथा च सेतुसाक्षात्कारस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि दृष्टफल-
त्वाविशेषात् - तत्र नियमापूर्वापेक्षा ह्ययुक्तैव । तत्रेवात्रापि साक्षात्कार-
रूपे फले अविशेषोऽपि सुवच एव । यदि च व्रतकलापविशिष्टमेव सेतुद-
र्शनं पापनिवृत्तिहेतुम् । न केवलमिति विशेषः ॥ तर्हि श्रवणनियमा-
पूर्वविशिष्टमेव ब्रह्मज्ञानं शोकतरणोपायः - अन्यत्तु नन्ति प्रकृतेऽपि विशेषः
सूपवाद एव । व्रीहीनवहतीत्यत्र नियमापूर्वस्य वैतुष्याशे उपयोगानगीका-
रान्न तत्प्रतिबधदीग्रहणं युक्तम् । व्रतकलापं विना सेतुदर्शनमिव नियमापूर्वं
विनाऽपि श्रवणादिमात्रेण प्रमाप्रतिबधकपापनिवर्तकनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिसा-
ध्यातव्यं कर्णशुद्धिपूर्वकेण ब्रह्मदर्शनमपि युक्तमेव । निवृत्तकर्मादिनैव-
पापनिवृत्तिसंभवात् । तदुक्तं भामत्या ॥ “नित्यं नैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षी-

णकल्मषस्य ज्ञानोत्पत्तिर्दर्शयत्यार्थवर्णी श्रुति'रिति । ब्रह्मज्ञानस्य स्वतः फलत्वाभावेन अवघातनियमापूर्वस्येव श्रवणनियमापूर्वस्यापि नियम्यमानश्रवणादिमाध्यव्रजज्ञानरूपफलांश एवोपयोगेन फलोपकार्यगतया स्वरूपोपकारकत्वाभावेन फलोपयोग एवयुक्तः न तु पापनिवृत्युपयोग । तस्य अन्यतः सिद्धत्वादिति । तमेवविदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वं तु निरस्तमेवेति ॥

यत्तु ॥ श्रुतीना विलक्षणकारणताबोधकत्वमेव युक्तमिति प्रसरोक्तमसंगतं । सेतुदृष्ट्वेत्यत्र ह्यदृष्टफलत्वं न लोकसिद्धकारणतया निर्वहति । तमेवेत्यत्र तु अव्यवहितोत्तरभाव्यपूर्वानपेक्षफलबोधनान्न दोष इत्यादि । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्येव ब्रह्मदर्शनस्यापि शोकतरणकर्मक्षयाद्यदृष्टफलकतायाः प्रमितत्वात् । नियमापूर्वस्यारादुपकारकत्वेन फलस्य तन्निरपेक्षत्वोक्तेरनुचितत्वात् । लोकसिद्धकारणतावादिताया दूषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु तमेवमिति वाक्यं न विधिः किं तु सिद्धार्थकथनं । न चापूर्वार्थिताहानिः ॥ नद्यात्मज्ञानं मृत्युनाशकमिति विनाशास्त्रं केनाप्यवगतं । न हि ज्ञानं विधेयमित्यादि । तन्न ॥ सिद्धार्थकत्वापूर्वार्थित्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याहतभाषित्वात् । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य तत्र कल्पितार्थनाशकतायाः लोकसिद्धत्वे तत्र शास्त्रानपेक्षणेनापूर्वार्थिताया दुरुपपादत्वात् । सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकताया अपि विना शास्त्रमवगतुमशक्यत्वेन सेतुदर्शनापेक्षया ब्रह्मज्ञाने विशेषस्य दुरुपपादताया उक्तत्वाच्च । ज्ञानविधिसमर्थनेन तस्यापि विधेयत्वादिति ॥

यत्तु । सेतुदर्शनस्याविधेयत्वे तत्पापानिवृत्तिसाधनमिति कथमवगतं । तमेवेत्यत्राधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकतायाः लोकसिद्धत्वान्नानुपपत्तिरिति । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकतायाः सेतुदृष्ट्वेति-

स्मृत्यादिप्रमितत्वात् । तमेवेति वाक्ये अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निर्वर्तकंताया लोकसिद्धत्वे न ह्यात्ममात्रविषयकं ज्ञानं मृत्युनाशकमिति विना शास्त्र केनाप्यवगममिति त्वयैवोक्तत्वेन स्वव्याहतत्वापातात् । तत्पक्षस्य निराकृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ प्रकाशप्रसरकाराणां भाषाप्रबंधजन्यब्रह्मज्ञानान्मोक्षस्येष्टत्वादिति शका - गुरूपसत्यादि वैयर्थ्यापत्तिरिति समाधानं चानुक्तोपालभनमेव । रूप्यस्य सत्तादात्म्यवत्वात्तुच्छतो वैलक्षण्य । मिथ्यापदार्थस्यासत्त्वं सिद्धवत्कृत्योक्तानिदूषणानि न गणनीयानीत्यादि । तन्न ॥ “भाषाप्रबधादिना ब्रह्मज्ञाने पाक्षिकतया प्राप्ते तद्व्यवच्छेदेन वेदान्तवाक्यविचारे नियमविधिरूपाणि जिज्ञासाविधिवाक्यानीत्यादि” सिद्धातलेशादिग्रंथेषु श्रुतिमतोद्योतोदाहृतलघुचंद्रिकादिग्रंथेषु च प्रकाशप्रसरोक्तशंकासमाध्योर्व्यक्तमुक्ततया तत्रानुक्तोपालभनवचनस्य तद्व्याख्यामूलत्वात् । रूप्यं सदित्यादौ अधिष्ठानगतेदंत्वादेरिव तद्वत्सत्त्वस्यापि प्रतीतिसंभवे अप्रामाणिकसंदर्भतादात्म्यकल्पनायोगस्योक्तत्वात् । शशश्रुग सदित्यादिप्रतीत्या तुच्छं पिसत्तादात्म्यापाताच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोबाध्यस्यासत्त्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वाच्च प्रसरोक्तदूषणानामकामेनापि गणनीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अध्यासासंभवेन जगन्मिथ्यात्वायोगात् नेहनानंत्यादेरन्यार्थपरत्वात् । असत्यमप्रतिष्ठमिति तन्निंदाश्रवणाच्चाद्वैतमतमत्यंतहेयमिति मंडनोक्तमेतं परास्तं । न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धि - तथाच पापविलक्षणस्य ज्ञाननिर्वर्त्यस्य बंधस्य मिथ्यात्वात् प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनयुक्तमेवेत्यादि । तत्तुच्छं ॥ अद्वैतमते जगदारोपासभवस्य - नेहनानंत्यादेरुचितार्थोत्तरत्वस्य - असत्यमप्रतिष्ठते इत्यादेर्मिथ्यात्वनिंदापरत्वस्य च लघुचंद्रिकादिनिरासेनाकरग्रंथेषु समर्थितत्वेन तत्प्रतिज्ञामात्रत्ववचनस्य तद्व्याख्याज्ञानविजृम्भितत्वात् । मंडनकारैरपि ग्रंथगौरवभियैवान्यत्र प्रपंचितस्या-

त्राप्रपञ्चनात् । अन्यथैवंजातीयक त्वदीयोक्तेरपि तत्रतत्रानुचितत्वा-
पातात् । सत्यस्यैवनिवृत्तिममर्थनेन प्रयोजनार्थमध्यामवर्णनस्यानपेक्षितत्वा-
च्चेतिमंक्षेप ॥

तथाचायमत्राद्वैतमतनिष्कर्षः ॥ “दृष्ट्वैव तं मुच्यते” इति श्रुतौ
इतरासहकृतब्रह्मदर्शनेन बंधापगमरूपामुक्तिः श्रूयते । सा च विद्यया सत्यस्य
बधस्यात्मनोविश्लेषेण न घटते । सत्यस्य ज्ञानेन विश्लेषस्य कुत्राप्यदृष्ट-
त्वात् । अतोधिष्ठानज्ञानेन शुक्तिरजतादेरप्रतीतिरूपनिवृत्तिरिव निवृत्ति-
र्वाच्येतिरीत्या ज्ञानान्मोक्षाभिधानं बधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमाक्षि-
पति । इदमेव सूत्राक्षिप्तं प्रयोजनं ॥ ततस्तत्सिद्ध्यर्थं बधस्याध्यस्तत्त्वं-
रूपमज्ञानकार्यत्वं समर्थयितुमध्यामवर्णनं भाष्य इति । अद्वैतचद्वि-
कायातु । किंनञ्ज्ञाननिवर्त्यत्वं-यद्वलाज्जगन्मिथ्यात्वमिष्यभिलाष
इत्याशयः त्रेधा तत्परिष्कृतः । तथा हि ॥ ज्ञानत्वं व्याप्यवर्माव-
च्छिन्नजनकताकध्वंसप्रतियोगित्वं तत् । ततश्चोत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञाने
संस्कारे च न दोषः । यद्वा साक्षात्कारत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताक-
नाशप्रतियोगित्वं तत् । ब्रह्मज्ञानस्य शुक्तिज्ञानस्य च साक्षात्कारत्वेनैवा-
भानापादकाज्ञाननाशकत्वं । नच सेतुदर्शननिवर्त्यपापेव्यभिचारः ।
तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वात् । नच शुक्तिज्ञानमपि चाक्षुषत्वेनैव
निवर्तकः अन्यथा शुक्तिस्पर्शनेनापि रजतनिवृत्त्यापातादिति वाच्यं ।
शुक्तिस्पर्शनस्य चाक्षुषस्यैवाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपत्वे तस्यापि निवर्त-
कत्वे क्षत्यभावात् । नचोपादानसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकताकनाशप्रति-
योगिनि तत्प्रागभावे व्यभिचारः । नाशत्वेन जन्यताया विवक्षणात् ।
यद्वा इतरनिरपेक्षसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वं तत् । सेतुदर्शनादेः पापनिवर्तकत्वं
छत्रपादुकधारणाद्यभावः स्वकृतदोषोद्भाटनाद्यनेकव्रत्रकञ्चापनियमजन्यादृष्टमह-
कृतान्यैः । अन्यथा तन्नियमविधानैकैरर्थ्यपत्तेः । न च ब्रह्मसाक्षात्कार-

स्यापि नियमादृष्टसहकृतस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्व । नियमादृष्टादेः साक्षा-
त्कारोत्पत्तावेवोपयोगात् । अन्यथा भाषाप्रबधादिना साक्षात्कारापत्ते ।
न च सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवास्त्विदित्वाच्य । नियम विना गमनमात्रेण
सेतुदर्शनसम्भवेन व्यभिचारितया नियमादृष्टस्य तत्राहेतुत्वात् । तत्र दर्शन
मात्रस्य पापनिवर्तकत्वे दैवादागतयवनादेरपि तत्प्रमगात् । न च भवन्म-
तेपि भाषाप्रबधातर्गतनाद्वैतपरेण तत्त्वमस्यादिवाक्यममानार्थकेन वाक्येना-
त्मापरोक्षसम्भवेन तत्र नियमादृष्टाभावाद्यभिचार । नच तत्रापरोक्षधीरेव-
नोदेतीति युक्त । ज्ञानापरोक्ष्यस्य त्वन्मते विषयीभृतब्रह्मस्वाधीनतया तत्त्व-
मस्यादि वाक्याधीनाम्बडाकारवृत्तेरिव भाषाप्रबधजन्यवृत्तेरप्यापरोक्ष्यस्यावर्ज-
नीयत्वात् । नच भाषया ज्ञानमेव न जायत इति वक्तु युक्त ।
सर्वानुभवापलापापत्ते ॥ न च साक्षात्कारे वैजात्यमज्ञाननिवर्तकतावच्छे-
दक स्वीकृत्य तदवच्छिन्न प्रति श्रवणादिनियमादृष्टस्य कारणत्वागीकारान्नो-
क्तव्यभिचार इति वाच्य । सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवागीकारसम्भवात् ।
दैवादागतयवनादिनिष्ठदर्शनं तादृश वैजात्याभावेन तद्दोषवारणसम्भवाच्चेति-
चेन्न । आत्मनोऽग्न्यासहकृतमनोजन्यसाक्षात्काविषयत्वाभ्युपगमपक्षे उ-
क्तव्यभिचरानवकाशेन तद्गीत्यैतत्कल्पोत्थानात् । कल्पत्रयेपि तन्निवर्त्य -
तदभिन्न - तत्प्रयुक्तान्यतमत्वविवक्षणीय । तेनाज्ञानतदुपादानक - तत्प्र
युक्तानादिदृश्यादीना नासंग्रह । एतच्च सत्यवस्तुव्यावृत्तं मिथ्यानिष्ठ-
मेवेति विवक्षितलाभ इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तत्राद्यकल्पस्य द्वितीयकल्पस्य च सेतुदर्शननिवर्त्य-
पापे व्यभिचार । तस्य साक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वात् । ज्ञानत्वव्या-
प्यत्वाच्च । न च तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वमिति वाच्य ।
अंधस्यापि तत्स्थानं प्रति भक्तिनियमादिपूर्वं गतुः पापनिवृत्ते प्रमितत्वेन
चाक्षुषरपार्शनमाधारणसाक्षात्कारत्वस्यैव निवर्तकतावच्छेदकत्वौचित्यात् ।

दृशेश्चाक्षुषे व्य।हाराधिक्यमात्रेण चाक्षुषस्यैव ग्रहणे दृष्ट्वैव तमित्यादावपि दृशिग्रहणात् ब्रह्मचाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वापातात् । न च “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त” इत्यादौ ज्ञानसामान्यग्रहणान्नचाक्षुषस्यैव निवर्तकत्वमिति वाच्य । सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुसारेणैव पर्यवसानस्य कर्तव्यत्वात् । नच रूपहीनं ब्रह्म कथं चाक्षुषे स्फुरतीति शङ्क्यं । चित्रावयविनिरूपानङ्गी हारपक्षे तदीयमहत्वादेरेव शक्तिविशेषेण चाक्षुषादिकारणत्ववदत्रापि महत्वे वा चक्षु संयोगे वा तादृशशक्तिस्वीकारेणोपपत्तेः । भवन्मते ब्रह्मण षडिन्द्रियवैद्यत्वाङ्गीकाराच्च । नीरूपस्यापि कालवच्चाक्षुषत्वस्य त्वयैव भाषितत्वेन विरोधस्य त्वयैव परिहर्तव्यत्वात् । सत्वोपहितदृश्यत इत्युच्यते मयेति चेत् - तर्हि द्रष्टव्य इत्यादि श्रुतिस्वारस्याय केवलचक्षुषा न दृश्यते । किंतु उपनिषदर्थश्रवणादिवासितमनसयुक्तेन चक्षुषा दृश्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत एव । एवमपि चाक्षुषानङ्गीचारे “यतो वाचो निवर्तते” इत्यादिश्रुतिभिः शाङ्खापरोक्षविषयत्वमपि न स्यात् । तत्र सक्रोचे प्रकृतेषु तत्प्राप्तेः । प्रत्युतदृशिग्रहणसामर्थ्याच्चाक्षुषत्वाभ्युपगम एव युक्तः । एव प्रियवस्तुदर्शननिवर्त्ये तद्विरहजन्यदुःखे - “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मात्कुरुतेऽर्जुन” । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रदूयते एवमेव हैवंविदि सर्वे पाप्मानाः प्रदूयन्ते “इत्यादिवचनैर्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनाप्रारब्धकर्मनाशकत्वस्योभयमतसिद्धत्वात्तादृशकर्मसुचव्यभिचारः । एतेन तृतीयपरिष्कारोप्यपोदः । प्रियवस्तुसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्य दुःखनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्याप्रारब्धनिवृत्तौचानुपलम्भात् । साधारणकारणविवक्षायात्त्वज्ञाननिवृत्तेरपि कार्यत्वाददृष्टसापेक्षत्वेनासिद्धिप्रसङ्गात् । किञ्च “प्रारब्धनाशात्प्रतिभामनाशः” इति स्मृत्या सविलासाज्ञाननाशे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जननीये प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबध्वाभावस्य सहकारित्वसिद्धेर्निरपेक्षसाक्षात्कारनाशयत्वमसिद्धमेव । एवं चित्रलिखितसिंहमा-

क्षात्कारेणोतरनिरपेक्षेण रोगविशेषनिवृत्तिदर्शनात् - कूर्मेक्षणमात्रेण तच्छिष्टशु-
क्षुधानिवृत्तिदर्शनाच्च तत्र व्यभिचारो दुर्वारएव । एवं सेतुदर्शनस्थले
नियमादृष्टस्य पापनिवृत्तावेवोपयोग - ब्रह्मज्ञानस्थले तु नियमादृष्टस्य साक्षा-
त्कार एवोपयोग न तु तत्फल शोकनाश इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तनियाम-
काभावेनैवमेवेति नियंतुमशक्यत्वात्पुन पापेपि न व्यभिचारनिस्तार ॥

एवं गुरुचंद्रिकोक्तपरिष्कारद्वयमप्ययुक्तं ॥ आद्यस्य - ज्ञानप्र-
युक्तावच्छेदकीभूतध्वंसत्वनिरूपकत्वरूपस्योक्तक्रमेण सेतुदर्शननिवर्त्यपापादौ
व्यभिचारादिना दुष्टत्वात् । पापादिनिरूपितध्वंसत्वस्य सेतुदर्शनादिकार्यता-
वच्छेदकतायाः सेतुदर्शनेन पाप नष्टमित्यादि प्रामाणिकव्यवहारेणावश्या-
भ्युपगंतव्यत्वात् । ज्ञानप्रयुक्तस्वसमानसत्ताकत्वनिष्टतादात्म्यप्रतियोगि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकत्वरूपस्य द्वितीयपरिष्कारस्यापि रजतनिष्ठशु-
क्त्यनुयोगिकतादात्म्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य तदधिकरणत्वस्य वा शुक्तौ
सदाविद्यमानस्यैव बाधेन सर्वदा विषयीकरणमात्रस्य कृतत्वेन तादृशाभा-
वस्य ज्ञानप्रयुक्तचोक्तेरत्यन्तासभावितत्वात् । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्व त्वशक्यशकं ॥ तस्य तद-
ज्ञानकार्यत्वानिश्चये तन्निवर्तकज्ञानविषये तदारोपाधिष्ठानत्वस्यासिध्या अन्यो
न्याश्रयसंदिग्धासिध्याद्यनेकोपद्रवकलुषितत्वात् । तस्मात् ध्वंसघटितपक्षा-
श्रयणमयुक्तमेव । एवं ज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतियोगित्वं तत् । तच्च स्व
स्वीयसंस्काराधिकरणकालनिष्ठ तदन्यतराधिकरणकालपूर्वत्वाभावकत्वमिति
पक्षाश्रयणमप्ययुक्त । अनादिदृश्यसंस्कार तत्त्वज्ञान तत्समकालिक वायु-
सयोगादिषु व्यभिचारात् ॥

अपि च तादृशोच्छेदरूपाभावस्य ध्वंसस्य च नाशो वर्तते न वा ।
आद्ये तन्नाशस्यापि नाशांतरप्राप्त्या नाशधाराविश्रात्यभावापातेन न कदापि
शुद्धात्मरूपमोक्षाशा । क्वचिद्विश्रान्तौ तस्यैव नाशाभावेनात्मस्वरूपारोपित-

तथासिध्या न निष्प्रपञ्चब्रह्मरूपावस्थिति ॥ न द्वितीय. ॥ तस्यैवा-
नाशेनोत्तरत्राप्यनुवृत्त्या स्वपदेनोपादेये तस्मिन् स्व स्वीयेत्यादि लक्ष-
णममनायोग. । स्वाधिकरणक्षणे तादृशान्यतराधिकरणीभूतक्षणपूर्वत्वस्य
सत्वात् ।

किंचाद्वैतचंद्रिकाया ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणव्याख्यावसरे “अधिष्ठानया-
थात्म्यज्ञानेनाविद्याया विलीनाया स्वयमेव तत्प्रयुक्त निवर्तते” इति विवरण-
वाक्यव्याख्यायां अज्ञानस्य निवृत्ति तत्प्रयुक्तस्य तु बाध एवेत्यभिहितं ।
एव-अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन स्वजन्यपटुतमसस्कारसहिताधिष्ठानापरोक्षज्ञानेन
विलीनाया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन गृह्यमाणाया स्वयमेव तन्नाशाधीन-
नाशप्रतियोगिता विनैव निवर्तते बाधबुद्धिविषयीभूत भवतीति विवरणे
निवृत्तिपदमत्यताभावपरमपि वार्तिकानुसारादित्यप्यभिहितं । वार्तिकं तु ।
“तत्त्वमस्याद्विवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रत । अविद्यासहकार्येण नासी-
दस्ति भाविष्यतीति” । तथा - ज्ञाननिवर्त्यपदेन ज्ञानप्रयुक्तावस्थिति
सामान्याभावकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चोक्तं । तथाचोक्तपक्षद्वयेऽपि अ-
ज्ञानप्रयुक्तरजतादीना नाशभावप्राप्तेर्नाशवृद्धितपरिष्कारस्तत्परमसिद्धाताज्ञान-
मूलो नादरणीय एवेति स्थितः ॥

यदपि । एतन् भाषाप्रबन्धादिभिरात्मसाक्षात्कारस्य शास्त्रापरोक्ष-
मते जायमानत्वेन तेनापि मोक्षापत्या श्रवणादिनियमादृष्टपूर्वकत्वविशिष्टस्य
तस्य विधेयत्व युक्तमित्यपास्तं । प्रमात्वेन निश्चितज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त-
कत्वेन भाषाप्रबन्धादिजन्यज्ञानस्यातथात्वेन विशिष्टविधेरनपेक्षणात् । श्रव-
णादीनामसभावनाविपरीतभावनानिवृत्तिद्वारा प्रमात्वनिश्चयजनकत्वे मानाभा-
वात् । नचात्मसाक्षात्कारस्य शुक्तिप्रमापाधारण्येन कारणत्वे शुक्तिज्ञाने
रजतस्यैवात्मज्ञाने जगन्निवृत्त्यापत्या जीवन्मुक्ताभावप्रसंग इति वाच्यं ।
शंखभ्रमे पीतादेरिव जगद्भ्रमे प्रारब्धकर्मणा ज्ञानोत्तरमप्यज्ञाननिवृत्तिविरो-

विचारिणि । तस्यैव युक्त ॥ ज्ञानपुष्पादिमासात्कारस्याविधेयत्वेपि
सूक्ष्मार्थविषयकमाधनरूपज्ञानस्य विधेयताया आकारे समर्थितत्वात् ।
दृष्टमाधनताया एव विधिदृष्टत्वात् । श्रवणादीना प्रामाण्यनिश्चये एवो-
पयोगागीकारे प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वेन यत्र भाषाप्रबधादिनैव कस्यचि-
दतिश्रद्धाद्येर्निश्चितप्रमात्मकमेव शाब्दापरोक्षज्ञान जातं । तेन जीवमु-
क्तत्वापत्ते । प्रामाण्यज्ञप्तौ नियमेनान्यापेक्षणे तस्य स्वतस्त्वानुपपत्ते ।
नचोक्तभाषाप्रबधाधीनज्ञानान्मुक्तिरिष्टैवेति वाच्य । वैराग्यशमार्दीना
नेर्यक्यापात्तात् । पित्तादीना तदज्ञानोपादानकत्वाभावेन ज्ञानोत्तरतत्सत्ता-
सम्बन्धेपि कर्मणा मूलाज्ञानोपादानकाना तन्नाशविरोधित्वं तदनिवृत्तरेवापा-
तात् । अथगौर्वभयादेवोपरम्यते । ततश्च सूत्राक्षिप्तप्रयोजनार्थमध्या-
मोक्तिर्युक्तेव । उक्तदिशा सत्यम्येव ज्ञाननिरत्यन्तात् । तस्मादत्र-
दीपिकाकारेणोक्तस्याभामन्वेनाविहेयत्वात् अथकुदुक्त दूषणमुन्मथमिति मिद्व ॥

यत्तु ॥ चद्रिकाया म्यामिद्धातानुगुणमित्यारभ्य अनुचितत्वादित्य-
नेन ग्रंथेन चद्रिकाया पूर्वपक्षे प्रमाणाभावेन जीवक्यतिरिक्तश्चराभावात्
वेदातानामखट्वात्ममात्रबोधकत्वात् तस्य चाह धीमिद्वतया विषयत्वायो-
गादित्यादिना वेदातानाचैतन्यमात्रबोधकत्वेऽप्युपादेयत्व प्रामाण्य चागीकृत्य
विचारशास्त्रस्य तादृशचैतन्यविषयकत्वं मिद्वार्थविषयकताप्राप्त्यामदिग्धविष-
याभावेनानारम्भणीयत्वमप्रामाण्यं च स्यादिति वाद गुरुनतिविषयस्य शिष्य-
नत्यविषयत्ववादमनुकरोति । अपौरुषेयाणां वेदातानामनुवादकत्वस्य
सह्यत्वे पौरुषेयस्यविचारशास्त्रस्यापि सह्यत्वादित्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपन
चद्रिकाप्रकाश एव ‘ नहि वेदातना चैतन्यबोधकत्वेऽप्यनविगतार्थत्वेन प्रामा-
ण्यं विचारशास्त्रस्यचाविगतार्थत्वेनाप्रामाण्यं च वदाम । किंतु वेदा-
ताना विचारशास्त्रस्यचाविगतार्थत्वेन प्रे तावदनुपादेयत्वमेवे’त्यादिनाऽनुक्तो-
पादमनत्वादिना निरग्नत्वात् ॥

यदपि ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना शुद्धचैतन्यस्याहमालम्बनत्वाभावा-
दद्वैतस्य मिद्धत्वमेव नास्तीत्यादि । तदपि शुद्धस्याहं प्रत्ययविषयत्वमर्थ-
ननद्वैतरीत्या अनुवादकत्वस्य प्रकाशप्रमण्यवोक्तत्वाच्चिरस्त ॥

यत्तु ॥ एतन्नोपक्रमादिभिरित्यारभ्य परास्तमित्येतेनोक्त । वि-
चारशास्त्रं विना वेदानानामुपक्रमादिभिर्न शुद्धचैतन्यपरत्वनिर्णयस्तस्मात्पूर्व-
पक्षप्रशामो विफल इति - युक्त्यसहमपीत्यादिगुरुराजीवाक्यमपास्त । नह्य
द्वैतिनश्चैतन्यमात्रस्याहमनुभवविषयत्वमूरीकुर्वति । एव चाद्वैतरीत्या पूर्व-
पक्ष इत्ययुक्तमित्यादि । तदप्येतन्न परास्त ॥ “उपक्रमादिभिर्वेदाता-
नामग्वटप्रत्यगात्मपरत्वमर्थनपरस्य कस्यचिच्छास्त्रस्यानगीकारेपि वेदाता-
नामुपक्रमादिभिर्वस्तुत आपाततोजाना जीवचैतन्यमात्रपरत्वप्रतीतिमुपेत्य
पूर्वपक्षमभवेन व्याघाताप्रमक्ते” रित्यादिना प्रकाश एव शकापूर्वं समाहित-
त्वात् । वेदानानामुपक्रमादिभिर्गपाततो जीवचैतन्यमात्रपरत्वस्य खडन-
कारणैव भाषितत्वात् । आपातप्रतीतौ प्रामाण्यावधारणाय विचारशा-
स्त्रारभ इत्यन्यत्र त्वयैवोक्तत्वाच्च । भूयसा वेदातवचनानां कथमखडचैत-
न्यमात्रबोधकत्वं - विफलत्वात् - तस्यासमर्गरूपत्वात् । गुणप्रदानभावं-
नान्योन्यान्वयस्यैव वाक्यार्थत्वादित्यादिकमाशक्यखलु युक्त्यसहमपीत्यादि-
गुरुराजीवाक्यं प्रवृत्त । निर्विशेषचैतन्यस्याहमनुभवमिद्धत्वानगीकार-
वचन - अहं प्रत्ययस्य मामतीमंतं अप्रामाण्यस्वीकारवचनचात्यतामबद्ध-
मेव । ततश्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षसम्भवस्य बहुधा प्रकाशप्रसर एव समर्थित-
त्वादिदं मृतमारणमेवेति ॥

यत्तु ॥ नमर्वाशे अद्वैतरीतिर्विवक्ष्यते । किंतु वेदानानां
चिन्मात्रपरत्व एव । स्वप्रकाशत्वोक्तिस्तु मिद्धातदिशेति प्रकाशोक्तिर-
युक्ता । अर्धजरतीयायोगात् ॥ अत एव गुरुराजीये स्वप्रकाशत्वे अद्वै-
तरीति कार्यपरत्वे तु प्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्तेरित्युक्तिरुपपद्यत

इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ पूर्वपक्षदशाया किञ्चिदंशे पररीत्याश्रयणमात्रे-
णार्धजरतीयन्यायानुमरणापादने विवरणे सिद्धातदशाया परमाणुश्यामता-
निवर्तकपाककल्पकतार्किकरीत्यनुमरणेनानादिभावनिवृत्युपपादनेन स्वव्याघात-
प्रसगात् । व्यवहारे भट्टनय इति वदता त्वया अनविगतार्थगतृत्व प्रामा-
ण्यमित्याद्यगे भट्टमतानुमरणेपि सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वादिविषये तदनगी-
कारेण सर्वत्र तदोपापातात् । अद्वैतमते निर्विशेषचैतन्यबोधकस्यापि
शास्त्रन्यायभणीयताया स्वमते उपपादितत्वेपि तस्यातिहेयत्वाभिप्रायेण तदंशे
तद्रीत्यनगीकारेणार्धजरतीयस्यादोषत्वात् । प्रत्यगात्मन शास्त्रबन्धत्वमद्वै-
तमतमिद्व - वस्तुतस्तत्त्वप्रकाशत्वचोरीकृत्य पूर्वपक्षसम्भवस्यासकृदावेदित-
त्वाच्च । उदन्वापातत ॥ वस्तुतस्तु अद्वैतमते अहप्रत्ययालवनस्य
प्रत्यगात्मन शास्त्रबन्धनिर्विशेषचित्तश्च तात्त्विकाभेदागीकारात्तात्त्विकाभेद-
प्रयुक्तम्वप्रकाशताया कल्पितभेदेनापहर्तुमशक्यतया सर्वांशेपि पररीते सम्भ-
वाच्च । अन्यथा गुंजापुजतयारोपितम्याग्नेर्दाहकत्वाभवप्रसगात् । अर्ध-
जरतीयशकानु गर्भश्रावणैव गता । एतेन गुरुगजीयसवादव्युत्पादनमप्य-
पास्त । तदाशयाज्ञानमूलत्वात् ॥ तत्रैव “तथान्व उक्तर्रीत्या अनु-
वादकत्वमगीकृत्याद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षसम्भवे स्वप्रकाशत्वांशे अद्वैतिरीति
कार्यपरत्वेप्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्ते” रित्युक्तत्वनैकरीत्या पूर्वपक्ष-
सम्भवे मतद्वयरीतिमवलम्ब्य तदसम्भवस्योक्तत्वात् । सर्वांशे स्वीर्रीत्या पूर्वप-
क्षसम्भवे किञ्चिदंशे पररीत्याश्रयणस्यादोषत्वेपि पूर्वोक्तर्रीत्या अनुवादकत्वम-
गीकृत्यैकरीत्यापूर्वपक्षसम्भवे परकीयरीतिद्वयानुमरणस्य दोषत्वेन तत्प्रतिबन्दी-
ग्रहणस्यानुचितत्वात् । जीवव्यतिरिक्तब्रह्माबोधका कार्यपरा वेदाना
न विचार्या इति सर्वांशे प्राभाकररीत्यनुमरणसम्भवाभिप्रायेणैव तद्व्यप्रवृ-
त्तिमभवाच्च । अतएव चद्रिकाया “प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षेपि वास्तव-
भिप्रायेण स्वप्रकाशान्वोक्तिर्ननुतन्मतत्वेनेत्युक्तावद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षद्वनार्धजर-

तीयावकाश इति कुतस्तदीत्या पूर्वपक्षानौचित्य 'मित्यालोच्य जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन तन्मते विचार्यत्वमभवेन शास्त्रानारम्भासिद्धेरिति दूषणा-
तर्कमुक्तमिति ॥

यत्तु ॥ तद्विद्वत् सिद्धमिच्छादिना आत्मन स्वतः सिद्धत्वेऽपि प्रमाणत-
मिच्छाभावाद्देवतानां तद्वोधकानां प्रामाण्यमित्यादि । तन्न ॥ आत्म-
न स्यात्मानं प्रति स्वतः सिद्धत्वे शास्त्रे अधिकृतं तत्त्वतः स्वाभिन्नं जिज्ञासुं
जीवः प्रत्यपि सिद्धत्वप्राप्त्या सिद्धार्थत्वेनानुपादेयत्वम्यावर्जनीयत्वात् । भव-
न्मते आत्मनः परिद्वियवद्यत्वाङ्गीकारात् - विशिष्टज्ञानं विशिष्टपञ्चभाननिय-
मात् - अव्यक्ताधिष्ठानत्वेन सिद्धत्वाच्चानभिगतार्थत्वस्य दुर्लभत्वाच्च ।
शास्त्रेऽप्यस्य शुद्धस्याहप्रत्ययविषयतायाः समर्थितत्वाच्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्ष-
भंगत एवेति ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरणं हि प्रत्यक्षप्राबल्यमङ्गीकृत्य प्रवृत्तमि-
त्यङ्गतिना सप्रदाय - अतस्तन्मते प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वादिति प्रकाशोक्तिरयुक्तं
त्यादि । तदपि दुरुक्तं ॥ भामत्या पूर्वपक्षे प्रत्यक्षप्राबल्यावलम्बनं
भित्ताने तस्य श्रुतिबाधितत्वेन दुर्बलत्वस्यैव "तदेव मुक्तक्रमेणाहप्रत्यये
पूतिक्रमाङ्गीकृतं भगवतीश्रुतिप्रत्ययहमहमनुभवप्रसंजितं कर्तृत्वादिकं निषे-
द्धमर्हतीत्याद्यौ स्पष्टमुक्तवान् । तत्रैवाहप्रत्ययस्य पूतिक्रमाङ्गवदप्रमा-
ण्यमङ्गीकारेण खलु सिद्धतत्त्वप्रवृत्तिरिति भामतीप्रथानुवादेन स्वव्याचिताच्चेति ।
अविज्ञमाकरो व्यक्तः ॥

यत्तु ॥ तथाचेत्यादिना वेदातानामहमनुभवसिद्धात्मपरत्वे सिद्धा-
र्थे प्रामाण्यायोगेन कर्मशेषत्वावकतयोपयोगप्राप्त्या अर्थवादविशेषैव प्रामाण्य-
वाच्यमिति निष्प्रत्ययहभेदनाप्येभेदमयत्वमिद्वैतरीत्या पूर्वपक्षमभव-
त्यदि । तदपि नामद्वुद्धिगम्यं ॥ पूर्वपक्षिणा वेदातानां सिद्धात्म-
मात्रपराणां प्रेक्ष्य वदनुपादेयत्वम्येवोक्तत्वेन कर्मशेषत्वानङ्गीकारात् । सिद्धा-

र्थत्वेऽपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्याहानेश्च । वेदाता न विचार्या इति पूर्वप-
क्षिणा वेदातवाक्यगतेरवाच्यवाच्च । अद्वैतमते द्वैताद्वैतपराणां सर्वेषां
वेदाताभिमतोऽपनिपट्टाक्यानां चैतन्यमात्रपरत्वाङ्गीकारेणानुवादकभेदवाक्यै-
र्भेदसत्यत्वमिध्यमभवात् । जपादिनाभ्युदयाद्युपयोगाङ्गीकारेऽपि स्तावकत-
योपयोगानङ्गीकाराच्च । मिद्धाते निरवकाशत्वादिनाप्रबलेभेदवाक्यैर्भेदस-
त्यतामिध्यम्युपगमंऽपि पूर्वपक्षदशाया तद्विवक्षाभावाच्चिति । एतेन अद्वैत-
वाक्यनिचय कर्मशेषो भवेत्तदेति खडनकारवाक्यमसबद्धप्रलपनमिति मड-
नोक्तमयुक्त - तस्य पूर्वपक्षानुपपन्नत्वमाधकृत्वादिति दीपिकोक्तपक्षतः ।
भेदसत्यत्वापादनद्वारा पूर्वपक्षानुपपन्नत्वमाधनत्वासमवप्रकारस्योपदर्शितत्वात् ।
अत एव त्व कल्पितस्य खडनकारीयदुर्गाशयस्यानुपपन्नत्वेनतद्वाच्यस्यासबद्ध-
प्रलपत्व मडनकारैरुक्त युक्तमेव ॥

यदपि ॥ यत्तु चन्द्रिकामडने अस्मदीयपूर्वपक्षे ब्रह्मण एव विष-
यत्ववर्णनेनाद्वैतस्य मिद्धत्वामिद्धत्वाभ्यां दृष्ट्याभिधानमज्ञानविज्ञानमित्यु-
क्तमयुक्त । अद्वैतमते जीवब्रह्माभेदस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात् । अत
एवाद्वैतगीत्या अभेद एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य इति प्रकाशोक्तिरुपपद्यत
इत्यादि । तदपि न युक्त ॥ अद्वैतमते वस्तुपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्दस्य
जीवब्रह्माभेदपरताया ग्रथकृद्भिरेव बहुधा दृष्टित्वात् । इहाप्यनुपदमेव
दृष्टयिष्यमाणत्वाच्च । जीवब्रह्मविशेषिताभेदस्य सखडत्वेन ब्रह्मपरवेदाता-
नामखडार्थताभगप्रभवात् । केवलाभेदस्यविशेषितत्वात् । विशिष्टशक्त्या
लक्षण्या वा ब्रह्मशब्दस्य शुद्धचैतन्यमात्रपरत्वमाधकृत्युच्चिकादिविशोधन ।
“तदेव ब्रह्म परम कवीना । अथ वस्मादुच्यते ब्रह्म ”त्यादि श्रुतिविशो-
धान् । “ब्रह्मशब्दो परे विष्णौ” इत्यादि स्मृतिविशेषाच्च । न ब्रह्म-
शब्दो जीवभेदपरः किंतु चिश्चिद्विलक्षवस्तुवाचीति नाद्वैतस्य मिद्धत्वा-
दिना दृष्ट्याभिधानं युक्तमिति मडनकारीय तथोक्तं गज्ञानविज्ञानित्वद्वयनमुप-

पत्रमेव । स्वपक्षमाधकत्वभ्रात्या प्रकाशममतिकथनं तु महामोहमूलमेव ।
 “जिज्ञाम्ये ब्रह्मशब्दं न गुणपूर्यभिधायिना । गुणाल्पत्वेनानुभूताजीवा-
 द्भिन्नं प्रतीयते” इति चद्रिकोक्तदिशा जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्र-
 काशत्वादजिज्ञाम्यन्त्यभेदमूलकनिर्विषयत्वाक्षेप एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य ।
 मुमुक्षुमात्रस्यानधिकारित्वान्निरधिकारिकत्व - कर्मादिनापि मोक्षसंभवान्निष्प्र-
 योजन-व च जिज्ञामाया इत्यादि पूर्वपक्षस्तु अथशब्दात् शब्दव्यावर्त्य इत्य-
 भिप्रायकप्रकाशवाक्यस्य त्वदभिमतद्वैतार्थत्वाभावात् । अद्वैतस्य
 शास्त्रार्थताया आकरे दृषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतन् किंचेत्यारभ्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणे समत हि
 पूर्वोत्तरपक्षयोरपि ब्रह्मणोनुमानविषयत्व । न तु प्रत्यक्षवदनुमानमीश्वरे
 अप्रमाणमित्यादि । तदमार ॥ “नेन्द्रियाणि नानुमानमि”त्यादि श्रुत्या
 प्रत्यक्षस्यैवानुमानस्यापि ब्रह्मणि प्रामाण्यनिषेधेन तत्समतत्वात्तेरयोगात्
 नीरूपस्यापि ब्रह्मण कालादिवत्प्रत्यक्षत्वस्याद्वैतचद्रिकादौ भाषितत्वात् ।
 वेदानुकूलानुमानस्यैवोपनिषदर्थश्रवणादिवासितात् करणवेद्यत्वस्य”मनसैवेदमा।
 सव्यमित्यादौ प्रमितत्वात् । अन्यथा “अशब्दमित्यादिश्रुत्योपनिषदत्व-
 स्याप्यभावप्रसंगात् । मिद्धाते आगमोपजीव्यनुमानस्यैव तदुपजीविप्रत्यक्ष-
 स्वापि ब्रह्मविषयकत्वसम्भवेन तदप्रामाण्यागीकारस्य निर्बीजत्वाच्चेति” ॥

यत्तु ॥ परै शुद्धचित स्वव्यवहारनिर्वाहकत्वागीकारात् - स्वव्य-
 वहारहेतुत्वस्यैव स्वविषयत्वरूपत्वात् - तद्रीत्या पूर्वपक्ष इति प्रकाशोक्तिर्ब्रह्म-
 ण प्रमाणातरानपेक्षत्वमेव गमयतीति वेदाताना प्रमातरमिद्धार्थबोधकत्वेना-
 नुवादकत्वपूर्वपक्षाननुकूलैवेत्यादि । तद्भातिमूल ॥ स्वविषयप्रकाशत्व-
 रूपस्वप्रकाशत्वस्य परसमतत्वेन तद्रीत्यैव पूर्वपक्षसम्भवप्रदर्शनपरप्रकाशवाक्यस्य
 प्रमाणातरानपेक्षत्वमात्रगमकत्वात्तेरज्ञानमूलत्वात् तस्य तुच्छादिमाधारण्येन
 तन्मात्रपर्यवसानस्यायुक्तत्वाच्च ॥ प्रमाणातरमिद्धत्व इव स्यन मिद्धत्वेपि

तद्विषयाणां वेदांतानां सिद्धार्थत्वापरिहारेणानुवादकत्वपूर्वपक्षानुकूलतया तद-
ननुकूलत्वोक्तेरपि भ्रातिमूलत्वाच्चेति । ततश्चात्र परप्रदर्शितस्य किञ्चिद्वृ-
णाभामस्याप्यसंबद्धताया उपदर्शितत्वादत्र विस्तारभयादुपरम्यत इ युक्तो
परम परस्य ग्रथकृदुक्तमद्वेषणपरिहारामामार्थ्यनिबधन एव - न तु सत्यपि
तन्मामर्थ्ये ग्रथविस्तरभयाधीन इति सिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन सिद्धातोपि व्याख्यात । न हि विचारविधि-
वाक्यगतब्रह्मादिशब्दानां “ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणत्वाच्चात्मैवब्रह्मेति गीयते” इति भाम-
त्युक्तरीत्या जीवपरत्वमगीकृत्य कृत पूर्वपक्ष ब्रह्मशब्दार्थमात्रपर्यालोचनया
अमगत । किन्तु सिद्धाताभिमतार्थेब्रह्मशब्दस्य तात्पर्यलिगान्येव वक्त-
व्यानि - न्यायामृते अद्वैतोपक्रमादीना गत्यतरोक्तिर्न सिद्धातममर्थनार्थ ।
ब्रह्मनारायणादि शब्दानां प्राबल्योक्तिरुभयत्र तुल्या तेषामपि जीवपरत्वाश्र-
यणात् । तस्मात् चद्रिकोक्तौ पूर्वपक्षानुपपन्नाविति । तदेतन्मददधन ।
पूर्वपक्षे अविमर्शदशाया ब्रह्मादिशब्दानामज्ञरूढ्यादिना जीवपरत्वाश्रयणेपि
सिद्धातदशाया सति विमर्शे “अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति ब्रह्मो ह्यस्मिन्गुणा -
तदेव ब्रह्म परम कवीना” मित्यादिश्रुत्या - “ब्रह्मशब्द परे विष्णौ नान्यत्र
क्वचिद्विष्यते । असंपूर्णो परं यस्मादुपचारेणवा भवे”दित्यादिस्मृत्या -
सूत्रकृदुक्तजगत्कारणत्वमुक्तप्राप्यत्वादिलिगै - अवयवशक्या - सूत्रकार-
विवक्षाज्ञापकेन “स विष्णुर्गृहहि - त ब्रह्मेत्याचक्षते” इति निरुत्तरसूत्रद्वयेन-
‘नारायणोमौ परमो विचित्य’ इत्यादौ मोक्षजनकज्ञानविषयत्वादिलिगेन-
“अमिति पुन कस्य वक्त”त्यादिश्रुत्या - “यो गुणे गर्वतो हीन सर्वदो-
षविवर्जित । हेयोपादेयगहित स आत्मेत्यभिधीयते” इत्यादिस्मृत्या -
‘तत्र य स आत्मा केवलो निर्गुणश्चेत्या”दिश्रुतिभिश्च समाकर्षाधिकरण-
सिद्धमहायोगविद्वद्रूढ्यादिना ब्रह्म - नारायण अहमात्मादिशब्दानां विष्णु-
मात्रपरत्वस्याकरं व्यवस्थापितत्वेन जीवपरत्वस्याशक्यशक्तया सिद्धातमाध-

काना पूर्वपक्षाभांगत्युत्पादकताया अतिमुलभत्वात् । विष्णुरूपार्थ एव
मृत्रकारविवक्षाज्ञापकलिङ्गानामुपदर्शितत्वात् । जीवग्रहणं बाधकानामप्यु-
पदर्शितत्वाच्च । भामत्या “बृहत्वाद्ब्रह्मण-वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते ।
सत्वाक्री टपनेगेभ्यो देहादिभ्यो विवेकेनाहमित्यमग्निधानुभवमिद्ध” इत्या-
दिना - स्वशरीरव्यापित्व - तत्परिणामयितृत्वादिना पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य
जीवपगत्वागीकारेपिमिद्धान्तं परिच्छेदत्रयगहित्यवाचिना ब्रह्मशब्देन शुद्धचैत-
न्यमात्रबोधनचदेव तत्त्ववादिमतंपि जिज्ञास्ये श्रुते न ब्रह्मशब्देनावयवगन्तया-
“बृहतो ह्यस्मिन्गुणा” इत्यादिश्रुत्याचान्यत्रासभावितदेशकालगुणापरिच्छे-
दवद्वस्तुवाचिना जीवान्यविष्णवाग्न्यचिदचिद्विलक्षणवस्तुमिथ्या मिद्धा -
तमारुतनाया असुण्णत्वात् । अद्वैतमतं पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य हेतूकरण-
भावेन तत्र तत्प्राबल्यादिविचारस्यानवमारग्रस्तत्वात् । तत्त्ववादिमतं मि-
द्धान्तं विषयमिद्धौ ब्रह्मशब्दादेर्हेतूकरणेन तत्प्राबल्यादिविचारस्यावश्यक-
त्वात् । विष्णुपगत्वद्व जीवपगत्वं सावकाभावेन बाधकाभावेन च प्राब-
ल्याद्ययोगाच्च । न्यायामृतादौ अद्वैतोपक्रममाद्यभिमतानामद्वैततात्पर्यग्राह-
कनानिगमात् - द्वैततात्पर्यज्ञापकापक्रमादोनामुपदर्शितत्वाच्चात्र यावता विष-
यादिमिद्विस्तावन्मात्रम्येव वक्तव्यत्वात् । नारायणादिशब्दाना जीवपगत्व-
स्यायुक्तताया अकंरं असकृदावदितत्वाच्चेति । अविक तु प्रकाशप्रमंरं
व्यक्त । तस्माच्चद्रिकोक्तपूर्वोत्तरपक्षयोनिर्दोषतया महादरेण शिग्मा सर्व-
मान्यत्वादत्र दीपिकाकारप्रयासो भ्रात्यादिमूलो विफल एवेति ग्रथकृदुक्त
दूषण सुम्यमिति मिद्ध ॥

॥विवरणाद्युक्ताध्यायादिसंगतिभंगः॥

यत्तु ॥ अत्रायमाशयः ॥ समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वादिति कल्पतरुवाक्यस्य समन्वयात्मकविचारहेतुत्वात् - तत्साधारण सर्वविचारार्थत्वाच्चेत्यर्थद्वये तात्पर्यम् । अन्यथा समन्वयपदवैयर्थ्यात् । तथाचाशेषविचारहेतुत्वेन शास्त्रमगतिः । समन्वयविचारहेतुत्वेन प्रथमाध्यायसंगतिश्च । समन्वयपदेन तद्विविशेषविवक्षया पादसंगतिश्च निरूपितैव । तथाच शास्त्रसगत्यतिरिक्तस्य द्वितीयाध्यायादिव्यावृत्तस्य संगतिविशेषस्य पादमगतेश्चानुक्तिरिति चद्रिकाकृतां शका कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञानविजृम्भितेत्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपितमनादेयमेव । कल्पतरुवाक्यस्य त्वत्कल्पितार्थद्वयतात्पर्यस्यायुक्तत्वात् । आद्यसूत्रस्य कर्मतत्र देवतत्र - कामतत्रादिसाध्याशेषविचारहेतुत्वाभावेनानुपपन्नभाषित्वापत्तिवारकत्वेनान्यथासिद्धस्य समन्वयपदस्य भवदुक्तायुक्तार्थद्वयविवक्षाज्ञापकत्वासम्भवेन तथा तात्पर्यकल्पकाभावान् । तत्कल्पनायामप्युक्तरीत्याशेषविचारहेतुत्वस्यात्र बाधितत्वात् । समन्वयस्योपक्रमादिर्लिङ्गनिर्णीतशक्तितात्पर्यान्यतरलक्षणसंबन्धरूपस्य न्यायानुसधानरूपविचारात्मकत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । समन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वेनाध्यायचतुष्टयसगतस्यास्य विशिष्यप्रथमाध्यायसंगतिरिति द्वितीयाध्यायादि व्यावर्तकप्रथमपदप्रयोगस्यानुचितत्वात् । समन्वयपदेन तद्विशेषविवक्षायां द्वितीयादिपादमगतेरप्यवर्जनीयतया तत्रापि द्वितीयादिपादव्यावर्तकप्रथमपदस्यायुक्तत्वाच्च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तत्रैव सप्तमस्य युक्तत्वेपि सर्वाध्यायमगतौ - सर्वपादमगतौचाविशिष्टायां

शास्त्राध्यायपादमंगलय इत्येव वाच्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादेति - प्रथमपाद-
प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत्र तात्पर्यात् । शास्त्रस्य पञ्चप्रवृत्तिकारूपत्वेनाध्याया-
द्यमगतावपि शास्त्रमात्रसंगते श्रीमन्ध्यायसुधादावुक्तत्वाच्च । तथाच
द्वितीयाध्यायव्यावृत्तस्य प्रथमाध्यायमात्रानुवृत्तस्य - द्वितीयपादादिव्यावृत्त-
स्य प्रथमपादमात्रानुवृत्तस्य च संगतिविशेषस्योक्त कल्पतरुवाक्यात्कथञ्चिदपि
त्याभासमत्वात् - दीपिकाकारकुबुद्धिमात्रपरिकल्पितदुराशयस्यातिहेयत्वाच्च चद्रि-
कोक्त दूषणं न कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञाननिवधनं । किन्तु - दीपिकाकृता
तथाप्रचपनमेव स्वपरग्रथतात्पर्याज्ञानविजृम्भितमिति ॥

यदपि ॥ एतेन शास्त्रप्रत्यम्याविक्रणस्योपोद्धातसंगतरेवोक्तप्राय-
त्वेनाध्यायाद्यमगतत्वमित्यपास्त । अनुक्तोपालभनत्वाच्चेति । तदगत् ॥
विवरणोक्तदूषणप्रस्तावे खडनकारेणोपोद्धातरूपम्याविक्रणम्येत्युक्तत्वेन तस्या
नुपपन्नताप्रदर्शनाय प्रवृत्तस्य प्रकाशप्रसारशक्त्यस्याशयमविदुषः कल्पतरुक्त-
दूषणावसरं तस्यानुक्तोपालभनत्वतत्तन्म्याभवद्व्युत्पत्त्यादिति ॥

यत्तु ॥ एतेन चद्रिकाकृता विवरणखडनमपि परागत । विवर-
णे चद्रिकानूद्धितरीत्या श्रोतव्यादिवाक्यानां स्यार्यं समन्वयस्य तद्व्याकरण
विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयस्य च निमित्तत्वादिति चशब्दव-
टितवाक्याभावन चशब्दवटितपाठविशेषमर्थविशेषं च परिकल्प्योच्छ्रुत्वा ग्लान-
तखडनम्यानादरणीयत्वादनुक्तोपालभनमेवति मिद्वमित्यादि । तदप्यमार ॥
चद्रिकोदूषणव्यनजगत्त्वाभावात् । यद्यप्यधुनातनमुद्धितपुस्तकेषु श्रोत-
व्यादिवाक्यानां स्यार्यं समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि
समन्वयनिमित्तत्वात् समन्वये च सत्त्वं इत्येव विवरणपाठो दृश्यते ।
तथापि प्राचीनपालापुस्तकस्यपाठानुसारेण चद्रिकोक्तिरित्यदोषः । अगु-
वैवमेव पाठः तथापि तद्वाक्यार्थविमर्शं ग्रन्थदुक्तदूषणानि श्लिष्टान्येव ।
भवदुक्तपाठेऽपि अपिशब्दोद्धातएव तु चशब्दो न त्यक्तः । तन्वा-

दाह्नविवरणवाक्ये श्रोतव्यादिवाक्याना स्वार्थे समन्वयनिमित्तत्वात् ।
वेदातवाक्यानामपि तद्द्वारा ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वाच्चेति - न केवल
शास्त्रे - किंतु समन्वयाध्यायेचाग्रसूत्रसगतिरिति च - चशब्दो व्याख्ये-
य । तथा च स्वार्थसमन्वयमात्रेणेत्यादिदूषणमनिवार्यमेव । स्वार्थस-
मन्वयद्वारकममन्वयहेतुत्वस्यैव तद्द्वारकाविरोधादिहेतुत्वस्यापि समवेन द्विती-
याध्यायादिसगतिप्रसगस्य दुष्परिहरत्वात् । विचारकर्तव्यताया समन्व-
यनिमित्तत्वस्यैवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि प्रकाशप्रसर एवोपदर्शितत्वाच्च ।
स्मृत्यविकरणादिरपि - यतोवेत्यादे पाशुपतादिविरोधेन स्वार्थपरत्वाभावे
शक्तिने तद्विरोधनिरासेन विष्णुवर्तृत्वरूपम्वार्थं प्रामाण्यम्यापनद्वारा ब्रह्मणि
प्रमाणमूतवेदातसमन्वययुक्ततोपपादनेन स्वार्थसमन्वयद्वारक वेदान्तममन्वय-
हेतुत्वस्यावर्जनीयतयाप्राप्तत्वेनाद्याध्यायसगत्यापातानिवारणात् । स्वय-
मेव चशब्दवदित वाक्यमुदाहृत्य चशब्दाभावादित्युक्तेरुन्मत्तप्रत्यापत्त्यात् ।
समन्वयपदस्य तद्विशेषपरत्वं द्वितीयपादादिसगतेरप्यवर्जनीयत्वात् । वेदा-
न्तममन्वयहेतुम्वार्थसमन्वयपरत्वस्यैवाविरोधहेतुम्वार्थसमन्वयपरत्वेन द्वितीया-
ध्यायादिसगतेरप्यनिवार्यत्वाच्च । तथाच चशब्दवदितपाठस्य स्वयमेवा-
नूदितत्वात् - विवरणवाक्यस्य सर्वपरीक्षकसमतसभावितार्थमवलम्ब्यैव दूषणा-
भिधानाच्च न किञ्चिदत्रोक्तोपात्तभनमिति यत्किञ्चिदंतदिति ॥

यत्तु । जिज्ञासाविकरण हि श्रोतव्यादिवाक्यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
समन्वयद्वारक वेदान्ताना ब्रह्मणि समन्वय प्रति निमित्तमेवेति नात्र सगत्यन-
न्वय । एतेन आग्रसूत्रस्य विचारकर्तव्यताद्वारेणैव समन्वयहेतुत्वादुक्त-
विवरणवाक्ये साक्षान्निमित्तत्वविवक्षाया समन्वयाध्यायसगतिरपि न स्यादि-
ति प्रकाशप्रसंगेक्तमपान्न । अनुक्तोपात्तभनत्वात् ॥ भयदीयपाठस्या-
प्रामाणिकत्वाच्चेति । तदमार ॥ जिज्ञासामूत्रस्य ब्रह्मज्ञानायवेदानवि-
चार कर्तव्य इति पितृणं व्याख्यातत्वेन श्रोतव्यादिविविवाक्यस्याप्येतदर्थ-

कनाया अवश्यवक्तव्यत्वात् । निर्णयनिर्णायकयोरैकार्थ्यनियमाच्च प्रत्यग-
भिन्ननिर्विशेषाखंडब्रह्मसमन्वयद्वारकसमन्वयहेतुत्वोक्तेरनुचितत्वात् । श्रोत-
व्यादिवाक्यस्य विचारकर्तव्यतारूपस्वार्थसमन्वयस्यैव व्युत्पादितत्वात् ।
अखंडे ब्रह्मणि समन्वयस्योत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वाच्च । विवरणे ब्रह्मणि
समन्वयनिमित्तत्वादिति व्यक्तमुक्तनया तत्र साक्षात्परंपराविकल्पस्य सभावि-
तत्वेन कथाक्रमशिक्षणाय प्रवृत्तविकल्पतद्दूषणानामनुक्तोपालंभनत्ववचनस्य
विवरणग्रंथाध्ययनिमित्तत्वात् । भवदीयपाठानुसारेणैवानुपपत्तेरुक्तवाच्चेति ॥

यदपि । यत्तु चंद्रिकायामित्यादिना यथा प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलि-
गविचार एव तथानंदमयाधिकरणे स्फुटीकरिष्याम इति न काप्यापत्तिः प्रस-
रोक्ता समुन्मिषतीत्यादि । तत्र । प्रतिज्ञामात्रेण प्रकाशप्रसरोक्तापाद-
नापरिहारात् । स्पष्टब्रह्मलिगविचारपरत्वाभावस्यैव तत्र समर्थयिष्यमाण-
त्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतेन मंडनोक्तं परास्तं । श्रोतव्यादिवाक्येपि ह्यात्म-
पदस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वप्रतिपादनात्तत्र जीवधर्मतया अप्रतीयमानविचार्य-
त्वादिर्लिंगस्य स्पष्टब्रह्मलिगताप्रयोजकत्वाच्चेति सर्वं सुस्यमिति । तद-
युक्तं ॥ आत्मपदस्य “आदानादनकर्तृत्वादात्मेत्युक्तो जनार्दन” इत्यादि
स्मृत्या - आदेयमातीत्यादिव्युत्पत्त्या - शक्तिग्राहककोशादिना च स्वामित्वा-
द्यनेकार्थकत्वेपि प्रत्यगभिन्नार्थकताया अप्रामाणिकत्वात् । “स्वशब्दा”
दिति सूत्रकारणैव प्रत्यगर्थपरत्वस्य निरस्तत्वाच्च । जीवस्यापि देहादिभिन्न-
त्वाणुत्वादिना विचार्यत्वसंभवेन विचार्यत्वस्य जीवधर्मतया अप्रतीयमानत्वा-
भावाच्च तादृशस्पष्टपरिष्कारस्योत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति । तस्माद्दी-
पिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वात् कल्पतरुक्त विवरणोक्तचाध्यायसंगत्यादिकमयु-
क्तमिति तत्र प्रथकदुक्तं दूषणं सुस्यमिति मिद्ध ॥

विवरणमते

✽ विचारलक्षणाविवक्षाभावभंगः ✽

यदपि ॥ यत्तु चन्द्रिकाया जिज्ञासाया इत्यारभ्य वयं तु भामती-
मत इव विवरणमतेपि जिज्ञासाशब्देन लक्षणया विचारविवक्षामेवावग-
च्छाम । तथा च भामतीमतविवरणमतयोर्जिज्ञासाशब्दार्थविषये विशेष-
स्यैवाभावात् प्रकाशप्रसरे विवरणव्याख्यानस्योद्भाष्यत्ववर्णनमनुक्तोपालं-
भन । नहि विवरणमते जिज्ञासाशब्दो विचारलक्षणिक इत्यत्र प्रमाण-
मस्ति । अन्यथा “एतेन जिज्ञासाशब्दवाच्ययेच्छया आक्षिप्तोविचारइ-
ह विधीयत” इति चन्द्रिकाकृता विवरणानुवादोऽनुपपन्न स्यादित्यादि ।
तदेतद्विवरणग्रथाध्यादिमूलमनादेयमेव । तथाहि ॥ विवरणे चतुर्थ-
वर्णकोपसहारप्रकरणे “भाष्य व्याचष्टे । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासव्याजेनेति ।
जिज्ञासापदेनांतर्णीत विचारमुपलक्ष्य तत्कर्तव्यतापर सूत्रमित्युक्तं भवति ।
योजनांतरमाह । अथवेति ॥ जिज्ञासाकर्तव्येत्युक्ते ज्ञानमिष्यमाणं
माध्यतया कर्तव्यमिति सूत्रार्थं स्पष्टते । आतोऽर्थात्सिद्धविचारकर्तव्य-
तापरं सूत्र” मिति । स्थलातरेपि ॥ “स्वयमवयवार्थत्वाभावेऽप्यवय-
वार्थममर्गाविनाभावाल्लक्षणया प्रयोगप्रत्ययोपपत्तौ न शक्त्यंतरकल्पना ।
अनन्यथासिद्धकार्याभावादिति परिहृति । अतर्णीतविचारार्थत्वादिति”
चोक्त । तथाच विवरणे लक्षणापक्षज्ञापकवाक्यानामुदाहृतत्वात् ।
चन्द्रिकायां विवरणाभिप्रेत मतांतर निरस्तमित्युक्तत्वेन तदभिप्रेतपक्षानरस्य
प्रदर्शितत्वाच्च विवरणमते विचाराक्षेप एवेति दीपिकाकारोक्तिरयुक्तैवाज्ञा-
नाऽमूलेति मक्षेप ॥

यत्तु ॥ चद्रिकायां जिज्ञासाशब्दस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तं ।
 रूढयैव विचारबोधनमभवादित्याद्युक्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य विचारा-
 र्थन्वाननुशामनात् । बुभुत्सापद जिज्ञासापदयो केवलज्ञानेच्छापरत्ववि-
 चारमाध्यज्ञानेच्छापरत्वाभ्यां विशेषात् । इच्छाप्रतीतिं विना जिज्ञासा-
 शब्दार्थाबोधाच्चेत्यादि । तत्र ॥ जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढत्वे अन-
 न्यधीपूर्वकविचारप्रतीतिरूपस्य तत्र बुभुत्सादि पदत्यागेन नियमेन जिज्ञासा-
 पदप्रयोगादिरूपस्यचानन्यथासिद्धकार्यतिरस्य - तत्र नियमेन जिज्ञासापद-
 प्रयोगान्यथानुपपत्तिरूपस्य - “जिज्ञासित सुमपन्न”मित्यादि भागवतादिप्र-
 योगरूपस्य च शक्त्य तरकल्पकप्रमाणस्य चद्रिकायामेवोक्तत्वेन रूढे सावि-
 तत्वात् । बुभुत्सापदजिज्ञासापदयो प्रकृत्याप्रत्ययेन वा विचाराबोधनेन
 तुल्यार्थकप्रकृतिप्रत्ययघटितत्वेनचार्यविशेषज्ञापकलेशस्याप्यभावेनार्थविशेषपर-
 त्वमित्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तस्याप्रामाणिकत्वात् । ज्ञाने-
 च्छावाचिनो जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढिमनगीकृत्य लक्षणयैवप्रयोगाद्युपपा-
 दनं मंटादिशब्दानां मडपानकर्तरि मुख्यवृत्ति तत्सबधादगृहे लक्षणा प्रवी-
 णशब्दस्य प्रकृष्टवीणावति वृत्तिर्मुख्या - प्रकृष्टवीणावादनसमर्थगतप्रौढत्वरूप-
 गुणयोगान्निपुणं गौणीवृत्तिः - कुशलशब्दस्यापि कुशच्छेत्तरि मुख्यवृत्ति -
 कर्तृत्वरूपतद्घटकार्यसत्रधानिपुणे लक्षणेन न रूढि - वाजिशब्दस्यान्नवदर्थ-
 कस्य तद्घटकान्नेपि प्रयोगप्रसङ्गइत्याद्यतिप्रमगरूपबाधकस्य चद्रिकायामेवो-
 क्तत्वात् । त्वन्मते ज्ञानसामान्येच्छाया अभावात् - अपरोक्षेच्छाया -
 च जिज्ञासाशब्दस्यावयवशक्त्यभावात् - समुदायशक्तं कल्प्यत्वे अविशेषात्-
 विचारे समुदायशक्ति अपरोक्षेच्छाया च लक्षणेत्येव किं न स्यात् ।
 “स्वीकृतश्च त्वयापि विचारमाध्यज्ञानेच्छाजिज्ञासाशब्दात्प्रतीयतं नोपदेग-
 मात्रमाध्यज्ञानविषयेति वदता विचारप्रतीतिंश्छिदाप्रतीतिपूर्वकत्वाभाव” इत्या-
 दिना ग्रथकृद्भिरेव रूढिनिप्रत्ययनियतत्वेनान्यथानुपपत्तिर्णनेन रूढे

ममर्थितत्वाच्चात्र दीपिकाकारोक्त सर्वमपि चंद्रिकांध्यमूलमयुक्तमेवेत्यल निर्द-
लपक्षप्रतिक्षेपेणेति ॥

यत्तु । नहि क्यं मतद्वयेपि विचारकर्तव्यतापरतयोक्तसूत्रं व्याच-
क्ष्महे । “ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्ये”ति भाष्यपि फलितार्थकथनपर ।
जिज्ञासाक्षिसविचारस्याध्याहतकर्तव्यपदार्थान्वय इति भामत्युक्तमिति च द्रि-
कानुवादो ह्यप्रामाणिक एव । उत्तरीत्या अध्याहतकर्तव्यपदस्य श्रौत-
जिज्ञासान्वयस्य तैरप्यप्रतिपादनेन पार्ष्टिकबोधविषयविचारणाधिकारार्था-
धशब्दान्वयस्यासादनिष्ठत्वाभावेन श्रौतजिज्ञासाया एवानरभ्यत्वेन च सर्वेषा-
मुक्तदोषाणामनुक्तोपालम्बनत्वात् । सौर्थ चरुमित्यादौ लक्षणयैव निर्वाहा-
त्तदुदाहरणमयुक्त । कर्तव्यपदार्थेनान्वीयमान जिज्ञासापदमपि न
श्रौत । किंतु पार्ष्टिकबोधोपयोगितयाकल्पितमनुपक्त वा पदातरमेवेत्यादि ।
तदेतन्महामोहमूल । तथाहि ॥ विवरणे “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”ति
सूत्र अनुवादत्वपरिहास्य पुरुषप्रवृत्तिमिद्वये च कर्तव्यपदमाध्याहर्तव्य ।
तत्र जिज्ञासाशब्देनानर्णीति विचारगुणलक्ष्यानुष्ठानयोग्यतया साधनचतुष्टय-
मपन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचार कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थ सप-
द्यते । अर्थादधिकारिविशेषणमोक्षसाधन ब्रह्मज्ञानमिति मिथ्यति ।
सन्निवानाच्च वेदातवास्यविचार इति श्रुत्यर्थाभ्या साधनचतुष्टयमपन्नस्य
मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदातवास्यविचार कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्प-
र्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगत । तत्र भाष्यगटस्य सूत्रेणार्थादुपात्तविषयप्रयो-
जने तात्पर्यमिति । परमतेपि “आर्गिकेचास्मिन्निति टीकायामपितव्यमि-
त्युक्त्या मवे जिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यपदाध्याहार मृचित । स तु
जिज्ञासापदस्य कृतियोग्यविचारार्थकत्वाभिप्रायो न भवति । ब्रह्मजिज्ञासाया
अनधिकार्यत्वादिति भाष्ये जिज्ञासाशब्दस्यानधिकार्यज्ञानेच्छापरत्वस्वीका-
रात् । ‘कर्तव्यविचार कर्तव्यत्वाभिप्रायक,’ इति - कल्पतरौच “निर्ण-

यश्च विचारमाध्य इति तत्कर्तव्यताऽर्थाद्गम्यत" इति । भामत्यामपि
 "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्य"मिति भाष्यव्याख्यायां "तदुपायोज्ञानमेषितव्यं ।
 इच्छानिमित्तेन मीमांसाया प्रवर्त्यते" इति च भाष्य - भामती - कल्पतरु-
 परिमलादिषु जिज्ञासाक्षिप्तविचारकर्तव्यत्वस्य - पंचपादिकाविवर्णयोरपि-
 "द्विविधोहि सूत्रार्थः श्रौतआर्थिकश्चेति । तत्र श्रौतार्थः प्रथमप्रतिपत्ति-
 गोचरत्वात्प्रथमः । आर्थिकस्तु अनंतरप्रतीतिविषयत्वाच्चरमः द्वावपि
 सूत्रतात्पर्ययोचरा"वित्यादिनाद्यमूत्रस्य जिज्ञासापदोपलक्षितविचारकर्तव्यता-
 परत्वस्य च व्यक्तमुक्तत्वात् । परिमले आर्थिकविचारस्य सौत्रजिज्ञासा-
 पदलब्धस्याध्याहतकर्तव्यपदार्थे अन्वयमगीकृत्य सूत्रार्थवर्णनात् । श्रौता-
 र्थस्य भामत्युक्तीत्या पुरुषप्रवर्तकत्वाभावेनार्थिकार्थोपयोगितयैव तस्योक्त-
 त्वेनार्थिकार्थः एव मुख्यतात्पर्यात् । तत्रैवार्थिकार्थे आरंभार्थायशब्दान्व-
 स्य ग्रंथकृद्भिरापादितत्वात् । तदापादनस्य विचारः कर्तव्य इतिवत् -
 विचार आरभ्यते इत्यन्वयस्य तैरम्बीकारेणैष्टाया भवद्भिर्वक्तुमशक्यतया
 तस्यैष्टत्वात्तेरनुचितत्वात् । अन्यथा आनंतर्यार्थो आरंभार्थश्चेति भाष-
 णापत्तेः । सौत्रजिज्ञासापदेनाक्षिप्तो विचार इत्यस्य सर्वाद्वैतिसमतत्वेन
 सूत्रं जिज्ञासापदातरमध्याहृत्य तेन विचाराक्षेप इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमा-
 णाभावेनातिहेयत्वात् । सूत्रपदाधीनश्रौतार्थोत्तरभाव्यार्थिकार्थबोधस्य सूत्रा-
 नधीनमानमादिरूपपार्ष्टिकबोधत्वादिकल्पनाया निर्मूलत्वेनोपेक्षणीयत्वाच्च ।
 व्यर्थो भामतीकाराणां जिज्ञासालाक्षणिकतः समर्थनायाम् इति चंद्रिकाकृता
 कल्पनाप्यनवसरेवेति दीपिकाकारवचनत्वनुक्तोपालभनमेव । चंद्रिकाया
 कुत्रापि तादृशकल्पनासूचनादर्शनात् ॥

यदपि ॥ सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र लक्षणया निर्वाह इत्यादि ।
 तद्वार्तिककारमतानुरोधि शंकानिवर्तकः भामतीग्रंथाध्ययनिमित्तः । भामत्या
 "आक्षिप्तस्य श्रुतनान्वये न सौत्रेवागम्यमुदाहरणः । तत्राक्षिप्तस्य यागस्य

भावनाविशेषणत्वेनाक्षिप्तविधिविधेयत्वावश्यभावात् । श्रुतविध्यन्वयान-
भ्युपगमादिति वार्तिककारमतानुवर्तिना पथा “इत्यादिना कृतस्य चोद्यस्य”
उच्यते । श्रुतस्यैवविधेर्विशेषणेष्ववश्य व्यापारो वाच्य । तेषामा-
क्षिप्तविधिविधेयत्वे आक्षेपेण विशेषणविधौ सिद्धे विशिष्टविधिसिद्धि ।
तन्पिद्धौ च विशेषणविध्याक्षेपसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्ति “रित्युक्तत्वेन
तद्गीत्यास्योदाहरणस्य युक्तत्वात् । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ भव
नाक्षिप्तभावनया च विधिप्रत्ययान्वयदर्शनाच्चेत्यादिनोदाहरणातराणामभ्युप-
दर्शितत्वाच्च । एव नहि कुत्राप्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वयः सभवतीति
तद्गीत्योक्तिरपि रिक्तैव । साहित्यदर्पणटीकाया” शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव
पूर्यत इति शब्दाव्याहारवादिना मतमाश्रित्योक्त । अर्थाव्याहारवा-
दिना गुरुणामन्तेत्वविनाभावलब्धमप्यर्थकार्यस्य शाब्दबोधविषयत्वागीका-
रात् । अन्यथा उपाधिशक्तिवादिना मन्ते व्यक्ते शाब्दबोधविषयत्व न
स्यात् । न च लक्षणयैव तदुपस्थितिरिति वाच्य । रूढिप्रयोजनाभा-
वात् तत्र लक्षणारुभवादि “तयुक्तत्वात् । काव्यप्रकाशव्याख्यायामपि
‘गौरनुबध्य” इत्यत्र गुरुमन्ते द्वार्गमित्यादावर्थाव्याहारेण तस्य श्रुत-
शब्दाक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वयस्यापपादितत्वात् । व्यक्तौ लक्षणापक्ष-
सर्वत्रापि शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव पूर्यत इति पक्ष चाभ्युपगम्याक्षिप्ता-
र्थस्यापि वृत्तिनिर्गपक्षशब्दाधीनप्रतीतिविषयत्वमूरीकृत्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थे-
नान्वयस्य महता प्रबन्धेन समर्थितत्वाच्च । प्रकृतेऽपि परिमलणवो-
क्तार्थस्यव्यक्तमुक्तत्वाच्चेति । जिज्ञासापदमपि कर्तव्यपदार्थेनान्वीयमानं
न श्रौतं किन्तु कल्पितमिति वचनं तु ज्ञानेच्छापि सदिग्धेऽर्थे निर्ण-
याय भवतीति श्रौतजिज्ञासाशब्देन विचाराक्षेपप्रदर्शनपरकल्पतरु विव-
रणादिप्रयविहृद्धत्वादेवानादेयमतोनास्माभिस्तन्निराकरणाय पुनः प्रयतित-
व्यमित्युपरम्यते ॥

यत्तु ॥ भामत्यामित्यारभ्य अयमाशयः प्रसक्तन्यूनतापरिहारार्थं
 समाधनफलसंग्रहो ब्रह्मजिज्ञासापदेन कृतः न श्रवणादिमात्रं विवक्षितं ।
 अत्रचात्मदर्शनस्य फलत्वं काम्यत्वं च तस्य सकलदुःखध्वसरूपत्वेन -
 सुखव्याप्यत्वेन - सुखाभिव्यञ्जकत्वेनवेति विवक्षाहीत्यादि । अत्रो-
 च्यते ॥ तत्र तावदात्मज्ञानस्य ध्वंसरूपत्वोक्तिरयुक्ता । तथाहि ॥
 चरमसाक्षात्कारस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्वं - द्वितीयक्षणावच्छेदेन स्वना-
 शकत्वं चाङ्गीकृत्य स्वस्य स्वप्रतियोगिकध्वमत्वं स्वीक्रियते न वा । आद्ये
 प्रतियोगिध्वसौ मिलिताविदानीं स्त इति कस्यापि प्रत्ययाभावात् - ध्वमप्र-
 तियोगिनोरेककालवृत्तित्वायोगेन स्वात्मकप्रतियोग्यधिकरणकालस्य स्वात्मक
 ध्वमवत्वाङ्गीकारे स्वव्याहतिः । द्वितीये तस्य ध्वंसातराङ्गीकारे
 आत्मन्यनुवृत्तिप्रसङ्गेन नित्यत्वापातः । ध्वमातराङ्गीकारेतस्योच्छेदाभावे-
 पुनर्दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षासिद्धिः । उच्छेदे तस्याप्येवमित्यनवस्था ।
 ज्ञात्वंत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानोत्तरमेव दृश्यनाशागमेनात्मदर्शनस्यनाशरूपताया अ-
 प्रत्यायनात्तथाकल्पनमप्राणिकमेव । क्वचित् त्वाप्रत्ययस्य समानकालीना-
 र्थत्वदर्शनेन प्रकृतं तत्समकालिकत्वस्य मोचनशब्दितनाशे बोधनेन तत्त्व-
 ज्ञानतादृशनाशयोरैक्यं प्रतीयते । समानकालीनयोरैकस्य वा रूपभेदेन
 प्रयोज्यप्रयोजकभावः स्वीक्रियत इत्येतच्छ्रुतिमातुः स्वमनोरथात्पये कचाक-
 र्पणमात्रः । “कर्मणा ज्ञानमातनोति - ज्ञानेनामृतीभवती”त्येवंजातीयकश्रु-
 तिपुराणादेर्बहुलमुपलम्भेन कार्यकारणभावस्यैव प्रतीत्या तदभेदाप्रत्ययात् ।
 “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः” इत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना ज्ञान-
 प्रयोज्यत्वमेव नाशो भासत इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । “नामरूपाद्विमुक्त-
 परात्परः पुरुषमुपैति दिव्यः”मित्यनेन नामरूपविमोचनोत्तरपुरुषप्राप्तिरूपफल-
 श्रवणात्तस्यैव सकलदृश्यनाशरूपत्वे तदुत्तरक्रियाश्रवणानुपपत्तेश्चेति ।
 एवं सुखव्याप्यत्वेन पुरुषार्थत्ववर्णनमप्ययुक्तम् । दुःखस्यापि सुखव्याप्य-

त्वेन पुरुषार्थत्वप्रमगरत् । सुखव्यञ्जकत्वमपि सुखरूपताव्यञ्जकत्वं चेदपुरुषार्थ-
त्वमेव । धनित्वस्यैव धनरूपत्वस्याकाम्यमानत्वात् । सुखवत्त्व-व्यञ्जकत्वं
तु त्वन्मते न सम्भवति । आत्मनः सुखरूपत्वेऽपि सुखित्वा-नगीकारात् ।
अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यदपि ॥ भवतीत्याध्याहारे सूत्रस्यानुवादत्वप्रसंग इति । तत्रे
द्वक्तव्यं श्रुतिमिद्वार्थबोधकत्वेनानुवादकत्वं सूत्राणां सर्वसमतमित्यादि ।
तच्चद्रिकी विवरणाद्यज्ञाननिबन्धन । तथाहि । विवर्णे “तस्मात्कर्तृव्या-
पारस्य करणव्यापारव्यवधानेनेव विचारव्यपारस्य प्रमाणप्रमेयसंभावनावगम-
द्वारेण ब्रह्मावगम एवोद्देश्य इति ब्रह्मकर्मता न विरुध्यते । शब्दात्तत्त्व-
ज्ञाने जननीये शक्तितात्पर्याज्ञानेन तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ विचारशास्त्रेण तादृश-
प्रतिबन्धनिवृत्तिः शक्तितात्पर्यावगमद्वारा विचाराद्भवतीति प्रतिबन्धनिरासिनो-
प्युपचारेण ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वात् विचास्य ब्रह्मविषयतेति विधिवाक्यार्थनिर्णा-
यकन्यायग्रथनात्मकानिसूत्राणी”त्यादिप्रबन्धेन सूत्राणां श्रौतस्य प्रयोजनादे-
न्यायेनोपपादनार्थत्वामिति स्पष्टमवगमेन श्रुत्यर्थनिर्णयिकन्यायग्रथना-
त्मकविचारशास्त्रस्य श्रुतिज्ञापितमात्रज्ञापकत्वोक्तेर्विवरणादिग्रन्थाध्ययनिबन्धन-
त्वात् । ईक्षति सूत्रार्थतया त्वदभ्युपगतस्य प्रधानकारणतानिषेधादे
श्रुतावप्रतीयमानत्वेन श्रुत्यर्थताया वक्तुमशक्यत्वाच्च विधायकानां सूत्राणा-
मनुवादकत्वेन प्रवृत्त्याद्यनुपयुक्ततयानुपादेयत्वपर्यवसाय्यनुवादकत्वाङ्गीकारो न
युक्त इति । या तु सूत्राणामनवधाननिवृत्त्यर्थत्वोक्ति सापि रिक्तैव ।
अनवधाननिवृत्त्यभावे श्रवणादिरूपविचारेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्त्याप्रमाणादिसंभावना-
विषयत्व - शक्तितात्पर्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकशक्तितात्पर्याविधारणादीनां सूत्र-
प्रयोजनत्वोपपादकविवरणादिविरोधात् । समन्वयसूत्रे अनवधाननिवृत्तेः
साक्षात्सूत्रप्रयोजनतायास्त्वदीयभाष्ये अनुक्तत्वाच्च ॥

यत्तु । नहि भामतीकारा भवंत इवास्वतंत्रप्रज्ञाश्चंचलस्वभावा

इत्यादि । तत्र ॥ विवरणे तद्विजिज्ञासम्येत्यादेर्नियमविधित्वमंगीकृत-
मेव । भामतीमतेपि तस्य विधिरूपताया निर्वकाशदृढतरप्रमाणै सम-
र्थेन वाचस्पतिना ततो महतापि विधित्वस्य श्रोतव्यादिवाक्यस्याकामेनाप्य-
गीकार्यतया दुराग्रहमात्रेणानगीकारे मूर्धन्वापत्या प्राणिक पक्षमनगीकृत्य
निर्द्वज्जतया बाधितपक्षे अचचलस्य भावत्वस्य मूर्धन्वाव्यजकतयोत्कर्षापाऽ-
कत्वेन वाचस्पतेः प्रेक्षावत्वमभिप्यता प्रमितार्यानिपट्यापम्यैव वक्तव्यतया
भामतीमतेप्युक्तार्थव्यवस्थापनमप्रत्यूहमेवेति ॥

यदपि ॥ मंडने मडपादिशब्दानां मडपानकर्त्रादावपि प्रयोगापत्या
जिज्ञासापदेन नावयवार्थविवक्षेत्युक्तमकिञ्चित्कर । प्रोक्षयधिकरणं योगाद्-
द्विर्वितीयसीति न्यायस्य कोशाद्यनुशामितग्यकारादिशब्दविषयत्वव्यवस्थाप-
नेन तत्रचायेनैव मडपादिशब्दानामन्यत्र प्रयोगादिवारणसमवादित्यादि ।
तदिदमुक्तार्थविस्मरणनिमित्त नोपादेयं । मडपादिशब्दानामिव जिज्ञासा-
शब्दस्यापि रूढे साधितत्वात् । जिज्ञासापदेनावयवार्थविवक्षायास्त्वया-
प्यस्योकारात् । विचारस्य ज्ञानेच्छानिमित्तकत्वेपि ज्ञानेच्छाया विचार-
निमित्तकत्वायोगाद्विचार विनेच्छाऽसमवोक्तिरप्ययुक्तमेवेति । युक्तमेव मड-
नोक्तमतिप्रमगापादानमिति ।

यत्तु ॥ एतेन कथं च विचार विनेच्छाया अनुपपत्तिः । नहि
कारणस्य कार्यं विनानुपपत्तिः नचेच्छाविचारसामग्रीति मडनोक्तमपास्त ।
नहि कथमिच्छा विचारसमग्री द्रुमः किंतु सूत्रिता साक्षात्कारेच्छा तस्य
फलत्वं गमयति फलं च साधनं विचारमाक्षिपतीत्यादि । तदिदं बाल्मा-
पग । कारणैकदेशस्य कार्यक्षेपकत्वायोगेन न ज्ञानेच्छाया विचाराक्षेप-
कत्वमिति मडनोक्तदूषणापरिहारात् । फलीभूतज्ञानस्याक्षेपकत्वं तु पूर्व-
पक्षिणा इच्छैव नोदेतीत्याक्षिप्तत्वेनेच्छाया एवामभवे तथा ज्ञानस्य फल-
त्वावगते कथमप्यमभव इत्यनुपपत्तेर निरनिरक्षिप्यते । निराकृतं च

ग्रंथकृद्भिरेवेति नात्र पराक्रान्त मडनसंगति ॥

यदपि ॥ नहि कारणस्य कार्यं विनाऽनुपपत्तिरित्यत्र यदि विचार-
कारण इच्छाफलमिति विवक्षितं तदा अमभव इत्यादि दृषणाभामव्युत्पा-
दन । तदज्ञानमूल ॥ नहीच्छाविचारमामग्रीति मडनोक्त्या विचार-
फलमिति स्पष्टमवगतं । ततश्चानुक्तोपालभनमेवेति ॥

यत्तु ॥ सूत्रेणेच्छाया एव बोधनं विषयादिमभव तथा भाम-
त्यागौ व्यक्त । ब्रह्मज्ञानेच्छासूत्रेण विषयप्रयोजनं सूच्येत इत्यादि ।
तदमार ॥ परमते ज्ञानेच्छाया एवानुपपत्त्या विषयादिगूचनप्रकारस्थानुपद-
मेव निरूप्यमाणत्वादिति ॥

यदपि । एतेनैतारभ्य तथा च पार्ष्टिकबोधविषयस्यापि विचा-
रस्य श्रौताथशब्दार्थेनानन्वयात् जिज्ञासाशब्देन शक्त्या लक्षणया वा विचारा-
ग्रहणं न दुष्टमित्यादि । तदप्युक्तार्थविस्मरणविजृम्भित । त्वयैव पूर्वं
आर्थिकविचारे अथशब्दार्थारभ्यत्वान्वयस्येष्टत्वादित्युक्तत्वेन तत्र तदन्वया-
भभववचनस्य स्वव्याहतत्वात् । सूच्याविचारग्रहणस्य साधितत्वात् ।
विवरणं लक्षणया तद्ग्रहणस्योपदर्शितत्वात् ॥ आक्षिप्तार्थे श्रुतार्थान्वयस्य
समर्थितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य मुख्यत्वात् विचार-
लाक्षणिकत्वोक्त्यसम्भवादित्युक्तिरसंगतेति यत्प्रकाशप्रसरे उक्त । तदिदं प्राथ-
मिकबोधेविचारविषयताया अनगीकारादनवसरमेवेति विस्तरभयादुपरम्यते
इति । तदप्यज्ञानमूल ॥ विवरणमनं प्राथमिकबोधेन लक्षणया
विचारविषयताया अगीकृतत्वात् । आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य
शब्दत्वेन मुख्यत्वात् - सूच्या विचारस्य प्राथमिकबोधविषयताया असकृ-
दावेदितत्वाच्चेति । तस्मान्मडनोपरि दीपिकाकारोक्तदृषणानामाभामत्वा-
त्तद्विषयसंबन्धेनैव एवंति ग्रंथकृदुक्तं दृषणमत्र मुख्यमिति सिद्धं ॥

मपर्वक समर्थितत्वाच्च । ततश्च सति चैवं ग्रथमदर्भे वाक्यार्थविमर्शे च चट्टिकाकृता भामतीपूर्वापरमदर्भानालोचनेनेदं स्यातेवामिष्यामोहन स्वयं नष्टपराज्ञाशयतीति न्यायमवानुकरोतीति दीपिकाकारवचनमुन्मादमूलं न मचेतसो युक्तमिति । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्यन्ताभामत्वाद्ग्रथकृदुक्तं दूषणं सुम्यमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु मंगलस्य च वाक्यार्थे उत्पारभ्य - “नापि सामानाधिकरण्येन जिज्ञासा मंगलमित्यर्थवादत्वप्रमगा”दिति विवरणवाक्यमसंगतम् । भवन्पक्षे ईक्षतेर्नाशब्दमिति वन्मंगलत्वाज्जिज्ञासाकर्तव्येति हेतुत्वेनान्वयमंभवादिति चट्टिकाकारा विवेचयति । अत्र च ईक्षतेरित्यादौ साध्यममर्पकपदमत्ववदत्र साध्यममर्पकपदाभावात् हेतुत्वेनान्वयोऽसंगत एव । मंगलपदस्य श्रेय परत्वेन जिज्ञासाया मंगलहेतुत्वेऽपि मंगलरूपत्वाभावात् । अत एव भामत्या मंगलहेतुत्वादिति विवृत - तदीयविवरणस्यानादरणीयत्वं भवदीय विवरणस्याप्यनादेयत्वं स्यात् । विवरणे जिज्ञासामंगलमित्यत्र मंगलपदं मंगलरूपं लाक्षणिकमेव । “मंगलानां च मंगलमित्यादौ” एतस्यैवानदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवतीति “श्रुतिसिद्धं भगवतो निरतिशयसुखरूपत्वगमयतीति न किञ्चिदनुपपन्नमद्वैतमते इत्यादि । तदप्यज्ञानविजृम्भितम् ॥ विवरणे “विचारमुपलक्ष्य शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिमिद्वये कर्तव्येति पदमध्याहार्य”मित्यादिना ग्रंथेन ब्रह्मज्ञानाय वेदांतविचारं कर्तव्य इति सूत्रार्थस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तन्मते जिज्ञासाकर्तव्येति साध्यममर्पकशब्दस्य जागरूकत्वेन मंगलमित्यस्य सधूम इति बद्धेतुगर्भत्वस्य सूक्ष्मपन्नत्वात् । आर्थिकार्थस्य श्रौतपदार्थान्वयस्य समर्थितत्वेन भामतीमतेऽपि सूत्रस्यार्थिकार्थविवक्षाया विचारं कर्तव्य इति साध्यममर्पकशब्दमभिध्याहारम्यावर्जनीयत्वाच्च । श्रुतस्यैवाध्याहृतस्यापि सूत्रावयवताया अन्यत्र व्युत्पादित्वात् । पार्ष्टिकबोधादिन्वदीयकुक्कल्पनाया निरस्तत्वाच्चेति । शब्दकल्पद्रुमे “मगिष्य

भामत्युक्तानित्यानित्यविवेकमंगः

यदपि । भगवत्पादभाष्यमित्यारभ्य - नित्यानित्यविवेको हि -
किं ब्रह्मैव नित्यमन्यदनित्यमिति विवेक - किं वा नित्यत्वतदाश्रययोरनित्य-
त्वतदाश्रययोश्च धर्मधर्मिणो परस्परं विवेक । उतानित्यस्य किंचिदधिष्ठा-
नमस्तीति विवेक । नाद्यः ॥ शास्त्रवैयर्थ्यात् । द्वितीये तन्मात्रे-
णानात्मप्रहाणेनात्मविचारे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तृतीये ब्रह्मत्वाकारेणाज्ञानेपि
ब्रह्मणोऽधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्य ज्ञातत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यमिति चद्रिकावचनं भाम-
त्याशयाज्ञाननिबन्धनं । सामान्यतः सत्यमस्तीति विशिष्यबन्धमात्रमनृत-
मिति ज्ञानस्यैव भामत्यां नित्यानित्यविवेकशब्दार्थत्वोपगमात् । सत्यादि-
वाक्यादेव शुद्धचैतन्यज्ञानेपि तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यसाफल्यभेदे तत्सिध्यादा-
नुपपादितमित्यादि । तदप्यसारः । त्वयैव द्वितीयतृतीयविकल्पयोरस्मदु-
पपादितविवेकरूपत्वेन यद्यपि न विकल्पानुपपत्तिरित्युक्ततया तृतीयविकल्प-
परसंमत इति व्यक्तमवगम्यते । तत्र हि चद्रिकाया “नात्य ब्रह्मत्वादेः
प्रकारस्याज्ञानेपि वस्तुतो ब्रह्मणोऽनात्माधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्य ज्ञातत्वेन शास्त्र-
वैयर्थ्या”दित्युक्तं । तस्यायमाशयः ॥ विचारशास्त्रमपि असत्यसंसारा-
धिष्ठानस्य सत्यस्य वस्तुतो ब्रह्मणो न ब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानजनकः । अस्वहा-
र्थत्वहानेः । किंत्वधिष्ठानस्वरूपमात्रविषयनिर्विकल्पकज्ञानजनकः । तच्च
निर्विकल्पकं वस्तुतो ब्रह्मचैतन्यरूपसत्यविषयकं ज्ञानं शास्त्रात्प्रागेवास्तीति व्यर्थं
शास्त्रमिति । अत्रोक्तं खंडने ॥ जीवत्वेशत्वोपलक्षितास्वहचैतन्यस्यैव
शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तादृशज्ञानस्य संसाराधिष्ठानं किंचिदस्तीति ज्ञानाद्वि-
-

सर्वत्रेस्यनुपदमेव दर्शयिष्याम । चन्द्रिकायात्विममेषार्थमभिप्रेत्य सूत्रे
 कल्पातरानुपन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं दूषितं । यदत्र अयैषज्योतिरि-
 त्यादौ कल्पातरानुपन्यासेपि पूर्वप्रकृतापेक्षार्थोऽयशब्द इति । तत्परिमल
 एव समाहित । परिमले हि ॥ “ननु अयैषज्योतिरेतेन सहस्रदक्षि-
 णेन यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणा लक्षणगुणविधानं ।
 ननु तद्विशिष्टकर्मांतरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमय-
 शब्दस्य वार्तिककृतोक्त । तत्रवार्तिके ॥ “अतो विकल्पाभावेपि ताद-
 र्थ्यप्रसिद्धिरस्तीति चेन्न । तत्रानतर्यार्थत्वमेव पूर्वपक्षो अभिमत । अत
 एव सजाधिकरणानुक्रमणे अयशब्दस्यानंतर्यार्थस्यासबधे अनुपपत्तेरित्यानंत-
 र्यार्थमादायैव पूर्वपक्षसमर्थनं कृतं”मित्युक्तं । कल्पतरावपि । “ननु-
 भययापि फलामेवे किमित्यानंतर्यार्थत्वाग्रहस्तग्राह । परमार्थत”स्त्वित्यु-
 क्तं । परिमलव्याख्यायामपि वार्तिककृतमुक्तं पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमाशक्य
 न्यायसुधाकारादिभिरानंतर्यार्थत्वमादायैव पूर्वपक्षसमर्थनेन कल्पातरानुपन्यास-
 स्थल एव पूर्वप्रकृतार्थबोधनेनाप्रकल्पातरानुपन्यासादानतर्यार्थ एवेत्युक्तं ॥
 किंच दीपिकाकारैरेव विषयानुक्रमणिकाया विकल्पाप्रतिभानेनायशब्दस्य
 पूर्वप्रकृतापेक्षापरत्वनिरासश्च भामत्यामिति व्यक्तमुक्त । तथाचतत्सर्वध-
 र्यालोचनया भामतीमते कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमयशब्दस्य
 न समतमिति स्पष्टमेवावगमात् भामत्याशयाज्ञानमूलमिदं खंडनमिति दीपि-
 काकारोक्तिरेवोक्तरीत्या भामत्याद्याशयानवबोधविजृम्भिता - स्वव्याहतोचोपे-
 क्षैव । एतेन खंडनकारोक्तेर्दुराशयवर्णनमप्यपास्तं । अतिस्पष्टार्थव-
 चनस्यातिक्लिष्टार्थकल्पनाया जुगुप्सितत्वेन लज्जाकरत्वात् । ततश्च प्रकृते
 पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावात्तच्छङ्कानिरास्य प्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थ
 प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल एवेति प्रकाशवचनमुपपन्नमेवेति तस्य साहसिकध्वांत-
 विजृम्भितवचनमुन्मादमूत्रमेव । तस्य ध्वांतनिवर्तकचन्द्रिकाविजृम्भित्वात् ।

एवं कल्पांतरोपन्यासमप्युक्ते विकल्पयोः सामानाधिकरण्याय पूर्वप्रकृतविकल्प-
धर्म्याकांक्षामभ्येति तस्या पूर्वविकल्पधर्मिसमर्पकपदस्यानुपगमं निवृत्त्यां स्वार-
थिकतदपेक्षार्थत्वं - अथशब्दम्यवा - उतादेवानास्त्येव । किंतु कल्पात-
रार्थत्वमेव सर्वपरीक्षकसंमतमिति तत्रेष्टापादनमप्यज्ञाननिबन्धनमेव ।
एतेन मंडनोपरि नदीयं दुर्भाषणं दृगीकृतं वेदितव्यं । “पूर्वप्रकृतादर्थोत्तर-
स्वाभिधानेऽप्यानंतर्यातातर्णीततया सिद्धिः”श्चेति चंद्रिकाया मंडनोक्त्या व्यक्त-
गन्तव्यादिति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तन्यासबद्धप्रत्यापत्वेनाकिञ्चित्कर-
त्वात् प्रकृतुक्तं दूषणं सुप्यमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु विवर्णाचार्यैस्तिरग्न्य एतेन “आनंतर्याभिधा-
नेऽपि वैयर्थ्यपरिहारार्थमेव प्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धिः । पूर्वप्रकृतादर्थोत्तरत्वा-
भिधानेऽप्यानंतर्यातातर्णीततया सिद्धिश्चेति” चंद्रिकोक्तिः परास्ता । यथानं-
तर्याभ्योत्तरत्वाव्यभिचरितं । न तथा अर्थोत्तरत्वमानतर्याव्यभिचरितमिति
विवरण एव व्यक्तमिति तदाशयाज्ञाननिमित्तैवेयं चंद्रिकोक्तिः । यत्तु मं-
डने यत्र यत्र पूर्वप्रकृतत्वं तत्र तत्र हेतुत्वमिति नियमो नात्राभिप्रेतः ।
किंतु प्रकृतादर्थोत्तरस्यायशब्दादिना बोधने पूर्वप्रकृतस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मेव हेतुत्वं बोध्यते । परमानंदो मोक्ष इत्यादौ तादृशपदभावात्तत्र व्यभि-
चारोदयं चंद्रिकाशयाज्ञानविजृम्भितमित्युक्तं । तदेव तदज्ञाननिबन्धनं ॥
चंद्रिकायां पूर्वप्रकृतार्थशोभकपदमत्वेपीति वाक्यस्याप्युक्त्वात् । परमानंदो
मोक्षः ज्ञानं तु संपादनीयमित्यत्र मोक्षो न संपादनीयः नित्यानंदत्वात् ।
ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादित्यभिप्रायः । एतेन मोक्षहेतुमृतज्ञानसंपा-
दनीयत्वं प्रति मोक्षस्य परमानंदत्वत्वं हेतुरेवेति प्रकाशप्रसक्तमपास्तं ।
नहि ज्ञानसंपादनीयत्वं मोक्षसंपादनीयत्वं हेतुः लक्षणापत्तेरित्यादि । तद-
प्यज्ञानमूलमेव ॥ कारणादानन्तर्यं मुख्यं यत् कुतश्चिदानन्तर्यममुख्यमिति-
यतः - प्रकृतार्थहेतुमृतात्पूर्वप्रकृतादर्थोत्तरत्वं मुख्यं यतः कुतश्चिदर्थोत्तरत्वममु-

व्यनिति तुल्यन्यापन्या भुव्यान्तये यथार्थोत्तरत्वमर्णानि - तथा भुव्या-
 र्थोत्तरत्वेप्यानन्तर्यमर्णानिप्रतिप्राप्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । आनर्था-
 र्थत्वेपि चैत्रो गत अनन्तरमेव मेत्रो गत इत्यादाविदानन्तर्यप्रतियोगित्वमात्रेण
 पूर्ववृत्तस्य हेतुत्वालाभनाकारणादानन्तर्यस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थमेव पूर्वप्रकृतस्य
 हेतुत्वमिद्वेख्यवृत्तव्यतया तस्य न्यत सिद्धत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । यच्च महन-
 काराणां चन्द्रिकाशयाज्ञानवचनं तदुन्मादमूलमेव । “पूर्वप्रकृतार्थोत्तरत्वा-
 रिमानेप्यानन्तर्यस्यात्तर्णीतयासिद्धिश्चे”ति चन्द्रिकाया मन्दनोक्तस्य व्यक्तमुक्त-
 त्वान्न । चन्द्रिकाया “आनन्तर्याभिधानेपीत्यपिशब्देन नकैवलं पूर्वप्रकृता-
 र्थात्तरत्वाभिधाने क्तिवानन्तर्याभिधानं पीत्यस्यार्थस्य स्वरूपनया प्रतीयमान-
 त्वेन प्रकृतादर्थोत्तरस्याथशब्दादिनाबोधने प्रकृतार्थस्य वैयर्थ्यान्ययानुपपत्त्य-
 हेतुत्वं बोध्यत इति । चन्द्रिकाशयमूलकमहनवचनस्य तदाशयज्ञाननिबधन-
 त्ववचनमेव दीपिकाकाशस्यैव तदाज्ञानं कल्पयतीति यत्किंचिदेतत् । परमा-
 नन्दो मोक्ष इत्यत्र मोक्षो न संपादनीयः नित्यानन्दत्वात् । ज्ञानं तु संपाद-
 नीयं साधनत्वादित्याशयवर्णनं खलु विदुषाममीव तोषाकण्डं । मोक्षस्य
 नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वमभिधाय ज्ञानस्य पुनस्तत्साधनत्वोक्तेः स्वव्याहतत्वात् ।
 “अविद्यास्तमयो मोक्ष” इत्यादौ ज्ञानसाध्याज्ञाननिवृत्तेरेव मोक्षत्वाभिधा-
 नात् । नित्यानन्दरूपत्वमात्रस्यापुरुषार्थत्वाच्च । मोक्षो न संपादनीयः
 नित्यानन्दत्वात् । ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादिति त्वदीयव्याख्यानं इव
 यतः परमानन्दो मोक्षः ततस्तत्साधनं ज्ञानं संपादनीयमित्यस्य व्याख्याने बहु-
 तरपदाव्याहारमावेष्ट्युपयुक्तमल्पपदाव्याहारेण वाक्यार्थोपपत्त्या लक्षणाकल्पना-
 या अनावश्यकत्वात् । मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वभावे पुरुषार्थत्वायोगेन
 तत्साधनज्ञानसंपादनसंभवात् ज्ञानस्य संपादनीयत्वे तत्साध्यत्वमोक्षस्य पर-
 मानन्दरूपत्व हेतुरित्यकामेनाप्युपेयमित्यलं दुर्बलविशसनेनेति । तस्मादत्र दीपि-
 काकाशेत्तस्या भासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दृष्टं सुस्पष्टमिति सिद्धं ॥

भामत्याद्युक्ताथशब्दार्थभंगः

यदपि ॥ पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेत्यारभ्य कल्पांतरोपन्यासे - अनुप-
न्यासे वा किमात्मानित्य अथानित्यइत्यादौ अयैषन्योतिरित्यादौचायश-
ब्द पूर्वप्रकृतापेक्षार्थ एव । तत्र कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमानं-
तर्यरूपमेव । कल्पांतरोपन्यासे तु नानंतर्यरूपं तदिति निष्कर्ष ।
कल्पातरोपन्यास एवायशब्दभानंतर्यार्थ इति भामत्याशयभ्रमेणेदं खंडनं तदा-
शयाज्ञाननिबन्धनं । अतएवानंतर्यार्थ इति भाष्कारस्य न प्रतिज्ञा हानिः ।
कल्पातरानुपन्यासे च तत्संबन्धिन्याः पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावादेनच्छकानि-
रासार्थप्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थं प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल इति प्रकाश-
प्रसरोक्तं ध्वांतविजृम्भित । कल्पांतरोपन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथश-
ब्दस्येवोतादेरपि नासंमतमिति नानुपपन्नार्थक भाष्यमिति सिद्धमित्यादि ।
तदप्यापातरमणीयं । तथाहि ॥ कल्पातरोपन्यासे - तदभावे वा सर्व-
त्रायशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्ववर्णनं तावदयुक्त । शब्दकल्पद्रुमादौ - सं-
शये - आनंतये - प्रश्ने - विकल्पे - समुच्चये - पक्षातरेचायशब्द इत्यादिना
तस्य यथासंभवं प्रयोगानुसारेणानेकार्थतायाव्युत्पादितत्वात् । दिवरणे
प्रकृतादर्यादर्थोत्तरपरत्वस्य वर्णितत्वाच्च । भामत्यामेव प्रकृताथशब्दस्य
पूर्वप्रकृतापेक्षार्थताया दूषितत्वाच्च । इत्थंच पूर्वप्रकृतापेक्षत्वं भामत्यादि-
सर्वतात्रिकरीत्या विकल्पांतरमुख्यस्यायशब्दस्य पूर्वविकल्पप्रकृततद्धर्म्यपेक्षा-
र्थकत्वं । तच्चायशब्दस्य ग्यममभिख्याहृतपदोपस्थाप्यविकल्पसमानाधिकर-
णपूर्वविकल्पवर्ण्यपेक्षार्थकत्वमेव । इदं च कल्पातरोपन्यासमस्थल एव न

क्षणतया दोषाभावादिति । अद्वैतदीपिकायामपि ॥ ब्रह्मत्वाकारेण
ज्ञान नामोपाध्यसवलितसंस्कारणस्वरूपचैतन्यज्ञानमेवेति । द्वावपि स्थूल-
दृश्वानौ ॥ एतावतापि शास्त्रसाध्यब्रह्मज्ञाने असंख्यार्थगोचरे अत एव
निर्विकल्पके । शास्त्रात्प्रागेव सिद्धे अनित्यस्य संसारस्य किञ्चिदधिष्ठानं
सत्यमस्तीति ज्ञानेअभासमानचैतन्यस्वरूपातिरिक्तविषयविशेष प्रकाशत
इति त्वयाखंडार्थनिष्ठत्ववादिना वक्तुमशक्त्यतया तयोर्ज्ञानयोर्विषयकृतवैश-
ष्यस्याशक्योपपादनत्वेनालाभात् । नहि तदनधिकविषयं तत्कारणविलक्ष-
णकारणजन्यमपि ज्ञानं ततो विषयकृतवैलक्षण्योपेतं दृष्टमिष्ट वा । किंचा-
द्वैतचंद्रिकादौ जीवत्वेशत्वोपलक्षिताभेदबोधस्याखंडाकारबोधे द्वारत्वोक्त्या
युगपदुक्तोभयोपलक्षिताखंडबोधोत्पत्तिवचनमपसिद्धातदृष्टम् । वस्तुतस्तु ॥
अधीतादास्नायादापाततो ब्रह्मान्यदनृतं तस्मात्तस्य किञ्चिदधिष्ठानमस्तीति
सत्यांशे सामान्यतः अनृतांशे विशिष्य च ज्ञानरूपं विवेकमंगीकुर्वता “ततो
न्यदार्त”मिति वाक्यादि “तस्य”मिति वाक्यादप्यापाततो ब्रह्मैव सत्य-
मिति ज्ञानस्य तुल्यन्यायतअवश्याभ्युपेयत्वेन सत्यांशे सामान्यज्ञानागीकारो
निर्युक्तिक एव । अन्यथा तद्वाक्यादपि किञ्चिदनृतमिति ज्ञानापत्तेः ।
अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एव सत्यज्ञानादिवाक्यस्यानृतत्वादिभ्रमनिव-
र्तकत्वं तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वमित्यद्वैतसिध्यादावुक्त-
त्वेऽप्युक्तीत्याखंडाकारज्ञानजन्मनि शास्त्रवैपर्यमित्यस्य तेनाप्यपरिहृतत्वाद्-
परिहरत्वाच्च दीपिकाकारस्य तथोक्तिज्ञानमूलैव । तथा च शास्त्रा-
त्प्रागिवपरतोपि ज्ञेयस्वरूपेविशेषाभावे सत्युक्तापादनं वज्रवल्गुमेवेति ।

यत्तु ॥ द्वितीयतृतीयविकल्पयोरित्यारभ्य तानन्मात्रेणानात्मप्रहा-
णेनात्मविचारेप्रवृत्त्ययोगादित्यत्र यदि तन्मात्रेणानात्मप्रहाणनभवतीति विव-
क्षितं तर्ह्यमभव । न ह्यनृतत्वानितिर्णयमात्रेण विना सत्यलिप्सा ततोविर-
ज्यत एवेति ह्यनुभवमिदं व्यक्तं चैतत्परिमल इति । तदनन्विदममच्छब्दान

ष्टपेषणेन वितन्वत इति । तदप्यज्ञानविलसितं ॥ “आत्मावारेद्र-
ष्टव्य तत्त्वमसीत्यादेस्त्वदभिमतखड्गचैतन्यस्वरूपमात्रप्रमापकताया अद्वैत-
चद्रिकादिनिरासेन महावाक्यार्थखड्गनावसरे बहुधा निरस्तत्वात् । तत्प्र-
कारस्य लेशतः प्रकाशप्रसरे प्रदर्शितत्वाच्च । प्रत्युत तत्त्ववाद्यभिमतविशि-
ष्टब्रह्मस्वरूपपरताया एव व्यवस्थापितत्वाच्चेति ॥

यद्यपि ॥ यद्यपि शास्त्र स्वरूपचैतन्यमेव गमयति । तस्य च
स्वप्रकाशत्वेऽपि जीवदृष्ट्या आवृत्तस्यावरणभगार्थं शास्त्रमिति वदामः ।
विशिष्टज्ञानं न शुद्ध भामत इति प्रागेव विवंचितमित्यादि । तदपि न
शोभां विभर्ति । तत्त्ववादिमते ब्रह्मण स्वात्मानं प्रति स्वप्रकाशत्वेऽपि
शास्त्रे अधिकृतं जिज्ञासु तत्त्वतो भिन्न जीवप्रत्यप्रकाशमानत्वेन तं प्रति
शास्त्रस्य सफलत्वेऽपि नाद्वैतमतं तत्सम्भवः । तन्मते तयोर्जीवब्रह्मणेभेदस्य
कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्त्विकतया कल्पितस्यातात्त्विकस्य तात्त्विककार्याविघातक-
ताया गुणापुनरुपारोपितस्याग्नेर्दाहकत्वप्रसङ्गेनावश्यमभ्युपगतव्यत्वात् ब्रह्म-
स्वरूपस्य स्वात्मानं प्रति प्रकाशमानत्वं बोध्यस्य जीवात्मनस्तत्त्वतो ब्रह्मस्वरूप-
त्वेन तादृशजीव प्रत्यपि प्रकाशमानत्वमकामेनाप्यभ्युपेयमेव । कल्पितभेदस्य
तात्त्विकाभेदकार्यभूतप्रकाशाविघातकत्वात् । विशिष्टज्ञाने विशेष्यभानस्य
समर्थितत्वाच्च । ततश्चाखड्गस्वप्रकाशचैतन्यबोधकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यवज्रकल्प-
मेव । तस्माद्भामतीमते नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य दुर्निरूपत्वात् । अत्र
दीपिकाकारोक्तासत्प्रलापस्य चोक्तदृषणलघनजघालत्वाभावेन भामत्युज्जीव-
नासमर्थत्वात् ग्रथकृदुक्तं दृषणं सुम्यमिति सिद्धं ॥

यत्तु । एतेनैतन्मते नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य दुर्निरूपत्वात् । अत्र
तियोगित्वरूपवाध्यन्वयतां ध्वमाप्रतियोगित्वादमनिरूप्यादावनित्यवाध्यवहाग-
च्च विवरणोक्तमयुक्तमिति । तत्रेदं प्रष्टव्यं ॥ किमत्यनाभावप्रतियोगि-
मात्रस्य ध्वमाप्रतियोगित्वमुत मिथ्यापदार्थस्येति - आद्यं षष्ठादेरपि तदभाव-

प्रसंगः । द्वितीये मिथ्यापदार्थपदेन किमसद्विवक्षितमुत पराभिमतमिथ्या-
 पदार्थः । इष्टापत्तिराद्ये ॥ द्वितीये तु मिथ्यापदार्थानामद्वैतमतं ज्ञान-
 निवर्त्यत्वंसमतमेवेति भवन्मनोरथकल्पितोऽयंनियमो नास्माकमादरणीय इत्या-
 दि । तदज्ञानविजृम्भितमेव ॥ तथाहि ॥ तावत्तत्रोक्तविकल्पतद्दूषणादि-
 कमसंबद्धं । चंद्रिकायां प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्व-
 वत इति व्यक्तमुक्ततया तत्र किमत्यंताभावप्रतियोगिमात्रस्येत्यादि विकल्पा
 नवकाशात् । घटादेः सत्त्वपक्षे उक्तबाध्यत्वासंभवेन तत्र ध्वंसप्रतियोगि-
 त्ववर्णनस्थानुपयुक्तत्वात् । एवं द्वितीयविकल्पोप्ययुक्तः । त्वन्मते अ-
 सत्. प्रतिपन्नोपाधेरनङ्गीकारेण प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियोगिन इत्यनेनै-
 वासद्धावृत्ति मिथ्योक्तविकल्पानुपपत्तेः । वस्तुतस्त्वदभिमतमिथ्यापदार्था-
 सतोर्वैलक्षण्यायोगाच्च ॥ परोपाधावसत्त्वेन संमतस्य स्वोपाधावसत्त्व सार्व-
 दैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसन्नमिति त्वन्प्राचा प्रवादानुसारेण
 भवदभिमतमिथ्यात्वस्यासत्त्व एव पर्यवसानात् । रूप्य सदित्यादिप्रतीता-
 वाधिष्ठानसत्त्वप्रतीत्या सर्वनिर्वाहे तत्र सत्तादत्म्यभानं मानाभावात् ।
 तथात्वे अबाध्यादत्यतभिन्नस्यैवबाध्यत्वेनाबाध्यरूपसत्तादात्म्याङ्गीकारं आत्य-
 तिकाबाध्यभेदाभावेन रूप्यं बाध्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । भ्रमकाले
 रूप्यादौ प्रतीतस्यासत् एव सत्त्वस्य प्रतीतिराकारं समर्थितत्वाच्च । शशश्रुं-
 क्षभावमजानत श्रुगविशेषं प्रतारकोपदेशादिना शशश्रुगमिद सदित्यादिप्रती-
 त्यातुच्छेषिसत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । तादात्म्यस्वरूपस्यैव त्वन्मते
 निराकृतत्वाच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन स्वचरमक्षणांतरकालमात्र-
 वृत्त्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वामभवस्योक्तत्वेन ध्वंसप्रतियोगिनि घटादानित्य-
 त्वमात्रं न मृषात्मतत्त्यन्यत्रोपपादिततया तत्रोक्तदूषणासम्भवाच्चेति ॥

यदपि ॥ एतेन अतात्त्विके शुक्तिरूप्यादावनित्यत्वाव्यवहाराच्चेति
 चंद्रिकोक्तिः परास्ता । इदं वाक्यं पररीत्या - स्वमतरीत्या वा । नाद्य

तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वांगीकारात् । नान्यः तत्रातात्विकपदाप्रयोगात् ।
 अस्तु वा - तथापि शशश्रुगादिकं परित्यज्य रूप्यनिदर्शनोपादाने फला-
 भावः । अद्वैतमते तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वांगीकारान्नोभयसमतमिदं निद-
 र्शनं । एवञ्च मिथ्यापदस्य सत्त्व सिद्धवत्कृत्य तत्र ध्वंसाप्रतियोगित्वः
 समर्थन - स्वरूपेण ध्वंसः पारमार्थिकत्वाकारेणात्यताभाव इत्यादि शंकासमा-
 धानादिकंचानुक्तोपालंभनमेव । पञ्चमप्रकाराविद्या निवृत्तिरिति मते बा-
 ध्यस्य निवृत्तिः सिद्धैव । सोपादानकार्यनिवृत्तिः ग्वलु बाधः । ततश्च-
 बाध्यस्य ध्वसाप्रतियोगित्ववर्णनमत्यन्तासगतमेवेत्यादि । तदप्यशुद्धं ॥
 तथाहि ॥ अद्वैतचंद्रिकायां - अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनाविद्यायां किली-
 नायामिति विवरणवाक्यव्याख्यावसरे - अज्ञानस्य निवृत्तिः तत्प्रयुक्तस्य तु
 बाध एवेत्युक्तः । तत्रैव यद्वा - किलीनायामित्यस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियो-
 त्वेन गृह्यमाणायामित्यर्थः । स्वयमित्यादेर्नाशं किं नित्यादि पृथोक्त एवार्थः ।
 अत्र निवृत्तिपदं वार्तिकानुमारादत्यताभावपरमिति कल्पातरमप्यभिहितं ।
 तथाचोक्तपक्षद्वयेऽप्यज्ञानप्रयुक्तस्य नाशभावप्राप्तेर्न नाशप्रति लक्षण रूप्या-
 दौ समतमिति वक्तुं शक्यं । यद्यपि विवरणे मिथ्यात्वस्य लक्षणद्वय-
 मेवाभिहितं । तथापि प्रथमलक्षणार्थभूत ज्ञाननिवर्त्यत्वं न नाशप्रति ।
 किं त्वन्यदेवविवक्षितं । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन स्वाधिकरणकालोत्तरका-
 लमात्रसंबन्ध्यभावरूपनाशस्य विप्रतिषिद्धत्वेन लक्षणयो परस्परव्याहृतिप्रसगात् ।
 तथाच बाध्यस्य नाशप्रतियोगित्वमशक्यांगीकारमेव । स्योपादानेन स-
 हकार्यनिवृत्तिर्बाध इति तु अनादिभावस्य बाधाभावप्रसगादिना बहुशो दूषित-
 मेव । एवं स्वरीत्या पररीत्यावेत्यादिकमप्यनुपपन्नं । लघुचंद्रिकायां
 स्वाप्नव्याघ्रशुक्तिरजतादीनामुक्तोच्छेदशालिनामपि घटादीना मुद्गरपातादिनेव
 ध्वंसानुपपत्तौ रूप्यादौ नष्टमित्याकारो मुख्यार्थालंबनः सार्वजनीनप्रत्ययो
 नास्त्येव । काचित्कव्यवहारस्तु तज्ज्ञानध्वंसविषयकः । तथाचाधि-

ध्यानसाक्षात्कारानंतरं प्रतीयमानोऽभावो न ध्वंसः । तत्काले अविद्यमानस्य तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानस्यैव ध्वंसत्वात् । अयं तु पूर्व विद्यमान एव रजतप्रतीत्यपगमे प्रतीयते । अतोऽत्यंताभाव एवेत्यादिना रूप्यादावुक्तानित्यत्वस्थदूषितत्वेन तस्याद्वैतिसमतत्त्वोक्तेर्लघुचंद्रिकाद्यांध्यनिमित्तत्वात् । एतेन तत्काले अविद्यमानस्तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानोऽभावस्तादृशध्वंसप्रतियोगित्वं यदि घटादेरंगीक्रियते - तर्हि तादृशाभावस्य पूर्व घटकाले अविद्यमानत्वात् घटादेर्बैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं गतमेवेत्यस्मदभिमतसिद्धिरेव । यदि तु पूर्व विद्यमान एव तत्प्रतीत्यपगमे प्रतीयत इति कल्प्यते - तर्ह्यत्यंताभाव एव स इति न नाशप्रतियोगिता । यदि च पूर्वक्षणे सत्तादात्म्याषन्नतया विद्यमानो यस्तद्वितीयक्षणे प्रतीयमानस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य ध्वंसत्वमंगीक्रियते - तर्हि रूप्यादेस्तूलाविद्याकार्यत्वेऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वसंभवात्तद्वनंगीकारोऽनुचित एव । एवं च प्रपञ्चस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वे स्वाधिकरणकालोत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसोऽनुपपन्न एव । एवं मतान्तररीत्या तत्संस्कारस्य ध्वंसरूपत्वे अविद्याध्वंसस्यापि तत्संस्कारत्वापत्त्या तस्य जीवन्मुक्तिदशायां देहादिप्रतिभासहेतुभूतस्यापूरुषार्थत्वापातः । सर्वस्यापि मूलाविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे संस्कारस्थितेरयोगाच्च । अन्यथा कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि तदुत्पत्त्यापत्तेश्च । चरमक्षणसंबधस्य ध्वंसरूपत्वे तस्य स्वाधिकरणक्षणनिष्ठपूर्वत्वाभाववत्क्षणसंबधरूपत्वेन पूर्वत्वस्य च तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपतया त्वाश्रयान्योन्याश्रयाद्यापातात् । तस्मिन् क्षणे नश्यतीति व्यवहारमावापातश्च । प्रत्युत नश्यतीति व्यवहारापाताच्च । एवमत्यशब्दज्ञानयोः क्षणिकत्वपक्षे उत्पत्तिनाशयोरैक्यप्रसंगाच्च । तस्मात्तादृशचरमक्षणद्वितीयक्षणे प्रतियोगिना जायमानोऽभाव एव तन्नाश इति वाच्यं । स च त्रैकालिकालिकाभावप्रतियोगिन्युक्तमित्युक्तमेव । एवं स्वोपादा-

नगतोत्तरावस्थाया ध्वंसरूपत्वे अनादिभावासंग्रहः । म्बाश्रयगतोत्तराव-
स्थामात्रस्य तथात्वे भूतलादपसारितेघटे नष्ट इति व्यवहारापान ॥
तस्मात् “तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः” इति वार्तिकानुसारेण
सदाविद्यमान तत्प्रतीत्युपरमे प्रतीयमानमभावंप्रतिप्रतियोगिनोनकथमपि
ध्वंसप्रतियोगित्वंशक्यनिर्वाहमिति । ततश्च चंद्रिकायां दृष्टान्ततया रूप्या-
दिग्रहणं तस्य तूलाविद्याकार्यत्वे मतद्वयसंमतनिर्दर्शनार्थः । मतांतरे तु तस्या
प्यसत्त्वप्रदर्शनार्थः । आदिपदग्राह्यतुच्छममक्षतयोः प्रादानात् । तत्प्रका-
रस्त्वन्यत्रोक्तः । सिद्धातेरूप्यादावतात्त्विकत्वाव्यवहारोक्तिरप्यज्ञानमूलैव ।
घटादेर्दंडादिनाशयत्वं तु त्रैकालिकाभावाप्रतियोगित्वपक्ष एवेत्यसकृदावेदितं ।
अविद्याया ध्वंसरूपनिवृत्त्यंगीकारे दोषा उक्ता नश्यन्ते च । विवरणवा-
क्यस्थानिवृत्तिपदस्य निषेधपरत्वेन लघुचंद्रिकादिव्याख्यानस्योपदर्शितत्वात् ।
बाध्यस्य निवृत्तिरूपध्वंसप्रतियोगित्ववर्णनमप्यनुपपन्नमेवेति ॥

यदपि ॥ यदि तु ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं
मिथ्यात्वमत्यताभावघटितं । एवमपि तूलाज्ञानकार्ये रूप्यादौ ध्वंसाभावेपि
मूलाज्ञानकार्ये घटादौ ध्वंसप्रतियोगित्वमनिवारणीयमेव । दंडपातादिना
नाशदर्शनात् । तथाच शुक्तिरूप्यदृष्टातेन घटादौ ध्वंसाप्रतियोगित्व-
साधने तूलाज्ञानकार्यत्वमुपाधिरिति न घटादेर्ध्वसाप्रतियोगित्वमुपपन्नमिति ।
तदप्यसारं । उत्तरावस्थाया ध्वंसरूपत्वस्य दूषितत्वात् । घटादावुक्तत्वा-
ध्यत्वाभावपक्ष एव नाशयत्वस्योपपादितत्वाच्च । प्रकाशे शशश्रुंगादेरेव
निर्दर्शनतयोपात्तत्वेन तत्र तूलाज्ञानकार्यत्वस्योपाधिताया अशक्यशंकत्वात् ।
रूप्यादेर्निर्दर्शनताया तस्य सत्तादात्म्यवत्त्वेन प्रतीतिसमये सतस्तदुत्तरं प्रतीय-
मानाभावरूपनाशप्रतियोगित्वस्य घटादितुल्यतया पूर्वमेवोपपादितत्वेन तत्र
साध्यासमतेरयोगाच्च । तत्र हेतूच्छित्तिव्याघातादिरूपानुकूलतर्काणां जाग-
रूकत्वेन पक्ष एव साध्यव्यापकताभंगेनोपाधिताया असंभवाच्च । आंशद-

नविवक्षायां तूक्तकल्पना निर्मूलैवेति ॥

यत्तु ॥ यत्तु चंद्रिकाखंडनकारैरन्यथानुवादः कृत इत्यनुक्तोपालम्भ-
नमिति प्रकाशप्रमरोक्तमयुक्तं । एवमनुवादे निमित्तं तु कथंचिदपि नस्याः
किंचिदिव गांभीर्यं रक्षणीयमित्यनुक्तं पैवेति न दोषः । सर्वथा च बाध्यस्य
न ध्वस इति रिक्तं वच इति सिद्धमिति । दुरुक्तं वत् । चंद्रिकाया
रूप्यग्रहणेप्रयोजनातरस्योक्तत्वात् । अतएव प्रकाशे शशशृंगादेरेव
निदर्शितत्वात् । उत्तरावस्थामात्रस्य ध्वंसरूपतायादूषितत्वात् ।
नहि परोक्तमयुक्तमित्येतावताऽन्यथानुवादो युक्त इत्यद्वैतचंद्रिकादाबु-
क्तत्वाच्चेति । तथाच कृत्वा चिंतया - अनुक्तं पथा का अन्यथानुवाद
इत्युक्तिः कथं सचेतसो युक्तेति भवानेव गृष्टो व्याचष्टां ॥

यत्तु ॥ एतेनासदेवेदमित्याप्तम्य रूप्यादेरपि खंडने मूलाज्ञान-
कार्यत्वोक्तेस्तत्र घटादाविव भासप्रतियोगितयाऽनित्यत्वव्यवहारावत्तेर्दुर्वारत्वा-
दिति खंडनोक्तमपास्तं । खंडने प्रामादिकपाठस्य शोधनीयत्वात् ।
तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे घटादिवैलक्षण्यं नांगीकुर्म इत्यादि । तदप्यसार ॥
नहि तदुपगार्यं प्रवृत्तैस्तत्र तत्रापतितमशुद्धं संशोध्यैव दूषणमभिधातव्यमिति
नियमः । त्वयापि तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वोक्त्या शोधनायोगाच्च
मूलाज्ञानकार्यत्वपक्षेण युक्तरूपबाध्यत्ववतो ध्वंसप्रतियोगित्वस्मासंभवदुक्तिकता-
या असकृदावेदितत्वेन तत्र संमतिवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अस्तुवेत्सारम्य पारमार्थिकत्वेन मिथ्यात्वस्य स्वरूपेण
ध्वंसाविरोधित्वान्नोक्तदोषः नचान्योन्याश्रयः । लघुचंद्रिकोक्तरीत्या
ज्ञानानिर्वर्त्यमात्रविशेष्यकधीरेवपारमार्थिकत्वं - न बाधध्यत्वाभाव इत्यंगीका-
रात् । तथाच विशेष्यतासंबंधेन तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठानवच्छि-
न्नावच्छेदकताया एव निवेशान्नान्योन्याश्रयः इति । तदप्यशुद्ध ॥
पारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशाभावीयप्रतियोगितावत्वं मिथ्यात्वमिति एके सा

ध्यवटक्रप्रतियोगित्वांशेलघुचंद्रिकायां विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नतादृशधीत्वोप-
लक्षितज्ञाननिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकचनिवेशसभवेपि प्रकृते पारमार्थिक-
त्वलक्षणशरीरे अनवच्छिन्नावच्छेदकताया कुत्रापि निवेशायोगेन लघुचंद्रि-
कापरिष्कारानुवादो दीपिकाकारस्य तदर्थज्ञानमूलक कर्णौ च्छित्त्वा गुदं
दहेदिति न्यायमनुकरोतीत्यंताज्ञतापादकोनुषादेय एव । किंचानूदितं लक्ष-
णमयुक्त । लघुचंद्रिकायामेव विकल्पाख्यवृत्तेरपि धीत्वस्थोऽपादितत्वेन
तुच्छेपि विशेष्यतासंबंधेनोक्तधियः सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । चरमवृत्ते-
स्वविषयकत्वागीकारेण ब्रह्मण्यपि पारमार्थिकत्वस्योक्तरूपस्यासिध्यापातात् ।
स्वविषयकत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबंधेन ज्ञाननिवर्त्याभावविशिष्टधीविवक्षायामपि
निर्वर्मके ब्रह्मणि मुख्यविशेष्यत्वरूपधर्मस्यापि तत्त्वतोऽभावेन तेन रूपेणा-
भावप्रतियोगितया बाध्यत्वापाताच्च । प्रपञ्चस्यापि बाध्यत्वपक्षे ज्ञानजन्य
ध्वंसप्रतियोगित्वरूपनिवर्त्यत्वासंभवस्योदितत्वेन तत्राप्युक्तलक्षणातिव्याप्त्याप-
त्तेश्च । ज्ञानगृहीताभावप्रतियोगित्वस्य निवर्त्यन्वरूपत्वे तत्र पारमार्थिकत्वे
न निषेधप्रतियोगित्वविवक्षावश्यं भावेनोक्तदोषानिस्तारात् । ततश्च प्रक-
रातरासंभवेन पारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वाभाव एव पर्यवसानादुक्तान्योन्याश्रयो
दुर्निवार एवेति । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यत्तु । यदत्र प्रकाशप्रसरे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वे
ज्ञानानिर्वर्त्याविद्यानिवृत्त्यादेर्ज्ञानानिर्वर्त्यत्वोनात्यताभावप्रतियोगित्वे स्वरूपेण
निबंधप्राप्त्याऽत्यतासत्त्वापात इति विवेचितं । तद्विदमद्वैतस्वरूपाज्ञानमूल-
मनुक्तोपालभन च । नहि वयं पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तर्वाच्यत्वमूरीकुर्मः ।
पञ्चमप्रकारस्यैवामिदं ॥ अत एव दृश्यत्वस्य तत्र व्यभिचारमाशङ्क्य
समाहित मिथ्यादावित्यादि । तदेवाज्ञानविजृम्भित दीपिकाकारस्य । तथा
हि ॥ यत्तावदुक्तमविद्यानिवृत्तर्वाच्यत्वनागीकुर्त इति । तत्रोच्यते ॥
मोक्षरूपाज्ञानव्यमत्य किमविवरण । दृश्यातर ब्रह्म वा - आद्ये तस्यापि

नाश इत्यनवस्था । द्वितीये तस्यात्मान्यत्वे सत्यत्वे च सत्यद्वैतहानिः ।
 अभावद्वैतत्वन्यत्रनिरस्तं ॥ मिथ्यात्वे मोक्षाभावप्रसंगः । तस्य ब्रह्म-
 मात्रत्व तु सापेक्षनिरपेक्षयोरभेदासभवान्नागीकर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याज्ञाननि-
 वृत्तिर्मुक्तिः - सा च वृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपैव । तदुक्तं ॥ “निवृत्ति-
 रात्माप्मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचका-
 दिवदि”ति समाहित सिद्धिकारप्रभृतिभिरित्यविवादः । तत्रात्मनोऽज्ञान-
 ध्वसरूपत्वे तत्र विद्यमानध्वसत्वरूपानुयोगिताया ध्वसाङ्गीकारे अनवस्था ।
 ध्वसाङ्गीकारे दृश्यसामान्याच्छेदरूपमोक्षासिद्धिः । आत्मस्वरूपमात्रस्य
 मोक्षस्य कृत्यसाध्यतया पुरुषार्थत्वानुपपत्तिश्च । कृत्युद्देश्यत्वायोगश्च ॥
 न च वृत्तिरूपोपलक्षणार्थं कृतिरस्त्विति वाच्यं । वृत्तेः स्वतः सुखदुखा-
 वाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावात् । ननु नवीनमते यत्कार्योत्पत्तिकाले यन्न
 तिष्ठति - स तस्य ध्वसः । यथा विभाग एव सयोगनाश इत्यादिरीत्या
 चरमवृत्तेः स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्वं - द्वितीयक्षणे स्वध्वमरूपत्वचाङ्गीकृत-
 मिति वृत्तेरज्ञानादिनिखिलदृश्यनाशरूपतया दुःखनाशत्वेनोद्देश्यता युक्तेति
 चेत्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिरूपचरमवृत्तः स्वस्यैव स्वः स्वः नाशकत्वाङ्गीकारेण वृत्तेर्बाध्य-
 तायाः सर्वाङ्गीतिसमतत्वं नापलपितुं शक्यं । तथाच चरमवृत्तेरज्ञानादि
 सकलदृश्यनाशत्वेन दुःखनाशरूपतया पुरुषार्थता वदता तादृशवृत्तेः स्वनाश-
 त्वेन बाध्यत्वमङ्गीकुर्वता दीपिकाकृताऽविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकाराया बाध्यत्व
 नाङ्गीकुर्म इत्यादिवचनं कथमज्ञानाविजृम्भितमिति । नहि पञ्चमः प्रकारः
 पारमार्थिकत्वं । येनाबाध्यत्वं । अन्यथा प्रथमप्रकारनिराकर-
 णानुपपत्तेः । एवं तत्र व्यभिचारचोदनमप्ययुक्तमेव । दृश्यत्वे तस्या
 अपञ्चुच्छेदस्यावश्यकत्वेन साव्याभादस्य दुरुपपादत्वात् । अन्याथा दृश्य-
 सामान्योच्छेदेनात्ममात्रावस्थानरूपमोक्षायोगात् । यदपि घटादीनामवि-
 द्यासंस्कारादेश्च पटुतमसंस्कारसहितचरमसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वं न्यायदीपावली-

व्यवस्थापितमित्यादि । अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ तावदात्मापरोक्षेणा-
विद्यानिवृत्त्यनन्तरं तदुपादानकमकलकार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेन जीवन्मुक्तीयावि-
द्यामन्कारादेरयोगाद्देहादिप्रतिभामानुषपत्तिः । नच सर्पभ्रमहेत्वविद्यानि-
वृत्तावपितत्संस्कारवशेन भयकपाद्यनुवृत्तिवदविद्यानाशेऽपि तत्संस्कारवशाद्देहा-
दिप्रतिभासोपपत्तिरिति वाच्यः । वैषम्यात् ॥ सर्पादेराविद्यकत्वेऽपि भय-
कंपादेस्तदभावेनाविद्योपादानकत्वाप्राप्त्या तत्र सर्पज्ञानस्य निमित्ततया तस्य
स्मरणादिरूपस्योत्तरकालेऽपि सभवेन तदुपपत्तावपि प्रकृते संस्कारादेः सर्वस्यापि
मूलविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे स्थितेरयोगात् । अविद्याध्वंसस्यापि तत्सं-
स्काररूपस्य देहादिप्रतिभामहेतुत्वे तस्थानर्थहेतोः फलत्वायोगाच्च । प्रती-
तिमात्रशरीरस्याविद्यावृत्तिमापेक्षस्याविद्यानाशरूपसंस्काराधीनप्रतीतिकत्वांगी-
कारे तस्य संस्कारकार्यत्वस्यैव प्राप्त्याऽविद्याकार्यत्वाभ्युपगमेनाविद्यानाशेऽपि
प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबधकवशात्तदुत्तरक्षणे नाशाभावोपपादनासंगते । उक्त-
संस्काररूपाविद्यानाशस्य जगत्प्रतिभासकारणत्वस्यैव प्रागुपपादितत्वेन तन्ना-
शकत्वाप्रमत्तया तत्र प्रारब्धकर्मणा प्रतिबधकत्वोक्तेरसंगतेश्च । अन्यथा
कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि तनुमत्त्वापत्तेः । खनाशेऽपि स्वस्य प्रतिबध-
कत्वे कदाप्यनिवृत्त्यापातात् । एतेन प्रथमज्ञानानधिकविषयेण द्वितीयज्ञा-
नेन कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रतिबधकतदभावसहकारिभ्यां विशेषव्युत्पादन-
मपाम् । तस्य प्रतिबधकत्वामभवस्यैवोपपादितत्वात् । संस्कारस्यावि-
द्यान्यस्य माक्षान्ज्ञाननिवर्त्यत्वं मानाभावादौर्वाच्च । मास्तु संस्कारपक्षः
अविद्यालेशेन तु जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतिभास इतितु निरस्तः । अवि-
द्यायां निर्वयवत्वेनावयवविशेषादिरूपलेशोक्त्यसंभवात् । भवन्मते ज्ञान-
स्वभावादेवाविद्यानाशस्यावश्यकत्वेन तत्प्रयुक्तनिर्विलकार्यनाशस्यावर्जनीयतया
प्राप्तत्वेनाविद्यालेशावस्थानप्रारब्धकर्मसद्भावादेर्निर्बीजत्वात् । नच “तस्य-
तावदेवचिर”मिति श्रुतिरेवकर्म विलम्बेनमोक्षविलम्बवदतीतिवाच्यः । तदनुप-

पत्यैवापरोक्षज्ञानमोक्षयोरंतरा भगवत्प्रमादस्यावश्यकत्वोक्त्या सिद्धांतैतत्प्रमाधानात् । “इंद्रो मायाभि”रिति श्रुत्या अविद्याया नानाशक्तय सति । तत्र प्रथमज्ञानेनावरणशक्तिमात्रनाशः - नतु विक्षेपशक्तेरित्यादिकं तु तादृशश्रुतेरर्थोत्तरपरत्वस्य सोपपत्तिरुपाकरेव्यवस्थापितत्वात्प्रामाणिकमित्यन्यत्रोपपादित विस्मयभयान्नेह प्रपञ्च्यते । तथाचाविद्यामंस्कारादृष्टादेरप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च तदभावे सिद्धे त्वत्प्रदर्शितपटुतमसंस्कारसहितेत्यादिपरिष्कारोऽनुचित एव । किञ्चानादिदृश्येष्वेवमपि न ज्ञाननिवर्त्यत्वलाभः ससंस्कारेणापि ज्ञानेन तन्नाशाभावात् । अतीतघट - शुक्तिरूप्याविद्यासंबन्ध्यावरणशक्ति - प्रथमज्ञाननिवर्त्यप्रपञ्चस्थूलरूपादीनामसंग्रह एव । तत्र केषांचिज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । केषांचित्संस्कारसहितज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । बाध्यस्य च नाशरूपनिवृत्तेरयोगस्योक्तत्वाच्च । संस्कारसहिनाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमानिवर्त्यस्वस्वीयमंस्कारोभयकत्वादिरूपविवक्षाविशेषस्त्वाकरग्रंथेषु सोपपत्तिकमिरस्तोद्द्रष्टव्यः ॥

यदपि ॥ यथाचात्र ब्रह्मण इव घटादे श्रुत्यबोधितत्वान्नसद्रूपत्वप्रसंग इत्याद्यपास्तमित्यतः । तदपि मोहमूलं ॥ “तत्प्रत्यय”मित्यादिब्रह्मसत्त्वबोधकश्रुतिर्वदेव “सत्यं सोऽस्य महिमा - विश्वं सत्यं मघवाना - यश्चिकेतमत्यमित्संनमोघ - याथातथ्यतोर्था” नित्यादिश्रुतिभिः सर्वज्ञत्वादि - ब्रह्मधर्माणा - वियदादिप्रपञ्चस्य च सत्यत्वबोधनात् । तेषामपरमार्थमत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसंग श्रुतत्वाविशेषात् । तथाच पारमार्थिकत्वशून्यस्यापि ब्रह्मण परमार्थसद्रूपत्वे घटादेरपि तदापादनमुपपन्नमेव । अन्यथा गोत्वशून्यस्यागोत्ववत्सत्त्वहीनन्यासत्वप्रसंगात्सद्रूपत्वव्याहतमेव भवेदिति ॥

यदपि ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वं चात्र ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्वोपलक्षितधीविषयत्वमिति बाध्यत्वैर्नागीकृतस्योक्तधीविषयत्वाभावात्तेन रूपेण निषेधो

नस्वरूपेण निषेध एव पर्यवस्यति । एतेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेन निषेधोक्तौ स्वरूपेणैव निषेधप्राप्तिरित्यादिप्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमित्यादि ।

तदपि दत्तोत्तरं ॥ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वेनागीकृतस्योत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वं न सभवतीति वक्तुं प्रति ज्ञानानिवर्त्यत्वेन रूपेण निषेधस्योक्तौ घटादेर्घटत्वादिनेव निषेध प्राप्त इत्यावेदितत्वादिति ॥

यत्तु । ज्ञानानिवर्त्यत्वं चात्र ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहाप्रतियोगित्वमेव न ध्वंसघटितमित्यादि । तदुक्तार्थविस्मरणविजृम्भित । ध्वंसप्रतियोगित्व अनित्यत्वमिति विवरणपक्षदूषणस्य प्रकातत्वेन ध्वंसघटितोक्तपरिष्कारविवक्षावचनस्यानवसरग्रस्तत्वेनासन्नद्वयप्रलापत्वात् । अद्वैतसिध्द्युक्तस्यास्य परिष्कारस्यान्यत्र समूलघात निराकृतत्वाच्चेति । निरासप्रकारश्चावस्थितिपदेन कार्यात्मनावस्थितिविवक्षायां मुभयविवक्षायां वा अतीतघटाद्यसंग्रह कारणात्मनावस्थितिविवक्षायां तु अनादिदृश्यासंग्रह इत्यादि दूषणेनान्यत्र व्यक्त ॥

यदपि । एतेन ध्वंसप्रतियोगित्वप्रति - ध्वंसप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्वादिति मडन निरस्त । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वच भिन्नरूपत्वान्नान्योन्याश्रयमित्यादि । तदप्युक्तवाक्यार्थाबोधविलसितमेव । सामान्यविरहशब्देनापि त्रैकालिकनिषेधस्यैव विवक्षणीयतया तत्रापि पारमार्थिकत्वेनैव निषेधस्य वक्तव्यतया तस्य चोक्तबाध्यत्वाभावरूपत्वेन भक्षितं पीति न्यायेनोक्तदोषानिवारणात् । वस्तुतस्तु ॥ तादृशमिद्विक्रमरीयांक्तपरिष्कारएवाशुद्धः । तथाहि ॥ घटादेरेकावस्थितिशेषस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वेन घटादाववस्थितिसामान्यविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तत्राव्याप्त्याद्यापत्तेः । ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्युपादानकत्वविवक्षायामनादिदृश्यासंग्रहात् । नच मण्याद्यसम्बन्धान-

कालीनस्य कारणाभावप्रयुक्तदाहाभावस्यतत्तत्कालीनतत्तदाहाभावत्वेनमण्या-
द्यप्रयुक्तत्वेपितत्समवधानकालीनतत्तदभावस्यदाहसामान्याभावत्वेनतत्प्रयोज्य-
त्वं - एवं घटादीनां स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ब्रह्मज्ञानप्राक्कालीनस्य तत्त्वेन
तदप्रयोज्यत्वेपि स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावत्वेन तत्प्रयोज्यत्वस्यनिष्प्रत्यूहत्वात् । “विद्वान्नामरूपाद्विमु-
क्त” इति श्रुत्याधनवान्सुखीत्यत्रेव नामरूपमामान्यविरहरूपमुक्तौ विद्वत्ता-
याः प्रयोजकत्वावगमात् । शुक्त्यादिनत्वज्ञानादिदनीतदज्ञानतत्प्रयुक्तान्य
तरन्नास्तीतिसार्वजनीनानुभवादिति वाच्य । येन रूपेण भासमाने प्रयोज्यता
भामते तद्रूपावच्छेद्यत्वं तत्र भासत इति नियमस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।
अन्यथा मण्यसमवधानकालीनदाहाभावोमणिप्रयुक्तः मणिमान् कारणाभाव-
प्रयुक्तदाहाभाववान् तत्तत्कालीनदाहाभाववानित्यादिस्वारसिकप्रयोगापातात् ।
तस्मिन्नेवदाहाभावदौरूपांतरेणप्रयोज्यतायास्त्वयैवोपपादितत्वात् । एवञ्च
“नामरूपाद्विमुक्त - मुच्यतेसर्वपापै”रित्यादौ नामत्वावच्छिन्नाभाव रूप-
त्वावच्छिन्नाभावोपस्थिततत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभावानामेव बोधनेनत्वदुक्ताज्ञान-
तत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनानुपस्थितत्वेनोपस्थितरूपस्य च ज्ञानप्रयो-
ज्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधस्योक्तश्रुतिभिरनुत्पादने-
नाप्रामाणिकत्वात् । नच नामत्व रूपत्वं तदन्यतरत्वं वा अज्ञान-
तत्प्रयुक्तसर्वसाधारणं - येन तदवच्छिन्नाभावत्वमपिप्रयोज्यतावच्छेदकं स्यात् ।
तयो परस्परमेव व्यावृत्तत्वात् । अन्यतरत्वस्यापि अव्याकृते आनादि-
दृश्येषुषावृत्तेः । तस्य पंचीकृतभूतमात्रविकारवृत्तित्वस्य श्रुत्याऽवगमात् ।
सर्वपापैरित्यत्रापि तत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभाव एव प्रतीयते । सर्वपदमभि-
व्याहारात् । सर्वपदस्यतु उपस्थिततत्तद्रूपावच्छिन्नवाचिताया अद्वैतचट्टि-
कायां वार्तिककारादिसमत्याव्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा पापत्वव्यापक
व्यावृत्त्यवृत्तिरर्मावच्छिन्नाभावस्य सर्वदा सप्तादिषु विद्यमानन्यापुरुषार्थत्वेन

ज्ञानफलत्वोक्त्ययोगात् । लक्षणाया अतिप्रसङ्गपराहतत्वात् । मणि-
समवधानस्यलेपि तन्निष्ठमणिसमवधानोत्तरदाहाभावाधिकरणता तन्निष्ठाधेयत्व-
योर्मणिप्रयोज्यत्वस्योभयसिद्धस्योपगमेनैवेदानीमत्र दाहाभावो मणिप्रयुक्त
इत्यादिव्यवहारस्य सविशेषणेहीति न्यायेनोपपत्तावनाद्यभावे मणिपूर्वकालीने-
रूपातरेणतत्प्रयुक्तताया अप्रमाणिकतया तद्वृत्तातेनात्रापि तथोक्तेरसङ्गत-
त्वात् । प्रकृतं ज्ञानप्रयुक्ततादृशाधिकरणतावद्विपरिष्कारस्त्वसंभवदुक्ति-
क । तस्य सर्वभावोच्छेदकत्वेन तत्प्रयोजकत्वांक्तेरयोगात् । तादृशा-
धिकरणतारूपभावस्यैव सत्त्वेन मोक्षायोगात् । एव सर्वाद्वैतमते लक्षणासं-
भव । यदादौ ज्ञाननिवर्त्यावस्थाविशेषमद्भावाविरोधिन एव तद्धर्मस्य
मिथ्यात्वरूपत्वायोगश्च । किञ्च शुक्तिरजतादावव्याप्ति । तदीयकार-
णावस्थारूपाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेमानाभावात् । नच शुक्तितत्त्वज्ञानात्तद-
ज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरन्नास्तीत्यनुभव एव मानमितिवाच्य । शुक्त्यवच्छि-
न्नचिद्विषयकाज्ञानस्य रजतोत्पत्यर्थमेव कल्पनीयस्यातीन्द्रियत्वेन तदभावस्य
प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीते पुरुषाश्रिताज्ञानाभावादिविषयकत्वात् । तस्यच
रजताद्यनुपादानत्वेन तदभावस्य प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीतेस्तत्रमानत्वायो-
गात् । नच चिदैक्यात्तदवच्छिन्नाज्ञानसाक्षिभास्यं । तथात्वे पुरुषांस्त्री-
याज्ञानम्यापि भानापते । तथाचोपदर्शिनसिद्धिकारीयपरिष्कारस्यातिहे-
यत्वेनोपादातुमशक्यत्वात्तमवष्टभ्यपरस्यप्रयासोविफल एवेति सुस्थमेवोक्तं
दूषणमिति मिद्धं ॥

यत्तु ॥ चद्रिकाया - “तथात्यन्ताभावप्रतियोत्वस्यनिराकारे ब्रह्म-
ण्यपि संभवाच्चेत्युक्तमयुक्त पारमार्थिकब्रह्मणोधिकरणाप्रतिसिद्धेरित्यादि ।
तदशुद्ध ॥ भूमप्रकरणे“स एवोपरिष्ठादित्यादिना स्वमहिम्नीत्यतेनोपश्रित-
स्याधिकरणस्य प्रमितत्वात् । प्रतिपन्नापाविवदितलक्षणाभिधानस्य सार्वत्रि-
कत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन्वतात्पर्यकत्वस्य त्वप्राचीनैरङ्गीकृतत्वेन तादृशनि-

कृष्टपरिष्कारस्य बहुदोषदुष्टतयोपादातुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुतत्त्वित्यादिना अनिर्वाच्यलक्षणे सत्त्वानधिकरणत्व-
विशेषणं न ब्रह्मव्यावर्त्यर्थ - किंतु सिद्धसाधनवारणार्थैवेत्युक्तमथास्तं ।
लक्षणशरीरघटकविशेषणप्रयोजनविचारावसरे सिद्धसाधनवारणार्थत्वोक्तेरन्म-
त्तभाषणत्वात् । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्तं ॥

यच्च ॥ अस्तुवा मिथ्यात्वलक्षणेपि धर्म्यन्यूनसत्ताकप्रतियोगित्व-
मेवविवक्षितमित्यादि । तच्चायुक्तं ॥ शुक्तिरूपाद्यसंग्रहप्रसंगात् तत्र
प्रतियोगिताया व्यवहारिकत्वात् । तेनैव तुच्छव्यावृत्तिसंभवेनप्रतिपन्नोपा-
धिपदनिवेशानर्थक्याच्चेति । अनिर्वाच्यलक्षणे धर्म्यन्यूनसत्ताकत्वमेव विव-
क्षितमित्यत्र असत्त्वानधिकरणत्वे - सत्त्वानधिकरणत्वेवातद्विवक्षा । नाद्यः
भावाद्वैतपक्षे तस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यर्थत्वात् । सर्वाद्वैतपक्षेच सत्त्वानधि-
करणत्वनिवेशवैयर्थ्यात् । नद्वितीयः ॥ व्यर्थत्वात् ॥ शुक्तिरजता-
द्यसंग्रहाच्च । ब्रह्मण्यसत्त्वानधिकरणत्वरूपधर्मांगीकारप्राप्त्यास्वव्याहृतिप्र-
संगाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन पक्षतावच्छेदककोटौ चिद्भिन्नत्वविशेषणसार्थक्यम-
पिसूचितमित्यादि । तदसारं ॥ तन्निबंशसार्थक्यसंपादनप्रकारस्यानिरु-
पणात् । ब्रह्मणिधर्म्यन्यूनसत्ताकमिथ्यात्वाभावमगीकृत्यबाधवारकतया सा-
र्थक्यविकल्पयां निर्धर्मकत्वप्रतिज्ञाव्याघातात् । ब्रह्मणि पारमार्थिकधर्मांगी-
कारेण पिण्याक्याचनार्थगतस्यपिशाचस्य खारीतैलदानप्रतिज्ञावदधिकापाता-
च्चेति - अधिकं प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्या-
भासत्वाद्विवरणमते नित्यानित्यविवेकोनुपपन्न एवेति ग्रथकृदुक्तं दूषणं सुस्थ-
मिति सिद्धं ॥

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य भ्रमशब्देन बाध्यार्थविषयकत्वविव-
क्षायां तेन दित्याभिरुदिवेकविषयभेदादेः पारमार्थिकत्वाभावमाप्रतिध्या इष्टा

पत्तिः । द्वितीयेतु ब्रह्मप्रमेतरबाध्यार्थविषयकत्वस्य भ्रमपदमुख्यार्थत्वात् ।
 उक्तविवेकस्योक्तभ्रमत्वासमन्तःप्रमात्वपक्ष एवाद्दीयते । इदञ्च प्रमात्वं व्यव-
 हारकालाबाध्यार्थविषयकत्वमेवेति नाद्वैतहानि । एतन् प्रमात्वपक्षो नाद्वै-
 तिभिरगीकर्तुं शक्य इति गुरुराजीयवाक्य परास्तमित्यतः । तदापातरम्-
 णीय । तथाहि ॥ ब्रह्मज्ञानफलमित्यमितिज्ञानस्यबाध्यार्थविषयकत्व-
 मंगीकृत्य ब्रह्मज्ञानफलस्यापारमार्थिकत्वाभ्युपगतौ ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षफलकताया
 विवरणादौ निर्णीतत्वेन मोक्षस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनापारमार्थिकत्वागीकार-
 प्राप्त्यात्राद्वैषम्याभावेन मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वाभावप्रसगात् । मोक्षा-
 भावप्रसंगेनापसिद्धाताच्च । त्वत्प्राचीनैः “निवृत्तिरात्मामोहस्य ज्ञातत्वेनो-
 पलक्षित । उपलक्षणहानेऽपि स्यान्मुक्ति पात्रकादिवदि”त्यादिवदद्भिर्मोक्षस्यपु-
 रुषार्थताया आत्मस्वरूपत्वेनाबाध्यतायाश्चागीकृतत्वात् । अद्वैतसिद्धौ दृश्य-
 त्वानुमानस्य पराभिमतमोक्षेव्यभिचारमाशक्य हेतुकोटौ विशेषणदानेन-
 तत्सत्यताया स्पष्टमवगमाच्च । तथाचाद्वैतसमर्थनार्थं प्रवृत्तेन दीपिकाका-
 रेण ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य बाध्यत्वसमर्थनेन तस्य प्रयोजनत्वासिध्यानिष्फ-
 लत्वेनाद्वैतशास्त्रस्यानारम्भीयत्वमेव सपादितमितिसाधुसमर्थिताह्यद्वैतवाद इति ।
 एतन् प्रमात्वपक्षोऽपि व्याख्यात इत्युक्तमप्यपास्तं । ब्रह्मज्ञानफलं नित्य-
 मिति ज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वं दोषस्योक्तत्वात् । तादृशज्ञानस्य ब्रह्म-
 ज्ञानमात्रबाध्यार्थविषयकत्वस्योक्तानेकदोषदुष्टतयागीकर्तुमशक्यत्वेन सर्वथा
 अत्राध्यार्थविषयकत्वमेव प्रमात्वमित्यवश्यवक्तव्यतया तादृशप्रमात्वस्यनित्या-
 नित्यविवेकशब्दितभेदस्य सत्यत्वापत्त्या अद्वैतिभिरगीकर्तुमशक्यत्वात्तथा गुरु-
 राजीयांक्तेः सूचकत्वात् । कर्मफलद्वयज्ञानफलमपि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्य-
 त्वप्राप्त्याद्वयोरपि बाध्यत्वाविशेषात्कर्मफले वैराग्यायोगाच्चति ॥

यदपि । अयमात्रं द्विविधा प्रमा - मायोपाधिकम्पत्त्वार्थविषयि-
 णी - निरुपाधिकम्पत्त्वार्थविषयिणीचेति । तत्राद्य व्यावहारिकप्रमाण्य -

द्वितीयतु पारमार्थिकं । अप्रमायात्वविद्योपाधिकमत्वमेव । व्यवहार-
कालाबाध्यार्थविषयकत्वमपि मायोपाधिकमन्वार्थविषयकत्वमेव । असंजातबा-
धभ्रमविषयोप्यविद्योपाधिकमत्व एव । मायाविद्ययोरभेद पक्षेतु मूलाज्ञा-
नोपाधिकमन्वार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्य । तूलाज्ञानोपाधिकमन्वार्थविषय-
कत्वमपराप्रामाण्यमिति विवक्षणान्नकाप्यनुपपत्तिरिति । तदप्यसार ॥
मायोपाधिकस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यतया कर्मफलादविशेषादिदोषस्योक्तत्वात् ।
मायाविद्ययोर्भेदपक्षस्य स्वयमेवदृषितत्वाच्च । अभेदपक्षेपि मूलाज्ञानोपाधिक-
मन्वार्थस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यतया बधमोक्षयोरवैषम्यापातादि दोषापरिहारात् ।
ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानसंपादनस्य तदुत्तरकालीनस्य तद्बाध्यताया
असम्भवदुक्तित्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्तुवा ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्यं -
अर्थपदेन सत्त्वेन प्रतीत्यर्हस्यविवक्षितत्वात्तुच्छव्यावृत्तिरिति । तन्न ॥
असन्नोपि सत्त्वेन प्रतीतिरुपपादितत्वात् । ब्रह्मणोप्यर्थपदेन ग्रहणमभवेन
तस्यापि व्यावहारिकत्वापाताच्च । तच्च सत्तादान्म्यरूपमवेत्यादितु प्रागेव
निराकृतं । ततश्च तुच्छादिव्यावृत्त्यर्थबाध्यार्थविषयकत्वनिवेश शिरसा-
धार्य एव । एतेनाबाध्यपदेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैव विवक्षेत्याद्यपि
परास्त । अर्थपदास्वारस्यप्रसगात् । तस्यासमतत्वेन दृष्टान्तासिद्धेश्च ।
असंजातबाधभ्रमविषयस्य तूलाज्ञानकार्यस्य व्यावहारिकत्वानुपपत्त्योक्तविवक्षा-
यामपितदव्यावृत्ते । देहाभैक्यम्यतु ममदेह इत्यादीदानीतनबाधबाध्यम्य
व्यावहारिकताया अशक्यशङ्कत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ व्यवहारदशाबाध्यप्रकारकज्ञानस्यापरप्रामाण्यादिदं रजन-
मिति ज्ञानं अबाध्यप्रकारकत्वाभावात्तदसंग्रह इति । तदपि दुरुक्त ॥
अत्ररजतमित्यादिज्ञानाव्यावृत्ते । रूप्यस्यापि व्यवहारदशाया प्रतीति-
ममये सत्तादात्म्येनप्रतीयमानतया सतोबाध्यत्वेनोक्तज्ञानानिवारणाच्च । एतेन

यथान्नात्रेत्यारध्यापास्तमित्यंतमगस्तं । प्रागेवदूषितत्वात् ॥

यदपि ॥ भ्रमत्व न बाध्यार्थविषयकत्वं - बाध्यार्थप्रकारकत्वं वा विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्यादि । तन्न ॥ रूप्यं बाध्यमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरनिवारणात् । प्रकारांतरस्य दूषितत्वाच्च । इयं शुक्ति - इदं रजतमिति ज्ञानयोः प्रमात्वादिनिर्वाहाय बाध्याबध्ययोस्तादात्म्यविषयकत्वं भ्रमत्वमिति विवेचनस्यावश्यकत्वात् ॥

यत्तु ॥ एतेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकत्वरूपभ्रमत्वस्य व्यवहार-
कालाबाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वाविरुद्धत्वात् एकसत्तावादे भ्रमत्वस्य - सत्तात्रै-
विध्यावादे प्रमात्वस्य चोक्तविवेके स्वीकारेऽपि न ब्रह्मज्ञानफलानित्यताप्रसंगो न वा
भेदमत्यतादिप्रसंग इति स्वहनाभिप्राय इति । तदमार ॥ यथाकथंचि-
द्बाध्यार्थविषयकस्य प्रमात्वरूपतायादूषितत्वात् । बाधविलंबाविलम्बयोर-
प्रयोजकत्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकस्य ज्ञानस्य सर्पभ्रमाद्यपेक्षयाधिकभ्रमत्व-
स्यैव न्याय्यत्वात् - रूप्यज्ञानस्याप्यपरप्रामाण्यापाताच्चेति ॥

यदपि ॥ एकसत्तावादेऽपि भ्रमसाधारणं मिथ्यत्वेनानिश्चीयमाना-
र्थविषयकत्वरूपं प्रमात्वमिति जल्पनं । तदप्युन्मत्तप्रलापत्वाद्नादेयमेव ।
भ्रमस्य नियमेन मिथ्यार्थविषयकत्वेनोक्तप्रमात्वस्य तत्साधारण्यासंभवात्
भ्रमप्रमाविभागाद्यपलापप्रसंगात् । एकसत्ताप्रक्रियायां सत्ता त्रैविध्यादे-
श्चाक्रेदूषितत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन भ्रमप्रमात्वोभयांगीकारे प्रकाशप्रमरोक्तं दूषणं परा-
स्तं । एकसत्तावादेऽपारमार्थिकत्वबाधस्यैव प्राप्त्येष्टापत्तेः । सत्तात्रैविध्य-
वादे तु ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनोक्तविवेकस्य न व्यावहारिकताहानिः । न ह्येता-
दृशभ्रमत्वं ब्रह्मज्ञानफलानित्यतादेरूप्यादिममानयोगक्षेमत्वं ममयितुमर्हति ।
न चोक्तविधो भ्रमोऽविद्यावृत्तिरिति वक्ष्यामि सममिति । तदप्येतेन
परास्तं ॥ उक्तविवेकरूपज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वे ब्रह्मज्ञानफलानित्यतादेः

कर्मफलनित्यतादिसमानयोगक्षेमत्वस्यासकृदावेदितत्वात् । एकसत्तावादेऽपि
 चरुप्यादावर्थक्रियातदभावादिवैलक्षण्यस्य लघुचंद्रिकादौव्यक्तत्वाच्च ।
 मिथ्यात्वसिद्धे प्राग्वेधावृत्तेरसिध्या अविद्यावृत्तित्वस्य भ्रमलक्षणत्वायोगा-
 धेति ॥

यदपि ॥ ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थ विषयकत्वस्येत्यारभ्यैकसत्तावादेरूप्य-
 स्य जगद्वैलक्षण्यात् - रूप्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवसर्वभ्रम
 त्वस्योररीकारेणाविरोधादित्यत । तदप्येतेनपरास्तं ॥ शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्म-
 ज्ञानबाध्यत्वे ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवतत्रभ्रमत्वोररीकारस्याद्वैतिभिरेवबहुधादूषितत्वा-
 त् । रूप्यव्यवहारिकताया एकसत्ताप्रक्रियायाश्चनिराकृतत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ यत्तु मंडने अतात्त्विकत्वेबाध्यत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन
 न विवेकसिद्धिरित्युक्तमयुक्त । उक्तपारिभाषिकप्रमात्वस्य वस्त्वसाधक-
 त्वेननकोपि विरोध इति सिद्धमिति । दुरुक्ततत् ॥ व्यवहारदशाया
 प्रतीतिसमये अबाध्यस्य रूप्यादेरप्यपरप्रमाविषयत्वापादनस्य युक्तत्वात् ।
 नित्यानित्यविवेकस्यपारिभाषिकप्रमात्वेअनिर्मोक्षप्रसगात् । ब्रह्मज्ञानफलनि-
 त्यत्वासाधकत्वेनोक्तपरिभाषाया अनुचितत्वाच्चेति । तस्मादद्वैतदीपिकाका-
 रोक्तस्यात्याभासत्वाद्धथकृदुक्तदूषण सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु विवरणे विषयैर्नित्यसुख ब्रह्मैवाभिव्यज्यते ।
 नजन्यं सुखनामतदस्तीत्यम्यायमाशय । ब्रह्मरूपोयमानंदोऽनवच्छिन्नान्म-
 रूपोमोक्ष इत्युच्यते । अवच्छिन्नानदाशरूपेणतु वृत्तिमुखमिति । विष-
 यसब्रजन्यवृत्यवच्छिन्नात्मन एव विषयमुखत्वादविद्योपहितात्मान्यत्वमेव-
 तस्येति लघुचंद्रिकोक्ते । तस्यविशिष्टरूपेण विनाशात्तत्र वैराग्योप-
 पत्ति । एतेन प्रकाशप्रसरोक्त - मडनोक्तत्र निरस्तमित्यादिसिद्धमि-
 त्यंतं । तदपि चंद्रिकायामेव दूषितत्वात्तन्निराकरणमृतमारणमेव ।
 तथाहि ॥ मोक्षेरागवत पुरुषस्य तत्त्वतस्ततोभेदहीनेऔपाधिकभेदभिन्नेपि

विषयसुखेनिरागायोग एव । वस्तुतो वन्हावयं न वन्हि किंतु गुंजापुं-
ज इति भ्रमसिद्धमिथ्याभेदसत्त्वेपि तात्त्विकवन्हिभेदाभावेन दाहस्यैव दृष्ट्या
तद्वदतात्त्विकस्य तात्त्विककार्याविघातकत्वेन विषयसुखे मोक्षसुखादौ पाधिकभेद-
भिन्नेपि तात्त्विकभेदसत्त्वेन तत्कार्यरागरूपकार्याविघातेनोक्तवैराग्यायोगात् ।
नचाग्नौ तात्त्विकाग्न्यभेदवन्मोक्षे अतात्त्विकेन वैषयिकसुखेन तात्त्विकाभेदा-
भावान्मोक्ष एव रागः न विषयसुख इति वाच्यं । तात्त्विकभेदाभेदोभया-
भावस्य व्याहतत्वात् । ननु विरुद्धयोरन्यतरेण तात्त्विकेन भाव्यमिति
नियमस्तात्त्विकधर्मिविषयकः । सुखं त्वतात्त्विकमतो न दोषः । अन्यथा
वंध्यासुतस्य श्यामत्वाभावे गौरत्वं सत्यं स्यदिति चेन्न । अपारमार्थिकेपि
शुक्तिरूप्ये नेदं रूप्यमिति प्रतीयमानशुक्तिधर्मिकतात्त्विकभेदप्रतियोगित्वस्यैव
मोक्षसत्तासमानसत्ताकमोक्षधर्मिकतात्त्विक भेदप्रतियोगित्वस्य वैषयिकसुखे
अवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् । तस्य च त्वया सदद्वैतभंगभियागीकर्तुमशक्यत-
या तात्त्विकतदभेदस्यैव प्राप्त्या तत्र विरागायोगस्य युक्तत्वात् । किंचाखंड-
ब्रह्मण अनंदाश्चिदशादिभिर्भेदस्य तत्प्रतिनिधेर्वा त्वन्मते अनंगीकारेणांश
विशेषेणावृतत्वादिकल्पनमप्ययुक्तमेव । अंगीकारे वा तादृशांशभेदस्य त्व-
न्मते औपाधिकतयोपाधे कृतस्त्रैकदेशसंबधविकल्पदूषणादिना करेदूषितत्वात् ।
“एतस्यैवानंदस्य मात्रामुपजीवतीति” श्रुतिस्त्वन्यानीतिपदस्वारस्यान्मात्राश-
ब्दगृहीतब्रह्मानंदप्रतिबिम्बभूततत्सदृशतदधीनाल्पानदत्वजीवानां श्रावयतीति
स्वाभिलषितसिद्धयेतदुदाहरणं भ्रान्तिमलमेव । एव विवरणे “नास्त्येव-
जन्यं सुखं सिद्धस्यैव सुखस्याभिव्यक्तिहेतुत्वादिति वचनेन व्यक्तमेव नित्यसुखस्या
भिव्यक्तिप्रतिभासेन विशिष्टसुखस्याभिव्यक्त्यनंगीकारादिति मंडनोक्तेः सू-
पन्नत्वात्तददूषणाभासोक्तिरप्याग्रहमूला विवरणाशयाज्ञानमूला च । किंचा-
द्वैतमते विशिष्टयोरवच्छिन्नात्मसुखानवच्छिन्नात्मसुखयोर्व्यावहारिकभेदवत्त्वेन
वृत्तिज्ञानवद्वृत्तिसुखस्य विनाशित्वेनागीकृतस्य वैषयिकसुखस्य जन्यत्वाविरो-

धेन नास्त्यंजन्य सुखमिति वक्तुमशक्यतया तथोक्तेरनुचितत्वप्रसंगेन विव-
रणग्रंथस्य त्वत्कल्पिताशयस्यासम्भवात् । विषयाभिव्यक्त जन्यं सुखं
नित्यमुग्वद्ब्रह्माभिन्नमितित्वदुक्तदुराशगामीकारे विशिष्टसुखस्य जन्यत्वेनाभि-
व्यक्तिकथनं कथमुपपन्नं भवेत् । घटादेरिव नित्यसुखाद्यावहारिकभेदमात्रेण जन्य-
त्वसम्भवात् । अन्यथा घटादेरपि कारकव्यापारैरभिव्यक्तिरेवेत्यापातात् ।
तस्मान्नित्यमेवसुखं विषयै किञ्चिद्यजन्यते - तदेवविषयसुखं । चरमवृत्त्या-
अज्ञाननाशेनसम्यगव्यजन्यते - तदेवमोक्षसुखमित्येवविवरणाशयोक्तव्यम् ।
ततश्च स्वरूपतोनित्यत्वान्नतत्रविरागसम्भव इति । तस्मादत्रदीपिकाकार-
कल्पनस्यात्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्धम् ॥

यदपि ॥ चद्रिकायामित्यारभ्य सर्व सुस्थमित्यन्तेन ग्रंथेन शमद-
मादीतिभाष्यस्थादिपदेनैकवाक्योपात्ततितिक्षादेरेकग्रहण - नतु वाक्यान्तराग-
तविवेकादेरपीति । तदप्यमार ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनविधीनामेक-
त्वस्वीकृत्येतित्वदुक्तरीत्यैवापाततोभिन्नवाक्योपात्तत्वेपि द्विवक्षतवास्तत्वेकवि-
ध्युपात्तत्वस्य विवेकादावप्यक्षुण्णत्वात् । उपरतपदस्य सन्यासिपरत्वकल्प-
नेपि उपरतपदस्वारस्यानुरोधेन विषयोपरमरूपविषयालबुद्धिमत्वोपरागेणैवस-
न्यासिप्रत्यायकतया अवश्यागीकार्यतयाविरागस्य तत्पदोपात्तताया अवर्जनी-
यत्वात् । पश्येदित्यत्र श्रवणादिरूपविचारात्मक साधनीभूतज्ञानस्यैव विव-
क्षणीयत्वेनमाध्यज्ञानविवक्षाया अयुक्तत्वात् । अन्यथा “शातादिभूत्वाप-
श्ये” इतिश्रुतौशमादीनाब्रह्मविचारागत्वेनतत्रतेषामधिकारताबोधकत्वत्वदभि-
मतव्याहन्येत । नहिशमादि फलीभूतज्ञानाशेष्यगतायाधिकारतामर्हतीति
तवापिसमत । एतेन मडनोपरिदूषणजल्पनमप्यपास्त । तस्मादत्र
परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्धम् ॥

यदपि ॥ यत्तु चद्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशप्रसरे अतीतोपलक्षण-
तास्थले कारण त्मनावस्थानमादायैवकार्यस्यनिर्वाह्यतया प्रकृते चरमवृत्तेः

कारणात्मनीपूर्वमपिसत्वान्नवृत्त्युपलक्षितात्मरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वमित्युक्त ।
तदुक्तं ॥ नहिविनिष्ट काक एक व्यावर्तक । किंतु काकममानाधि-
करणव्यावृत्तिधीदशाप्रकाशमानोत्तृणत्वादिकमेव । भाविपाकेनपाचकानु-
मानस्थलेपिपाकसमानाधिकरणपाचकासाधारणधर्मस्यैव व्यावर्तकत्वात् ।
प्रकृते वृत्तिसमानाधिकरणासंकीर्णस्वरूपमेव व्यावर्तकमितिससारदशायातदप्र-
काशान्मुमुक्षासंभव । अन्यत्रभाविनउपलक्षणत्वेपि नप्रकृतेतत्संभव किंतु
भूतोपलक्षणत्वमेव । एतेनवृत्त्युपलक्षितात्मन साध्यत्ववचनस्योपलक्षणमात्र-
विषयत्वमयुक्त । विशिष्टविधेर्विशेषणोपसक्रमणेऽप्युपलक्षणोपसक्रमणाभावा-
दिति प्रकाशप्रसरोक्तमयुक्त । विशेषणोपलक्षणयोर्द्वयोरपि व्यावर्तकत्वा-
विशेषवैषम्यायोगात् । वस्तुतस्तु ॥ मोक्षस्य साध्यताव्यवहारो मौल्य
एव । एतेन कन्यादानादिनिश्चयोत्तरजामतृत्वादित्यवहारदर्शनाद्भाविन-
उपलक्षणत्वमिति प्रसरोक्तमपास्त । तत्र शास्त्रीत्याकन्यापतित्वमितिनि-
मित्तकत्वात्तद्व्यवहारस्य । अयमाशय निवृत्तिरात्मामोक्षस्येत्यस्य बंधसा-
मान्याभावोमुक्ति नतुवृत्तिर्मुक्तावर्तगतेतिविटलेशीयेव्यक्त । अविद्यानिवृ-
त्त्युपलक्षितात्मन एव मोक्षत्व । तदुपलक्षितत्वं तत्स्वरूपमेव । एतेन
तस्यविशिष्टवैषेण विनाशित्वमिति मदनोक्तमपास्तं । अत एव सर्वमनव-
द्यमिति । तदविमर्शमुत्तर ॥ तथाहि ॥ नच वृत्त्युत्पत्तेः प्रागात्म-
नस्तदुपलक्षितस्यसत्वान्मुक्ति स्यादिति वाच्य । पाकोत्पत्तेः प्रागयं पाचक
इति व्यवहाराभावेन तदुपलक्षितत्वाभावात् । ननु इदानीमयं पाचक
इत्यादावेतत्कालीनस्वनिष्टपाचकत्वसंबन्धेनव्यावर्तितोयमितिज्ञानं जायते ।
कालश्चम्बूलएवबोध्यते । तेन पाककृत्यभावकालेपितादृशव्यवहारोपपत्तिः ।
तादृशम्बूलकाले किंचित्क्षणावच्छेदेन कृतेरुत्पादात् । कालविशेषाघटित-
स्तुव्यवहार कृत्युत्पत्तेः प्रागपीष्ट एव । एव वृत्त्युत्पत्तेः प्राक्कालाघटितोय
मुक्त इति व्यवहारस्त्विष्टः । शतवर्षात्मकवृत्ति तत्प्रागभावोभयाधिकरण-

कालमादाय वृत्तिप्रागभावदशायामप्ययमस्मिन्काले मुक्त इति व्यवहारोपीष्ट
एव । परंतु यत्कालस्यवृत्तिप्रागभावमात्राधिकरणत्वं तत्कालमादाय व्यव-
हारस्तु न जायते । मुक्तपदार्थतावच्छेदकाज्ञाननाशपदार्थकोटिप्रविष्टवृत्तावेव
समभिव्याहृतकालान्वयस्य व्युत्पत्तिमिद्धत्वादिति चेन्न । उत्तरीत्यंगीकारे
चैत्रीयपाकाधिकरणीभूतदिवसोत्तरदिवसमात्रतात्पर्यकस्येदानीमयंपाचकइतिव्य-
वहारस्य - इदानीमपि" शुक्तो मुक्तो वामदेवश्च मुक्त इत्यादिपौराणिक-
व्यवहारस्यचाप्रामाण्यापत्तेः । समभिव्याहृतकालान्वयस्य पाके वृत्तौ च
बाधितत्वात् । तत्रेष्टापत्तौचमथूलकालमादायापितथाव्यवहारस्यांगीकर्तुमश-
क्यत्वेन सोप्यनंगीकरणीय एव स्यात् । तत्रापीष्टापत्तौपाककृतिकाल एव
पाचकइतिव्यवहारस्य बलात्प्राप्त्याविशेषणविधयैव व्यवहारइत्यापत्तेः । तथाच
पाककृतेरुपलक्षणतया व्यवहारमभिलषतोक्तदोषपरिहारायपाकप्रागभावमात्र-
कालेपि भाविपाककर्तृत्वमादायतद्वेत्तृणामय पाचक इति व्यवहारस्त्विष्टएवेति
वक्तुं युक्तम् । यदिनास्तीत्याग्रहः ॥ तदातदुत्पत्तिक्षणमारभ्यविद्यामा-
नधर्मविशेष तत्प्रागभावध्वंसाधिकरणत्वंवोपादायतादृशव्यवहारोवारणीयः ।
प्रकृते शुद्धात्मनि वृत्तिध्वंसादे कस्यापि धर्मस्याभावात् - वृत्युपलक्षितत्वं
तत्रान्यद्वक्तुंनशक्यमित्यात्मैवाज्ञाननाशइत्यागतं । पाकसमानाधिकरणत-
त्प्रागभावध्वसादिवद्वृत्तिसमानाधिकरणतादृशधर्मोतराभावात् । प्रकाशमा-
नासंकीर्णस्मिन्स्वरूपस्याव्यावर्तकत्वाच्च । तदेवहिसर्वतोव्यावृत्तमात्मनो रूपम् ।
नहि ततोऽन्यत्तद्व्यावर्त्यतदुपलक्षितं रूपमस्ति । उपलक्षितस्यैवोपलक्षणत्व-
वचनमनुचितमेव । वृत्युपहितस्याज्ञाननाशत्वमित्यस्य वृत्तेरेवाज्ञाननाशत्व-
मितिपक्षानतिरेकेण तद्वृत्तेर्नैव दुष्टत्वात् । तस्माच्छुद्धात्मन एवाज्ञाननाश-
त्वंपर्यवसानात् । वृत्ते प्रागप्ययमुक्त इति व्यवहारप्रसंगोदुर्निवार एव ।
उत्तरकाल इव पूर्वकालेऽप्यज्ञानावस्थानायोगादज्ञानस्वरूपस्यैव विलोपप्रसंगः ।
नाशकालेप्रतियोगिसत्त्वासम्भवात् । आत्मरूपमोक्षस्य कृत्यमाध्यतयापुरुषार्थ

त्वानुपपत्तिश्च । नच वृत्ते. स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपाया उषलक्षणत्वात् -
वृत्ते प्राकृतदभावान्नमुक्तव्यवहार. । नाप्यविद्यानिवृत्तिरूपपुरुषार्थस्य सा-
ध्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्य । वृत्तेर्नाशभाव तदुपादानमनआदीनामपि-
सत्त्वापत्याससारस्यैव प्राप्तत्वेनमुक्तवाचोयुक्तेरयोगात् । वृत्तेर्नाशमगीकृ-
त्यात्मानिरिक्तत्वेषुद्धात्ममात्रावस्थानायोगः । आत्मभाप्रत्वेकृत्युद्देश्य-
त्वानुपपत्ति । नच वृत्तिरूपाज्ञाननाशार्थमेवकृतिरस्त्विति शङ्क्य । वृत्ते.
स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपत्वेन तु खनाशज्ञानादिनाशरूपतया कृत्युद्देश्यत्वेसर्वसु-
खनाशत्वबुध्येच्छाविषयत्वाभावस्यापि प्राप्ते । नच नित्यामदव्यक्तिहेतु-
त्वादिच्छाविषयत्व । विषयसुखेष्वास्थिरत्वबुध्यामुमुक्षोरिच्छाभाववच्चरम-
वृत्तिरूपदु खादिनाशोप्यस्थिरत्वबुध्या मुमुक्षोस्तत्रेच्छायोगात् । वृत्तेरेवा-
ज्ञानादिनाशत्वे तत्करणीभूतवाक्यस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वापत्याज्ञाननैवाज्ञाननि-
वृत्तिरितिमतहानिः । तस्माद्वृत्तेरविद्यादिनाशरूपत्वादिकल्पनममुक्तमेव ।
ननुनात्ममात्रंमोक्ष - किंत्वविद्यानिवृत्तिलक्षण पचमप्रकारआत्मान्य ।
अतो न सद्वैतभगः ॥ यद्वा अविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षआत्मान्य सत्य
एव । नचद्वैतभगः ॥ अभावद्वैतागीकारात् । तस्मान्मुमुक्षायुक्तेति-
चेदुच्यते । आद्यकल्पे - सत्व - अमत्व - देशकालव्यवस्थयासदमत्व-
चेतिप्रकारत्रयस्यैवानुभूयमानत्वेन चतुर्थप्रकारस्त्वेवाभावात्पचमप्रकारतामोक्ष-
स्याप्रामाणिकत्वात्सुत्तरामनुपपन्नैव । अस्तुवा तथापि मोक्षात्मभेदमि-
थ्या सत्योवा - नद्वितीयः - अद्वैतज्ञानं । आद्ये मिथ्याभूतोसंभेदोनिवर्त-
तेनवा - नन्निपक्षेससारानुवृत्तिप्रसंग । सर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षाभावप्रस-
गश्च । अविशेषात् ॥ आद्यभेदनिवृत्तिसंभेदिनिवृत्त्यधीनत्वेन तत्रात्मनो
नित्यतया मोक्षनिवृत्त्येव भेदनिवृत्तिर्वाच्येत्यनिर्मोक्षप्रसंगः । यद्वेत्याद्विती-
यकल्पेप्यभावद्वैतागीकारभेदस्याप्यन्योन्याभावरूपत्वेन सत्यतापान । श्रौता
द्वितीयशब्देन भावस्यैवाभावस्यापि निषेधोवायेन अविशिष्टेप्यभावस्यसत्त्वनभा-

वस्त्येत्यत्र नियामकाभावेनभावस्यापिबलात्सत्यताप्राप्त्यासद्वैतभंगापत्तेः ।
 अभावस्य सत्यत्वे तन्निष्ठमप्रतियोगिकत्वादिभावधर्माणामभावसमग्रानाकृत्यनि-
 यमेन नानरीकृतयानेकभावानामपिमत्यतागीकारापत्तेः । किञ्च तादृशाभा-
 वः - किं दृश्यान्तरे वर्तते - ब्रह्मणि वा - आद्ये दृश्यमामान्योच्छरूपमोक्षा-
 योगः । द्वितीये ब्रह्मणि तादृशाविद्याध्वंसाधिकरणत्वस्य - ध्वंसेच ब्रह्मा-
 धिकरणकत्वरूपभावस्यापि सत्यता दुर्निवारैव । अधिकमाकरे व्यक्तं ।
 अत्रापि भेदपक्षोक्त दृषणमपि जागर्त्येव । अविद्यानाशस्यतदुपलक्षितात्म-
 रूपत्वंत्वात्माश्रयादिप्रसगात्प्रकाशमानाप्रकाशमानयोरैक्यायोगात् - स्वस्यैव
 स्वोपलक्षणतायास्तत्त्वदनुभवैकबोधत्वंनाप्रामाणिकत्वात् - व्यर्थत्वात् - अपसिद्धां-
 त्वादप्रसंगाच्चाशक्यशङ्कः । नच वेदांतजन्याखंडाकारात्मसाक्षात्कारस्थोप-
 लक्षणत्वविवक्षाया जीवन्मुक्ते शुक्लामदेवादौ मुक्तव्यवहारस्येष्टत्वेपि तादृश-
 चरमवृत्तेरुपलक्षणत्वविवक्षायां तादृशव्यवहारो नष्ट इति वाच्यं । तस्य
 पौराणिकत्वेनानपलपनीयत्वात् । जीवन्मुक्तिदशाया विवक्षितोपलक्षणा-
 भावेपि तदुपलक्षितस्य सत्त्वात् । नहि विशेषणाभावे विशिष्टाभाववदुप-
 लक्षणाभावे उपलक्षिताभाः प्रामाणिकः । मृतमव भाविनोऽप्युपलक्षणत्वं
 प्रामाणिकत्वादगीकार्यं । वस्तुतस्तु ॥ मुक्तिरेवापाद्यते । नतु व्यव-
 हार इति नोक्तदोषगंधोपि ॥ एतेन भाविपाकेन पाकानुमानस्थले इत्यादि
 दुरुक्तिरपास्ता । अनागतादिर्लिङ्गेनानुमितिदर्शनेन समामर्थ्यलिङ्गज्ञानस्यैवा-
 नुमानतया भाविपाकज्ञानातिरिक्तानुमापकासमवाच्च । प्रकृते तादृशधर्मा-
 तरस्यास्यकल्पनत्वात् । स्वस्यैव स्वोपलक्षणतायानिराकृतत्वाच्चेति ।
 यत्तु - तदुक्तमद्वैतरक्षणइत्यादि । तद्बालभाषण ॥ स्वरूपमात्रस्य स्व-
 स्वरूपव्यावर्तकत्वरूपोपलक्षणत्वविषये अविद्यानिवृत्ते स्वरूपमग्वाभिर्व्यञ्जकत्व-
 बोधकतद्व्यसंमतिकथनस्याकादृताडवायितत्वात् । अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष
 इति पक्षस्तु दूषित एव । एतेन यत्तु चद्रिकाप्रकाशे इत्यादिक्रमपास्ते ।

पंचमप्रकाराप्रामाणिक्यताया समर्थितत्वात् । भाविनोप्युपलक्षणत्वसंभवेन संसारदशायां मुक्त इति व्यवहारः स्यादिति वदत प्रतिमुक्तव्यवहाराभावेनोपलक्षणत्वनिराकरणे अन्योन्याश्रयाद्यापाताच्चेति । एतेनैवायमत्र निष्कर्ष इत्यादितदीयदुरुक्तमप्यपास्त । मोक्षे औपचारिकपुरुषार्थताया अत्यतयुक्तत्वात् । संसारे मुक्तव्यवहारापत्तेरनिवारणाच्चेति । अतएव परमार्थतत्त्वित्यादिकं निरस्तं । विस्मृतकठमणिरित्यदिना प्राप्तब्रह्मप्राप्तेः पुरुषार्थत्वस्याक्रे दूषितत्वात् । मोक्षस्य ज्ञानसाध्यताव्यवहारस्य श्रौतस्य गौणत्वोक्तेरनुचितत्वाच्चेति ।

यदपि ॥ एतेनेत्यादिना भाविनोपलक्षणत्वमिति प्रकाशप्रसरभाववर्णनं - तदप्यनुक्तोपालम्बनत्वादनादेयमेव । एवं कन्यादाननिश्चयोत्तरमेव कन्यापतित्वादिजल्पनमप्यशुद्धमेव । पतित्वस्यसप्तपद्यतसंस्कारसाध्यत्वेन पूर्वं तस्यालाभात् । भाविराज्यज्ञानेन राजपदव्यवहारस्तु राजपदस्याभिषिक्तक्षत्रियपरत्वेन तस्य तदानीमविद्यमानतयोपलक्षणविधयेव तद्व्यवहारप्रामाण्यस्य समर्थनीयत्वात् भाव्युपलक्षणमादायैव निर्वाह्य । अन्यथा राजपदलक्षणाद्यापत्तेः । खंडनकारेण न्यायभास्करखंडने विट्टलेशीयकल्पनस्य दूषितत्वेन प्रकृते तत्समतिकथनमनादेयमेव । एतेन नहि कारणात्मनावस्थितावृत्तिरज्ञानविरोधिनीत्याद्यपहस्तित । वृत्ते पश्चादिव पूर्वमपि वृत्युपलक्षितआत्मास्तीत्यत्रोक्तप्रलापस्यासंबद्धत्वात् । अज्ञाननिवृत्तेरप्यात्ममात्रत्वे तत्त्वत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ मंडने इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ खंडनकारेण भाविनोपलक्षणत्वव्यवहारस्य कादाचित्कताया उक्ततयोपलक्षणत्वमात्रस्य तत्संमतत्वावगत्यापुनरपि भाविनोपलक्षणत्वखंडनमसंगतमिति स्वारसिकदूषणप्य मंडनाकारैरुक्तस्य सूक्ष्मत्वात् । मोक्षस्य विशिष्टरूपत्वं त्वन्मते विशिष्टस्य विनाशित्वनियमेन मोक्षस्य विनाशप्रसंग इति मंडनोक्तदूषणोपरि

अविद्यानिवृत्युपलक्षितत्वस्य तत्स्वरूपत्वकथनस्य - स्वरूपस्याप्युपलक्षणत्व-
विषये अद्वैतसिध्यादिसमतिकथनस्यत्र कर्णे स्पृष्टे कटिचालयसीतिन्यायग्रस्त-
त्वात् । अन्यथा विशिष्टत्वस्यापि स्वरूपत्वापातादिति । तस्मादत्र
दीपिकाकारोक्तस्याभामत्वाद्ग्रन्थकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ अह मुक्तः स्यामित्यत्राहं पदेनाहंकारविविक्तमात्म-
स्वरूपं विवक्ष्यते । यथा ब्राह्मणोहं स्वर्गीस्यामित्यत्र शरीरविविक्तमात्म-
स्वरूपमित्यादि । तदेतद्बालजनमनोरजन ॥ अद्वैतचन्द्रिकादावहमा-
स्पदस्याहंकारस्यात करणतादात्म्यापन्नचित्सवलितचिद्रूपत्वविवक्षया कचि-
दहंस्पदस्यात्मनि मुख्यावृत्तिः । कचिच्चित्सवलितचिद्रूपत्वविवक्षया लक्ष-
णाद्यमुख्या वृत्तिरित्युक्तत्वेन तदीयकर्तृत्वाध्यासार्थमत करणतादात्म्यापन्न-
तदवच्छिन्नविशिष्टात्मन एवाहप्रत्ययविषयत्वस्योपपादितत्वात् - खंडनकारे-
णापितयैवोक्तत्वाच्चाहंकारविविक्तात्मनोऽहंपदेन विवक्षितुमशक्यत्वात् ।
ब्राह्मणत्वादेर्देहधर्मत्वेन ब्राह्मणोहमित्यादौ गौरोहमित्यादाविव देहधर्मेण देहता-
दात्म्यापन्नात्मन एवाद्वैतमतेऽहंपदेन विवक्षिततया तदुदाहरणम्यानादरणीय-
त्वात् । इच्छामात्रस्य स्वर्गासाधकत्वेन तदिच्छापूवकसागयागाद्यनुष्ठान-
द्वारैवेच्छायास्तत्संपादकतया यागकर्तुर्यजमानस्याधीतस्वाध्यायस्य स्वर्गादेः
पारत्रिकगुरुष्वर्थत्व जानतो यागादेर्जन्मातर एव फलदत्वमनुभवतएतज्ज-
न्मन्येनदेहावच्छेदेन स्वर्गेच्छाया एवायोगेनेच्छावच्छेदकशरीरस्य स्वर्गानन्व-
यस्य युक्तत्वात् । परतु एतज्जन्मनि ब्राह्मणदेहावच्छेदेन यागानुष्ठा-
तुर्मम जन्मातरे शरीरांतरावच्छेदेन स्वर्गो भूयादिति तात्पर्येण जन्मातरे-
शरीरांतरावच्छेदेनाह स्वर्गो स्यामित्येवंच्छोदयेनाहगेहीतिवदहब्राह्मणइत्यादि-
ष्वब्रह्मरान्नब्राह्मणादिशरीरमप्यहंपदार्थघटक । किंतु स्थूलात करणविशि-
ष्टात्मैव । तस्य तच्छरीरावच्छेदेप्यनुत्पन्नस्येच्छाविषयस्वर्गान्वयोप्यशुण्ण
एव । जन्मातरे स्वर्गमनुभवत इहयागाद्यनुष्ठाने स्वर्गेच्छो ब्राह्मणादिशरी-

रविशिष्टस्य चेतनस्य शरीरभेदेऽप्यात्मभेदानङ्गीकारेणात्माभेदान्नास्माकं क्षतिः प्रत्युत परमते अतः करणस्यैवारोपितकर्तृताकत्वेन तदुपाधिककर्तुरतः करणविशिष्टस्य तन्नाशेन नाशाङ्गीकारात्कर्तृभोक्त्रोर्भिन्नतयोक्तेच्छाफलयोः सामानाधिकरण्यासंभवः । शरीरादिकतूपकारकमात्रं । मध्युपकारकस्यापि फलान्वयोदृष्टइष्टोवा । अन्यथैतत्क्षणावच्छेदनबुभुक्षोरुत्तरक्षणभोजनस्थलेऽप्येतत्क्षणविशिष्टस्य भोजनानन्वयापत्याकुत्रापि फलेच्छयोः सामानाधिकरण्यायोगप्रसङ्गः स्यादिति ॥

यदपि एतेनेत्यादि प्रकाशप्रसरदूषणाभामवचनं । तदप्ययुक्तं ॥ त्वन्मते भिन्नभिन्नांतःकरणवतो कर्तृभोक्त्रात्मनोर्भिन्नत्वात्स्वर्गकामनास्वर्गान्वययोर्नसामानाधिकरण्यसंभव इत्यत्र स्वर्गेऽप्यात्मनः काल्पनिककर्तृत्वं न पारमार्थिकमित्यादिपरिहारोक्तेरसंबद्धप्रलापत्वात् । एतेन यस्य शरीरविशेषविशिष्टस्य स्वर्गेच्छानतस्य स्वर्गान्वय इत्याद्युक्तमपास्तं । उक्तेच्छाश्रयाशे शरीरस्योक्तविधया विशेषणत्वायोगाच्चेति । कदाचिदेव ब्रह्मणत्वादिकमहमर्थं विशेषणमित्यादिकत्वनुक्तोपालबनमव ॥

यदपि ॥ काल्पनिकमिच्छाश्रयत्वशुद्धस्यापि वर्तत एवेत्यादि । तदप्यशुद्धं ॥ शुद्धात्मन इच्छाश्रयतयाहप्रत्ययविषयत्वस्य त्वदन्यैरनभ्युपगमेनापसिद्धांतात् । तत्पक्षस्य दूषितत्वाच्च । कल्पितेनापि संसारेणास्पृष्टचेतनाभावे नित्यमुक्तश्रुतं निर्विषयत्वापातादेरुक्तत्वाच्च । अतएव भट्टपादमतिकथनमप्यपास्तं । तदुक्तेर्महात्मन एतद्देहावच्छेदेन स्वर्गादिगमनममर्थस्य रैवतादेः स्वर्गादिगमने तच्छरीरस्यापि गमनेनात्मनिष्ठगतृत्वशरीरेऽप्युपचर्यत इत्याद्यन्यार्थकतया त्वदभिमतसाधकत्वात् ॥

यत्तु । नफलेच्छावत एव फलान्वयः । पितृगतायामपि पुत्रपूततेच्छायाः पुत्रस्यैव पूतत्वदर्शनादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसर एव सम्यक्समाहितमिति पुनरप्यत्र तन्निराकरणं मृतमारणमित्युपेक्षितं । यदत्रोक्तं ॥

नह्युपकारकोपकार्यभावमात्रेणान्यगतफलेच्छया अन्यस्य फलसंभवः ।
 मातृगतपूततेच्छयापि पुत्रपूतत्वापत्तेरित्यादि । तदिदं नामंदधीगम्यं ।
 दयालुप्रवृत्तावप्यन्यफलेच्छाया उपकारकत्वनिबंधनत्वात् । उपकार्योपका-
 रकभावंविना न्यस्यान्यफलेच्छाया एवायोगाच्च । नहीच्छामात्रं फलनि-
 ष्पादकं-किंतु तत्संपादककर्मानुष्ठानसहित । ततश्च कर्मानुष्ठानद्वारोक्तेच्छा-
 या फलसंपादकत्वात्कर्मानुष्ठातृतायाश्चस्त्रीत्वान्मातुर्नयुज्यत इति । तदि-
 च्छाया अपि साक्षाद्वेतुत्वाभावेपि पतिप्रेरणादिद्वारा पुत्रपूतताप्रयोजकत्वस्य
 प्रामाणिकतयेष्टत्वाच्चेति ॥

एतेन ॥ मंडनोपरिदूषणाभासजलनमपि दूरीकृतं । अंत कर-
 णावच्छिन्नचेतनस्याहमित्यनेन विवक्षेत्यादितदुक्तेः खंडनकारवाक्यानुसारेण
 प्रवृत्ततया तत्रोक्तदूषणासंगतेः ॥

यदपि ॥ एतेन चिन्मात्रं मुक्तं स्यादितिच्छापत्तिरिति शंकापि
 परास्ता । इच्छाभासकसाक्षिणोहमर्थभासकत्वनियमादिति । तत्स्व-
 व्याहृतं ॥ पुत्र. पूत. स्यादित्यहमर्थानुपरक्तेच्छायास्त्वयैवांगीकृतत्वात् ।
 दयालूनामस्य दु खं माभूदितिच्छया तत्परिहारे प्रवृत्तिदर्शनाच्च । तत्रा-
 पि पूतपुत्र. स्यामितिच्छाकल्पने पूतपुत्रकत्वस्यैव फलत्वकल्पनेनेच्छाफलयो-
 सामानाधिकरण्यस्यैव प्राप्तेः । सर्वत्रैवं कल्पनाया असंभवाच्चेति ।
 तस्मादत्र परोक्त दूषणाभासानामकिंचित्करत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थ-
 मिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ विवेकाद्यानंतर्य मुमुक्षाद्वारैवाथशब्दार्थ इति भाभती
 मते “ यथोक्तसाधनचतुष्टयानंतर्यमुपदिश्यत ” इति भाष्यविरोधः ।
 मुमुक्षामात्रानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वसंभवान् । मुमुक्षाहेतुतया तत्कथने वि-
 वेकहेत्वानंतर्यमप्यथशब्दार्थः स्यादिति प्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमिति ।
 = -मि न्नोन्नं ॥ ममभावावत्कटताविवक्षया पूर्वस्य तद्धेतोः शमादेरुल्लेख

इति कल्पने विवेकोत्कटत्वायैवतद्धेतुपरीक्षादेरुल्लेखप्रसंगस्वापरिहारात् ।
नच परीक्षाधीनतागर्भितविवेकस्य विवक्षितस्य नानुत्कटत्वमिति वाच्यं ।
सत्यानृतविवेकमात्रस्य भाषत्यादौ । अत्र कल्पनाय उक्तत्वात् । अन्यथो-
क्तोत्कटविवेकहेतुकारागादेविवक्षया तस्योत्कटत्वनियमेन व्यावर्त्याभावात्त-
त्कथनस्यैवायोगात् । तत्रोक्तविशिष्ट विवेकाधीनो विरागो नाभिप्रेत इति
तु न प्रेक्षावद्भिरादरणीयं । तत्रोक्तविरागहेतुविरागोत्कटत्वार्थमेव तद्धे-
तोरुल्लेखस्यापाद्यमानत्वात् । ततश्च विशिष्टमुमुक्षादिविवक्षाया पूर्वपूर्ववैयर्थ्य
मुमुक्षादिमात्रविवक्षायां विवेकहेत्वानंतर्यस्यापि कथनमावश्यकमिति यत्कि-
चिदेतत् ॥

यत्तु ॥ मंडने यज्ञादेरपि मुमुक्षाद्वागनंतर्यप्रतियोगित्वापत्तिरित्यु-
क्तमयुक्तं । भामतीकारैरेव कर्मणां ज्ञानानुपगोगस्योक्तत्वादित्यादि ।
तत्तदज्ञानविजृम्भितं ॥ तथाहि ॥ अत्र भामतीवाक्यानि । “तथाहि
नित्यादिकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पाद - ततः पाप्मा निवर्तते - सद्ब्रह्मनित्याशुचिदु-
स्वरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिन-
यति । ततः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदु स्वरूप-
तामप्रत्यूहमवबुध्यते । ततोस्यास्मिन्ननभिरति संज्ञ वैराग्यमुपजायते ।
ततस्तज्जिहासोपावर्तते । ततोहानोपायपर्येषते । पर्येषमाणश्चात्मतत्त्व-
ज्ञानमस्योपायइत्युपश्रुत्यतज्जिज्ञासते । ततः श्रवणादिक्रमेण तज्ज्ञानाती-
त्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादंप्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणा युक्तमिति ।
एवं - वैराग्योप्तादोपयोगिनः प्राग्भावीय कर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेरिति ।
अन्यत्रापि - अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यतथात्मजान् । अनिष्ट्वाचैव
यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्ब्रजत्यध इति वचनं त्वशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायकमिति”
ततश्चोदाहृतभामतीग्रंथसदर्मस्य मंडनोक्ताविरोधितयात्र दीपिकाकारोक्तं दूष-
णमेव भामतीग्रंथाध्यमूळमनादेयमेवेति संक्षेपः ॥

यत्तु ॥ मुमुक्षामात्रेण प्रवृत्तस्य विचारस्य शिथिलत्वापत्त्या विवे-
कोक्तिरित्यादि । तदप्यज्ञानमूलं ॥ विवरणैकदेशिमते विवेकस्य विरा-
गहेतुताया अनङ्गीकारात् । वैराग्यशमदमादि मुमुक्षासु सतीषु अन्यत्रो-
पक्षीणविवेकाभावमात्रेण फलपर्यतविचाराभावाददर्शनोक्तेः सूक्ष्मत्वात् ।
विवेकस्य विरागहेतुत्वेतु तद्ग्रहणमपीष्टमेव । नहि विवरणैकदेशिमते विवे-
कस्य विरागहेतुताङ्गीकृता । विवेकस्योक्तरीत्यान्यथासिद्धत्वाच्चेति ।
तस्मादत्र परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रन्थकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ नह्यतः पदार्थस्य जिज्ञासाकर्तव्यतायामेवान्वय इति कोपि
नियम इत्यादि । तन्न ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा - अथातो दैवीमीमां-
सा - अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यादावुक्तान्वयस्यैव दर्श-
नात् । लोकेपि - अतो मन्तव्यं - अतो भवत्ययमर्थकलाप सूत्रसूचित
इत्यादावत शब्दार्थस्य समभिध्याहृतोत्तरपदार्थान्वयस्य सर्वसंमतत्वेनोक्तप्रयो-
गप्राचुर्यस्यैव नियमग्राहकत्वात् ॥

यदपि । अतो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मविचारस्य सप्रयोजनत्वपरस्या-
न्यस्याभावादतः पदस्य तदर्थपरस्य कर्तव्यतायामन्वययुक्तः । प्रकृतेतु
ब्रह्मजिज्ञासापदेन प्रयोजनलाभान्नातः शब्दस्य तदर्थस्य तत्रान्वय इति ।
तदपि न ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदेनेव धर्मजिज्ञासापदेनापि निश्चिते विचारा-
योगेन संदिग्धतया धर्म एव विषयः तज्ज्ञानमेवावांतरं प्रयोजनमिति सूचन-
संभवेन तेनैव सफलत्वलाभसंभवात् । प्रकृतेपि वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मजि-
ज्ञासापदेन प्रयोजनादिसूचनाऽसंभवेनातः शब्दस्य सफलत्वार्थताया आवश्य-
कत्वाच्च । तदुक्तं चट्टिकायां ॥ “अथशब्देनाधिकारमत इत्यमुना-
फलं । ब्रह्मशब्देन विषयः सूत्रयामास सूत्रकृदिति” । जिज्ञासाप-
दस्य प्रयोजनसूचकत्वप्रत्याशामप्यनुपदमेवापाकरिष्यामः । एतेनातः श-
ब्दार्थस्याथशब्दार्थानतर्यप्रतियोगिन्यन्वये भामतीसंमतिः कथनमपास्तं ।

अनन्यलभ्यस्य सफलत्वरूपातः शब्दार्थस्य प्रधानसाध्यान्वयस्यैवोच्यमानत्वात् ॥

यदपि ॥ भामतीकारा नविरागादिकं वचनविशेषेणात्र साध्यकोटौ प्रवेशयन्ति । तथाचाथशब्दार्थविचारावसरेन किमपि वाक्यमुपस्थितमिति नाथशब्दोपस्थापितत्वं तद्यथेहेति वाक्यस्येत्यादि । तदतीव तोषावहं विदुषां । भाष्यव्याख्यानार्थं प्रवृत्तस्य भामतीकारस्याथशब्दव्याख्यानसमये अथशब्दार्थानन्तर्यप्रतियोगिसाधनचतुष्टयरूपहेतुग्राहकप्रमाणाज्ञानकल्पनस्यात्यद्भुतत्वात् । अप्रमितहेतुकथनस्यासंभावितत्वाच्च । हेतुसमर्पकाथशब्देन तत्प्रमाणभूतवेदानुपस्थापने विषयसमर्पकब्रह्मशब्देनापि तत्प्रमाणवेदोपस्थितेरयोगात् । “ब्रह्मचक्ष्यमाणलक्षणक”मिति भाष्यानुसारेण ब्रह्मशब्दस्य शब्दराश्वर्थकताया पंचपादिकादौ व्यक्तं दूषितत्वेन लक्षणादिनैव तत्र वेदोपस्थितेर्वाच्यतयाथशब्देनापि तुल्यन्यायतया लक्षणादिना तदर्थप्रमाणकवेदोपस्थितेरवश्यवक्तव्यत्वाच्च ॥

यदपि ॥ अस्तुवा तद्यथेहेति वाक्यस्याथशब्देनोपस्थापनं । एवमपि स्वसमानयोगक्षेमाक्षय्यादिवाक्यात्प्राबल्यं तस्य न ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यांतरानपेक्षमवगंतुमलं । नहि लोकसिद्धन्यायानुवादः श्रौतार्थान्यथानयने प्रयोजक इत्यादि । तदपि भामत्यादिग्रंथांध्यमूलं । तथाहि ॥ भामत्यां ॥ “क्षयितानुमानोपोद्धलितंच तद्यथेहकर्मचित इत्यादिवचनं क्षयिताप्रतिपादकं अपामसोममित्यादि वचने जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः ॥ आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वं हि भण्यत इति” इत्याद्युक्तं ॥ पंचपादिकायां तु ॥ “ननु पुण्यस्याप्यक्षय्यफलत्वं वेद एवाहेत्युक्तं । न । तस्य वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविरोधे अर्थवादस्य नित्यत्वप्रतिपादनासामर्थ्या”दिति । विवरणेपि ॥ ‘ननु तद्यथेहेति सामान्यश्रुतिश्चातुर्मास्यादिविरोधादयमैव प्रवर्ततामिति चोदयति ।

ननु पुण्येति ॥ तत्रतावच्चातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्याक्षयत्वमाह ।
 न तत्फलस्य ॥ सत्यपि सुकृते फलस्यानुपभोगवत् क्षयोपपत्तेः । तत्र
 वाक्यस्य श्रुतार्थं परित्यज्य फलक्षयत्वविषयत्वकल्पनाप्रमाणविरुद्धेत्याह ।
 नतस्येति ॥ वस्तुबलप्रवृत्ता व्याप्तिबलप्रवृत्तित्यर्थः । अनुमानानुगृही-
 तश्रुतिविरोध इतियोजइतव्य । हिरण्यदा अमृतत्व भजंत इति श्रुतिर्वर्त-
 मानापदेशाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धा । भजिष्यंते इति कल्पनापूर्वकप्रमा-
 णविरुद्धा । अनुमानानुगृहीतदेवसर्गप्रलयश्रुतिविरुद्धा । तस्माद्ब्रह्मव्य-
 तिरिक्तपुरुषार्थे अनित्यतया वैराग्यमुपपन्नमिति । ननु दोषस्य तुल्यत्वान्न
 ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तिकारणमेतदिति तत्राह । यन्मुमुक्षुत्वाभाव इतीत्यादि ।
 पंचपादिकायामन्यत्रापि । “यत्पुनर्मुमुक्षुत्वाभावे निमित्तमुक्तं तत्राह ।
 तथा ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयतीत्यादिकमुक्तं । तथाचोदाहृत-
 ग्रंथसंदर्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यं निरपेक्षमेवानुमानानुगृहीतत्वेन
 तद्यथेहेति श्रुते प्राबल्यस्योपदर्शितत्वात्तस्य वाक्यस्य लोकसिद्धार्थानुवादक-
 त्वेन दुर्बलत्वप्रलपनं दीपिकाकारस्याज्ञानविलसितमेव । किंच कर्मफलानि-
 त्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्य कर्मफले वैराग्यहेतुत्वस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यताप्रतिपाद-
 कवाक्यस्य मुमुक्षुत्वप्रयोजकतायाश्चोक्त्या परस्परसापेक्षतया द्वयोरपि वाक्य-
 योर्वैराग्यापपादकत्वमप्यसंभवदुक्तिक्रमज्ञानमूलं च । साधनचतुष्टयविवक्षा-
 यांतु अथशब्देनैव स्वार्थैकदेशविरागोपपादकतद्यथेहेतिवाक्यस्यैव स्वार्थैकदेश-
 मुमुक्षोपपादकं ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिवाक्यस्याप्युपस्थितिसंभवेन तत्रापि ब्रह्म-
 पदानपेक्षणाद्वैरूप्योक्तिरप्ययुक्तैव ॥

यदपि ॥ पूर्वोक्तरीत्या विवक्षणीयं वाक्यद्वयं न कथमपि वैराग्ये-
 णोपस्थापयितुमलमित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ तद्यथेहेतिवाक्य-
 स्यैव वैराग्येणोपस्थापितत्वं ब्रह्मविदाप्नोतीत्याद्युपस्थापकत्वतु मुमुक्षुत्वस्यैव-
 त्यर्थस्य पंचपादिकासंमत्या समर्थितत्वात् । शेषपटीपरिग्रहे साधारणे

शब्दे अभिप्रेतमर्थं विहायार्थांतरं पसिगृह्य पुनस्तद्वारेणाभिप्रेतमर्थं प्रतिपद्यमानस्य व्यर्थः प्रायसस्स्यात् । प्रत्यक्ष ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयास इत्यादिपंचपादिकानुसारेण ब्रह्मशब्देन वेदोपस्थितौ व्यर्थप्रयासदोषस्य जागरूकत्वाच्च । यदपि नित्यत्वेनाशंकितस्यामिथ्यात्वव्यवस्थापनं ह्यनित्यत्वप्रतिपादनं विना न संभवतीति । मिथ्यात्वश्रुतेश्चातुर्मास्यफलातिरिक्त विषयत्वशंकानिवारणं तदनित्यत्वप्रतिपादनैव कर्तव्यमिति तद्यथेहेतिवाक्योपन्यास एव योग्यः नतु नेहनानेत्यादेरिति च । तदपि महामोहविजृम्भितं । दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः नेहनानेत्यादिश्रुतिभिश्चाद्वैतमते प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य साक्षादेव साधितत्वेन मध्येऽनित्यत्वसाधनस्य त्वदनुभवमात्रगम्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वाच्च । यद्यपि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्प्रथानुपपत्त्या मिथ्यात्वसाधनमप्यस्ति । तथापि निवर्त्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतियोगिसत्त्वसापेक्षस्य त्रैकालिकनिषेधरूपमिथ्यात्वप्रतिकूलत्वेन तत्त्वमस्यादीतिवार्तिकानुसारेण निवृत्तिपदस्यात्यताभावरूपताया अद्वैतचंद्रिकादिसंमत्या प्रागेवोक्तत्वान्नतेनापि परस्य समीहितलाभः । तथाच अनित्यत्वबोधनेपि यावत्तत्सत्त्वं तत्प्रेप्सया तत्साधने प्रवृत्तिसंभवेन नात्यंतिकनिवृत्तिरूपविरागसंभवः । मिथ्यात्वबोधनेतु न कदापि कोपि तत्र प्रवर्तते । नहि वेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरमपि रूप्यादौ प्रवर्तते । तस्माद्भ्रामत्यभिमत विवेकोपपत्तये प्रपञ्चमिथ्यात्व ब्रह्मसत्यत्वबोधकवाक्योपन्यास एवोचितः । एतेनातःशब्दस्य सप्रयोजनत्वार्थत्वमेव स्वीकरणीयमित्यादिमंडनोक्तिरपि समाहिता । तस्यैवार्थस्योपपादयिष्यमाणत्वेनोचितत्वात् । अर्थांतरस्यायुक्तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ तद्यथेहेत्यनेनावगतकर्मफलानित्यत्वरूपहेतुसमर्थनमेवात्रातःशब्देनापि क्रियते । एवं च सावयवत्वं यथाकृतकत्वसाधकं एवं ब्रह्मवे-

त्यादिकं तद्यथेहेतिवाक्यावगतकर्मफलानित्यत्वसाधकमिति । ब्रह्मवेदेतिवां
 क्यसहकृततद्यथेहेतिवाक्यार्थज्ञानं विचारसाधनमित्यादि । तदप्यसारं ॥
 विमतः कृतकः सावयवत्वादितिप्रयोगवत् । कर्मफलमनित्यं ज्ञानफलस्य
 नित्यत्वादिति प्रयोगसंभवात् । द्वयोरपि नित्यत्वसंभवेन तत्रेवात्रानुकूल
 तर्कभवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ज्ञानफलनित्यता बोधकापेक्षया
 अनुमानानुगृहीतत्वेन प्रबलया स्वार्थपरया कर्मफलानित्यत्वश्रुत्या तत्सिद्धौ
 कर्मफलानित्यत्वेन ज्ञानफलानित्यत्वसाधनप्रसंगात् । विवरणमते तद्यथेहेति-
 वाक्यस्य वैराग्यसाधनत्वेन ब्रह्मविदामोतीत्यादेर्विचार साधनत्वांगीकारेण
 मिलितयोर्द्वयोरपि विचारसाधनत्वोक्तेरयुक्तत्वाच्च । एतेन विवक्षितं ह्यत्रापि
 ब्रह्मवेदेत्यादिवाक्यसिद्धब्रह्मज्ञानपुरुषार्थत्वस्य तदितरा पुरुषार्थत्वपर्यवसित-
 स्त्वापि हेत्वंतरस्य ग्रहणं । अतःशब्दवैयर्थ्यशंकानिरासेनोक्तन्यायविषयता
 संभवत्येवेत्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ कर्मफलानित्यत्वस्य वैराग्यहेतु
 त्वेन ज्ञानफलनित्यत्वस्य विचारप्रवृत्तिहेतुत्वेनच द्वयोरेकसाध्यसाधकत्वाभावेन
 हेत्वंतरत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । उक्तरीत्याथशब्देनैव मुमुक्षुत्वज्ञापकतया
 ब्रह्मवेदेत्यादेरपि उपस्थापनसंभवेनाथशब्दानुक्तार्थत्वासंभवादतश्शब्दस्य इत्थंचा-
 थब्दपरिगृहीतस्यैव साधनकलापहेतुत्वस्य हेत्वंतरेणापवादशंकायां तन्निराक-
 रणं पुनरप्यथशब्दोक्तहेतुत्वाभिधायिनातःशब्देन क्रियत इति विवरणोक्तं न
 युक्तमेव । अतइत्यनेन साधनकलाप हेतुत्वसाधकस्यापि हेतोरथशब्दानुक्त
 स्थाप्रतिपादनेनापवादशंकावारणस्यासंभवात् । अन्यथा अथशब्देनैव त-
 त्स्यात् । कर्मफलानित्यत्वबोधकवाक्यस्यैव ज्ञानफलनित्यत्वबोधकवाक्य-
 स्याप्युपस्थापनसंभवात् । सफलत्वादि हेतुसमर्पकतया अतश्शब्दस्य
 सार्थक्यं त्वनुपदमेव समर्थयिष्यामः । एतेन हेतुद्वयाभावेनेत्यादि-
 मंडनोक्तमपास्तमित्येतद्वरीकृतं । द्वितंतुबंधनस्थले तंतुद्वयमिव प्रकृते
 एकसिन्साध्ये हेतुद्वयाभावस्योक्तत्वेनमंडनोक्तेस्सूपपन्नत्वात् । दुराग्रह-

मात्रमूलत्वादसत्प्रलापस्येति । तस्मात्परोक्तस्यायुक्तत्वाद्बन्धकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ नच सर्वानुभवसिद्धआत्मा संदिग्धोवा सप्रयोजनोवा । येन जिज्ञास्यस्सन् विचारं प्रयुंजीतेत्यत्रासंदिग्धत्वादिना विचाराभाव एव साध्यते । नतु जिज्ञासाभावः । नहि येनेत्यस्य जिज्ञास्यस्सन्नितिविशेषणांशान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । तथाच ज्ञानेच्छां स्वीकृत्यैव विषयाभावप्रयुक्तविचाराभावपूर्वपक्षस्य भामत्यां प्रवर्तितत्वादिति । तदिदं मोहमूलं ॥ भामत्यां यदि प्रसिद्धं निश्चयेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यं अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुं । अनुभूतेहि प्रिये भवतीच्छा । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात् न ब्रह्मजिज्ञास्यमित्याक्षेप इति स्पष्टमुक्तं । तत्रचेच्छासंभवाभावनिमित्तक एव पूर्वपक्ष इति मंदधियामपि प्रतीयते स्पष्टं । तथाचेच्छामंगीकृत्य पूर्वपक्षः भामत्यामिति देवानां प्रियेण कथमवगतमिति दुरुक्तं तत् । एवं येनेत्यस्य विचारएवान्वये मध्ये जिज्ञास्यस्सन्नितिविशेषणस्यानर्थक्यापातः भामत्यामसंदिग्धत्वस्येच्छाभाव एव हेतुत्वोक्त्या तद्विरोधः । नहि प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकं । येन भेदगोचरं सदद्वैतानुमानं प्रति क्षिपेत् । नहि ब्रह्मनिमित्तमात्रं ॥ येन कार्याद्भिन्नं सत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिरुध्यादित्यादौ येनेत्यस्य सन्नंतविशेषणांश एवान्वयदर्शनेन तस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्ववचनमपि स्वाव्युत्पत्तिनिबंधनमेव ॥

यदपि ॥ धर्मज्ञानमनुष्ठानापेक्षं स्वर्गादिसाधनं न तथा ब्रह्मज्ञानमितरापेक्षं फलसाधनं । किंतु स्वत एव फलमिति । तदपि मंदधीमात्रगम्यं । ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिस्मूत्रिता बंधमिथ्यात्वं गमयतीत्यादि विवरणादिग्रंथेषु ब्रह्मज्ञानस्य बंधनिवर्तकतयैव फलत्वावगमात् । अन्यथा प्रयोजनार्थमध्यासभाष्यानुत्थितिप्रसंगात् । तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थसम्यग्धी-

जन्ममात्रतः । तरतिशोकमात्मवित्, विधैवतुनिर्धारणात्, इत्यादिप्रमाणविरोधात् । स्वतःपुरुषार्थत्वासंभवाच्च ॥ ज्ञानफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्योक्त्या ज्ञानस्य फलाभिधानाच्च । त्वयैव पटुतमस्कारभुज्यमानप्रारब्धकर्मनिवृत्त्यादिसहकृतस्यैव ज्ञानस्य फलसाधनत्वोक्त्या इतरापेक्षत्वाच्च । अत एव, प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । साच स्वोत्पत्तितो नान्यत् ध्वांतध्वस्तावपेक्षत । इति वचन प्रतिबधकादृष्टाभावातिरिक्तानपेक्षपरमिति अद्वैतचंद्रिकायां व्याख्यात ॥

यदपि । अत्राधिकरणेनेच्छासंभवासंभवौ विचार्यविति तदुदाहृतभामत्यादिग्रंथाध्ययनिमित्तं । उक्तार्थग्रहणासामर्थ्यनिमित्तंचेत्युपेक्ष्यं । यत्तु ॥ जिज्ञासासूत्रविषयवाक्यविचारकाले वाक्यांतराणामनुपस्थित्या अहंप्रत्ययस्यैक्यनिश्चयत्वमुपपन्नमिति । तदप्यबोधविलसितं ॥ सांगवेदाध्ययनजन्यजीवब्रह्मैक्यविषयकापातप्रतीतेरहमिति ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वनिश्चयादिति खंडनग्रंथोपरि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्पूर्वं द्वैताद्वैतोभयविधवाक्यदर्शनैरेक्यसंदेहसंभवेपि तन्निश्चयायोग इति प्रसरोक्तदूषणस्यानेनापरिहारात् । सांगवेदाध्ययनवृत्त विचारकाले वाक्यांतरानुपस्थितिमल्पनस्यातिहेयत्वाच्चेति । यत्तु मंडने ज्ञानप्रयोजने मोक्षसंदेहसत्त्वे तादृशज्ञानेच्छाया एवायोगेन पूर्वपक्षिणा ज्ञानेच्छांगीकारोक्तिरयुक्तंत्युक्तिः श्रुत्यर्थविचाररूपत्वात्पूर्वपक्षस्य श्रुतौच सन्प्रत्ययस्य विद्यमानत्वादकिंचित्करेत्यादि । तदसंबद्धं ॥ मंडनोक्तदूषणपरिहाराक्षमत्वात् । शब्दो नित्यः काकस्य काष्ण्यादित्यादि वदसंबद्धप्रलापत्वात् । इच्छासंभवासंभवाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धांतयोरप्रवृत्तत्वोक्तेश्चाहृतभामत्यादिना स्वयचनेनच विरोधात् । पूर्वपक्षस्य विचारेण निरमनीयपक्षरूपस्य श्रुत्यर्थ विचाररूपत्वोक्तेर्विचारशास्त्रज्ञानमूलत्वात् । मंडनोक्ताकिंचित्करत्वानुपपादकत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ अन्यथा शास्त्रारंभसामर्थ्यादेव का
कर्तव्यतोक्तिसामर्थ्यादेव विषयादिसूचनसंभवात् जिज्ञासापदादिना तत्सू-
चनोक्त्ययुक्तिरिति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां संध्यावंदनादि नित्यकर्मफलस्येश्वरप्रीत्यादेः फल
स्यानुद्देश्यत्वमिति । तन्न ॥ तत्प्रेरणया तत्प्रीत्यर्थसंध्यामुपाशिष्ये इत्येवं
सर्वैरपि आस्तिकैरीश्वरप्रीत्यादिकमुद्दिश्यैव तत्करणात् । नियमापूर्वस्या-
प्युद्देश्यताया विवरणसंमत्या प्रागेवोपपादितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ ब्रह्मविचारम्यापि यदि कर्तव्यत्वेन प्रयोजनमाक्षिप्यते
तर्हि ब्रह्मज्ञानफलमानुषंगिकं स्यात् न स्वतः फलमिति शकास्यादित्यादि तद-
प्यसरं ॥ प्रेक्षावदनुष्ठानाद्याक्षिप्तस्य मंगलफलस्य समाप्त्यादेरानुषंगिक-
त्वापातात् । निष्प्रयोजने प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः । प्रेक्षावत्प्रवृत्त्या प्रयोजनं
सूचतइत्यस्याविप्रतिपन्नत्वेन सूचितस्य प्रयोजनस्य स्वतः फलत्वादेर्मानांतरगम्य-
त्वात् । स्वप्रयोजनपरप्रयोजनवोद्दिश्यैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेर्दर्शनेन कर्तव्य-
त्वाक्षिप्तस्योद्देश्यत्वेनानुषंगिकत्वासिद्धेश्च । अन्यथा त्वत्पक्षेपि तत्प्रसंगस्य
को निवारयिता । एतेन नित्यकर्मकर्तव्यत्वस्य प्रयोजनव्याप्यत्वेन प्रयो-
जनसिद्धेरिति मंडनोक्तमपि समाहित । तत्रापीश्वरप्रीत्यादेः कामनाविष-
यत्वात् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरूचितप्रयोजनस्योद्देश्यतानियमाच्च । यच्च
शास्त्रारंभसामर्थ्यादित्यत्र किं विवक्षितमित्यादि तच्चंद्रिकाप्रकाशोक्तरीत्या
प्रकाशप्रसर एव दत्तोत्तरमिति नेह पुनः प्रपंयते । यदप्यत्र तत्प्रयोजक
विषयादिसूचनमित्यत्र यदि प्रयोजकत्वं व्यापकत्वमित्यादि तदप्येतेन परास्तं ।
प्रेक्षावत्कर्तृकत्वमप्युक्त्ययोग्याप्तं निष्प्रत्यूहत्वात् । यत्तु ॥ आक्षिप्तक-
र्तव्यत्वस्य प्रयोजनादिसूचनानुक्तेरनुक्तोपालंबनत्वमिति मंडनोक्तमपास्तं ।
विवरणमतेपि विचाराक्षेपेण विचारकर्तव्यतोक्तेरेवाभावादित्यादि । तदपि
निरस्तं ॥ विवरणमते विचारे लक्षणाया पूर्वं प्रदर्शितत्वात् । खंडन-

कारस्यान्यथानुवाददोषपरिहारात् । त्वदीयापव्याख्यानस्यातिहेयत्वा-
वेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्गङ्गाकृदुक्त दूषणं सुस्यमिति सिद्धं ॥

अत्र ॥ चंद्रिकायां ब्रह्मशब्दश्च “अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहं-
तोऽस्यस्मिन्गुणा” इत्यादिश्रुतिबलाद्गुणपूर्त्यर्थः । परपक्षेतु अखंडब्रह्मपद-
लक्ष्यस्यैव जिज्ञास्यत्वात् श्रुतिसूत्रस्थब्रह्मपदस्यैव मुख्यार्थत्यागः । परिच्छे-
दप्रयराहित्यरूपमहत्वार्थत्वेन जीवाभेदार्थत्वे तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगादित्युक्तं ।
अत्र यदुक्तं ॥ विशिष्टशक्तेनापि पदेन तात्पर्यवशाद्विशेष्यमात्रस्य ग्रह-
णसंभव इति शक्त्यैव ब्रह्मग्रहणान्नमुख्यार्थत्याग इति । तदसारं ॥
तात्पर्यमात्रानुसारेण विशिष्टशक्तंविशेष्यमात्रबोधकत्वे घटो न जातिमानिति
बाधग्रहकाले घटोजातिमानितिवाक्येन स्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकस्य द्रव्यं
घट इति बोधस्यापत्तेः । अविशेषात् ॥ जातिमध्याप्यवानिति पराम-
र्शकालेस्वरूपतो जात्यत्रच्छिन्नविधेयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्वन्हिमा-
नित्याद्यनुमित्याद्यापाताच्च । एवं विशिष्टशक्तपदस्य विशिष्टबाधग्रहसहकृ-
तस्य विशिष्टशक्त्यैवैकदेशबोधकत्वे घटो जातिमानिति वाक्यं विशिष्टबाध-
ग्रहसहकारिवशात् । शक्तिभ्रमंलक्षणाम्रहं च विना अनवच्छिन्नद्रव्यत्वप्र-
कारकबोधं जनयेत् । नचेष्टापत्तिः ॥ घटो जातिमान्नवेति प्रश्नं प्रत्य-
स्यानुत्तरत्वापत्तेः । यत्तु ॥ स्वरूपचैतन्यपरत्वस्य लाक्षणिकस्याप्य-
दोषत्वादित्यादि । तदपि न ॥ गंगायां घोष इत्यादौ बाधकवशेन
मुख्यार्थत्यागेऽपि इह तत्यागस्य दोषत्वात् । प्रकृते बाधकाभावस्योक्त-
त्वात् । श्रौतस्य मुख्यार्थस्याबाधितत्वेन लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।
यच्च ॥ मणिकारोक्तरीत्या विशिष्टशक्तिज्ञानस्य शुद्धमात्रतात्पर्यज्ञान-
सहकृतस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वात् । तत्र शक्त्यपेक्षैव नास्तीत्यादि ॥
तत्स्वव्याहं ॥ विशिष्टशक्तिज्ञानस्यैव सहकारिवशेन शुद्धविषयस्मृति-
न्याय्यत्वात् । अत्रापि शक्तिज्ञानसापेक्षत्वात् । अन्यथा

पटादेरपि घटपदार्थत्वेनशब्दज्ञानविषयत्वापत्तेः । जातिशक्तिज्ञानाद्यक्तिशा-
ब्दधीस्वीकारस्तु लक्षणादिनेति व्यक्तमेव मीमांसकमते । मण्युत्तरीत्या
स्वरूपशक्तिरपि अद्वैतचंद्रिकादौ “यतोवाचोनिवर्तते, अशब्दमस्पर्श;
अवचनेनैवप्रोवाच, अनिरुक्त”मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वाच्य-वनिषेधादिव्यु-
त्पादनेनोपेक्षितैव । एतत्पक्षेचोक्तकुञ्जशक्तेर्लक्षणातुल्यत्वेन श्रौतप्रकृ-
तिप्रत्ययलब्धयौगिकमुख्यार्थत्यागस्यावर्जनीयतया विशिष्टार्थस्य ब्रह्मशब्दस्य
शुद्धचिन्मात्रे अस्वारस्यस्य वज्रलेपत्वाच्च ॥

यदपि ॥ भवंत एव विवेचयंत्यिति । तदपि न चंद्रिकायां
लक्षणामुख्यार्थत्यागश्चेति लक्षणाशब्द चशब्दोपि न गृहीत इति प्रसरोक्ता-
शयाज्ञानमूलत्वात् । वस्तुतस्त्वित्यादिना लक्षणादोषश्चंद्रिकोक्तो न स्थायी
त्यत्र स्वानुकूलाश्रांतिमूलं । “यद्वा न ब्रह्मपदमुख्यार्थत्यागः । अखंड-
चैतन्यस्यैव ब्रह्मशब्दस्वरसार्थत्वादित्यतस्तदनूद्यनिराहे”तिप्रकाशवाक्योदाहर-
णमपि । केरलकरवालवत्स्वात्मानमेवघानयति । अनूद्यनिराहेत्यनेन परि-
च्छेदत्रयराहित्यरूपमहत्वरूपार्थस्यापि दूषितत्वेन स्वरसत्वस्य परोक्तस्य दूष-
णार्थमनुवादेन द्वयोरपि दूषितत्वात् । त्वदभिप्रायकत्वे इत्यस्वरसादाहेत्य-
वत्तरणप्रसंगादिति ॥

यदपि ॥ रजतपदस्य व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणरजतत्वश-
क्ततामते प्रातिभासिकरजतस्य रजतपदवाच्यतानापत्या स्वममानसत्ताकतत्पद-
प्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत एव तत्पदवाच्यत्वमिति नियमस्याप्रामाणिकत्वादिति ।
तदशुद्धं ॥ व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातिभासिकवृत्तित्वेसद्रजतमित्यादावधि-
ष्ठानगतस्येदंत्वस्यैवसत्वस्याप्यारोपसंभवेनोपपत्त्या तत्र व्यावहारिकरजतता-
दान्म्याध्यासवैयर्थ्यात् । अनेनैव दोषेण व्यावहारिकं रजतत्वादिकं
प्रातिभासिकेन स्वीक्रियते प्रथमपरिच्छेदाते मूले प्रातीतिकव्यावहारिकसा-
धारणमेक रजतत्वादिक । व्यावहारिकमात्रे अन्यत् प्रातिभासिकमात्रे-

चान्यदित्युक्तिस्तुं व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिके अनङ्गीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेणेति लघ्व्यामुक्तत्वात् । प्रातीतिकरजतस्याप्यर्थक्रियापातात् । वन्हेर्धूमव्याप्तत्वापाताच्च । अत्रोक्तं लघ्व्यां । व्याहारिकनिष्ठरजतत्वादेः प्रातिभसिके स्वीकारेपि ततो व्यावहारिकरजतादिकार्यस्य नापत्तिः । व्यावहारिकन्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदन्तर्भावेनैव कारणकूटस्य फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारात् नचैवं वन्ह्यादेर्धूमव्याप्यतापत्तिः । वन्हिममानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिप्रतीतिकधूमसामानाधिकरण्यस्य वन्हौ सत्वादितिवाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि संयोगत्वादे स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव संयोगादे साध्यसमानाधिकरण्यवशकाविरुणादौ साध्यादिमसर्गतया निवेशेन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकस सर्गत्वामात्रेण प्रातीतिरधूममादायव्याप्तिघटनाया असंभवात् । एवंच व्यावहारिकप्रतीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिकं व्यावहारिकमात्रवृत्तिचतस्वीक्रियते । नतु प्रतीतिरुमात्रवृत्तीति । तदपि न व्याहारिकत्वविशिष्टरजतत्वेन कारणतामन्तरेण तद्वदितकारणकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वमित्यस्यैवासिद्धे । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकदबस्यैव कार्योत्पादप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ॥ अनुमित्यादौ ज्ञानत्वादिकमात्रेण हेतुत्वेपि परामर्शादिरूपज्ञानघटितकूटस्यैव तत्प्रयोजकत्वसंभवेन परामर्शत्वादिना हेतुत्वविलयापत्तेः । नच प्रातीतिक साधारणरूपेण हेतुत्वेपि व्यावहारिकसबधस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । व्यावहारिकरजतघटितकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वनिर्वाह इति वाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वेनैव हेतुत्वसंभवात् । नच व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वादिकमप्रामाणिकं । संयोगत्वादेरिव तस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । नच व्यावहारिकस्य वन्हे संयोगो यत्र प्रातीतिकः तत्र धूमापत्तिवारणाय व्यावहारिकरूपयोगस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वादिसिद्धावपि न तथाविधवन्हित्वरजतत्वादेरावश्यकता ।

प्रातीतिकवन्द्वादेव्यावहारिकसंयोगाद्यभावेनातिप्रसंगमावादिति वाच्यं । गुणा
पुंजादौ बन्धिधर्मानन्तरं अयं देशो बन्धिसंयोगीति प्रतीतेर्गुणपुंजप्रतिषेधोपि-
कव्यावहारिकसंयोगविषयकत्वस्यैव स्वीकारेण तत्र घूमादिकार्यवारणाद्य-
व्यावहारिकवन्द्वादेव तद्वस्तुत्वेन तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिवन्धि-
त्वादिसिद्धेः । एवं व्यावहारिकप्रातिभासिकवन्द्वादिसंश्लेषोर्विच्छेद-
त्वात् । तत्तत्कार्यतावच्छेदकतयापि प्रत्येकं तत्तन्मात्रवृत्तिवन्धित्वादिकं
पृथगेव । एवंच ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिक साधारण रजतत्वादिक
मप्रामाणिकमेव । किंच उभयसाधारणधर्मस्वीकारे बाष्पारीषितधूमेन
बन्धिसिद्धापत्तिः । नचामासविवेकादिरपिहेतुविशेषणं तथाप्यसंजातत्वाध-
र्मविषयधूमाव्यावृत्तेः । अधिकमन्योन्याश्रयादिना दूषणाभिधानमात्र-
रे द्रष्टव्यं । गौरवभयान्नेहोच्यते ॥ तस्मान्नोक्तनियमस्य शुक्तिरूप्यादौ
व्यभिचारः । वस्तुतस्तु ॥ शुक्तिरूप्ये रूप्योचितार्थक्रियामावेन
वस्तुतोऽरजतत्वात् । तत्र रजतत्वजातिसद्भावे मानामावेन मृद्वकिशोर्शब्द-
स्येव तत्र सादृश्यादिना रजतशब्दो गौण एवेति न रजतपदवाच्यत्वं
तस्येति ॥

बदधि ॥ गौरनित्येत्यत्र गोत्वस्य प्रकारतयेव पूर्णत्वस्यापि भान-
मिति प्रसरोक्तमपास्तं । तत्रानित्यत्वे गोत्वस्येवात्रापि गुणपूर्णत्वस्य जिज्ञा-
स्वत्वेनान्वयानापत्त्यास्वरूपमात्रजिज्ञासाया एव पर्यक्सानादिति । तद्वच्चु-
क्ताशयाज्ञानमूलं ॥ तत्र गोत्वस्यानित्यत्वधर्मितावच्छेदकविधयेव प्रकृते
पूर्णत्वस्य विजासाधर्मितावच्छेदकतया मानापादनस्येष्टत्वोक्तेः स्वव्याघात-
कत्वात् । एतेन गोत्वस्यानित्यत्वानन्वयेपि तदन्वयितावच्छेदकतया मान-
मित्यादिबन्धनवचनमपि व्याख्यातं । तथाच तद्वृत्ताभासालोपोपि तदाश-
योर्बोधविलसित एव । यत्तु ॥ स्वरूपमात्रशक्तिपक्षे निर्धर्मितावच्छे-
दकशब्दज्ञानवारणायैकत्वादिविशिष्टधर्मिकबोधोऽभ्युपेय इति । तद्व-

युक्तं ॥ त्वन्मते ब्रह्मपदाधीनबोधस्य निर्विकल्पकत्वेन तद्दोषावारणात् ।
तत्पक्षस्य त्वदीयैरेव दूषितत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्भयंकुट्टुक्तं
दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ “परैस्त्रिविधपरिच्छेदाभाववाचिना ब्रह्मपदे-
नैव जीवाभेदसिद्धिरित्युक्तं । तन्न ॥ तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगा”दिति ।
यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ विशेषणविशेष्यभावस्यल एव तन्निष्ठासाधारण-
धर्मयोगित्वमभेदः प्रतिभासत इति । तदशुद्धं ॥ अद्वैतचंद्रिकायां
नैयायिकाभिमतैतत्कल्पदूषणेन व्यावहारिकतादात्म्यं विशेषणविशेष्यभाव इत्यु-
क्तत्वेनापसिद्धातात् । एवं सन्घट इत्यादिकमपि बाधायां समानाधिक-
रण्यमित्युक्तिरप्यज्ञानमूला । तत्रैव प्रातिभासिकतादात्म्यमध्यासः ।
इदंचाध्यासे सामानाधिकरण्यं यश्चोरः सस्थाणुरित्यादिकं बाधायां सामा-
नाधिकरण्यमित्युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु ॥ चतुर्धासामानाधिकरण्य-
मपि प्रागेव दूषितमिति तत्प्रभेदोप्ययुक्तः ॥

यदपि ॥ न्यायामृतोक्ताज्ञानाश्रयादि दूषणखंडनप्रकारोऽद्वैतसि-
द्ध्यादितोत्ववसेय इति । तमेतं महामोहमपहर्तुमेव पूर्वं प्रसंगात्तत्र तत्र
स्थालीपुलाकन्यायेन लघुगुरुचंद्रिकाद्वयादिनिरासप्रकारः प्रदर्शितोऽस्माभिः ।
ततश्चाद्वैतसिद्ध्याद्युक्तस्य तत्त्ववादिमते शतबादूषितत्वात्परस्य तदाशामात्रं ।
सर्वत्रापि तन्निरासप्रकार विस्तरभयान्नप्रदर्श्यते । यत्तु ॥ स्वात्म-
नापरिणममानाविद्याविषयत्वं प्रयोजकाज्ञानविषयत्वमिति खंडनाशयवर्णनं ।
तदपि पिष्टपेषणमेव ॥ अनादिदृश्यप्रत्यज्ञानस्य प्रयोजकतायाः
पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तत्प्रयोजकाज्ञानविषयत्वस्य तदभेदरूपत्वे भयकं-
पादिप्रयोजकाज्ञानविषयस्य सर्पादेस्तदभेदप्रसंगात् । रूप्यार्थिप्रवृत्तिका-
लीन कटकवेधादि जन्यदुःखादि प्रयोजकाज्ञानविषयशुक्तयादेस्तदभेद प्रसं-
गाच्च ॥

वस्तुतस्तु ॥ सदसतोरधिष्ठानाध्यस्तयोस्तादात्म्यस्य भ्रमसिद्धत्वे-
नाभेदस्य प्रातीतिकतया भेदस्यतु बाधधीगम्यतया धर्मिसमसत्ताकत्वेन
तात्विकत्वात् । उक्तपरिष्कारेण घटाद्यभेदस्येव जीवाभेदस्यापि भ्रम-
सिद्धस्य प्रातिभासकत्वेन तेन बाधबुद्धिसिद्धस्य धर्मितुल्यसत्ताक भेदस्याप्र-
तिवातेन ब्रह्मपदेन भेदविरोधिनोऽभेदस्यासिद्धिरेव । एतेनाविद्यात्मनोर्भे-
देनोक्तदोषतादवस्थ्यमिति मंडनोक्तमपि समाहित । जीवस्येवोक्त विभा-
गस्यापि विशिष्टरूपेणाज्ञान परिणामत्वानुपपादनात् । स्वप्रयोजकेत्यादि
परिष्कारस्याभासत्वाच्चेति ॥

एतेनैव यत्तु । प्रकाशप्रसर इत्याद्युक्तमपास्तं ॥ अद्वैत-
सिध्यादि निरासप्रकारस्थोपदर्शितत्वात् । अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वे
विवरणादौ तस्यभावत्वसाधनप्रयास वैकल्यापातात् । तस्याभावविलक्षण-
त्वमात्ररूपत्वे सर्वत्राप्येवं भावेन त्वन्मते भावाभावविभागविलोपप्रसंगादि-
त्यलं । यच्चारोप्याधिष्ठानयोर्वस्तुतोभेदस्य कुत्राप्यदर्शनादिति । तन्न ॥
तथासति नेदं रूप्यमिति बाधधीविलोपप्रसंगात् । भ्रमसिद्धाभेदस्य प्राति
भासिकस्य बाधगम्यतात्विकभेदाविरोधिन इष्टत्वापादनेन तत्त्वार्थाप्रतिपत्या
तत्र तत्रासंबद्धविषयपरिग्रहव्यापारो वानराणामेव युक्तो न नराणामित्युक्तं
स्वात्मन्येव संबध्यत इति युक्तमेवेति । वस्तुतस्तु ॥ अद्वैतमते स्वरू-
पतः तात्विकपदार्थाभेद एव महत्वप्रयोजकः । तात्विकप्रतियोगिकभेद-
स्यैवाल्पत्वप्रयोजकत्वांगीकारात् । घटादेस्त्वतथात्वात्तदभेदाभावस्याल्प-
त्वप्रयोजकत्वमंगीकृत्य तदभेदसमर्थनं ब्रह्मणि अनृतादिजगद्व्यवृत्तिमभिल-
षतामद्वैतिनामनिष्ठमेवेति सर्वमिदं गजस्नानायितं स्वपरमतानवबोधविजृम्भितं
चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रन्थकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ “अपरिच्छेदस्य ब्रह्मानन्यत्वे प्रत्ययार्था-
भावेनापरिच्छिन्नत्वासिद्धिः । अन्यत्वेसुतरां ॥ तद्रूपविकल्पत्वात् ।

अतस्त्विकत्वे सत्त्वतः परिच्छिन्नत्वापत्तिः । किंच ॥ अस्तुतोऽल्पे सत्त्वेवतन्निरूपितमहत्त्वस्य वास्तवत्वमिति ब्रह्मशब्देनैव सद्वितीयत्वमिति निरं-
कुशमहत्वार्थं ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वे एकात्मकाद्गुणनादितोऽनेकात्मकराश्यादौ महत्त्वबुद्धिस्तस्या”दिति । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण अनेकात्मकत्व प्रयोजका ज्ञानविषयत्वानेकात्मत्वंमाधराश्यादिव्यावृत्तं विवक्षितमिति । तत् तत्प्रयो-
जकाज्ञानविषयत्वं तदात्मकत्वमिति पक्षस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्पिष्टपेषणं
वस्तुतस्तदज्ञानप्रयोज्यस्य तद्विन्नत्वनियमात् । अनेकप्रयोजकेतिवक्तव्ये-
अनेकात्मकत्वेत्युक्तिरप्यज्ञानमूलैव । किंच । नानावृक्षात्मकं वनं
यज्जथाद्यनेकात्मिका सेनेत्यादि व्यावहारविल्लेपप्रसंगश्च ॥

यत्तु ॥ अपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मानन्यमेव कल्पितभेदेनाधारत्वं । अन-
न्यत्वेपि स्वमहिम्नीत्यादाविव स्वाधारत्वमिति । तन्मंदं ॥ कल्पितभेदस्य
तत्स्वाधाराधेयभावनिर्वाहकतायाश्चनिराकृतत्वात् । कल्पितभेदाधीनाधारत्व-
स्यापि कल्पितत्वापत्तेश्च । निर्विशेषाभेदवादिमते स्वस्यैव स्वाधारत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वाश्चेति ॥

यदपि ॥ घटे रूपमित्यादौ तादात्म्यस्यापि वृत्तिनियामकत्व-
मित्यादि । तन्न ॥ तत्र तादात्म्यघटकभेदस्यैव विशिष्टव्यवहारमि-
र्वाहकताया अद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वात् । अपरिच्छेदस्य विशिष्ट-
रूपेण ब्रह्मनादात्म्ये स्वस्मिन्स्वतादात्म्याभावेन तस्य ब्रह्मान्यत्वप्राप्त्या
तत्पक्षोक्तदोषस्यापरिहारादिति । यच्च ॥ प्रातिभासिकरूप्याद्याव-
हारिकरूप्यमुत्कृष्टमिति व्यवहारान्नसमसत्ताकद्वितीयापेक्षएवोत्कर्ष इति ।
तद्विचारं ॥ प्रातिभासिकस्य रजतोचितार्थं क्रियाद्यसमर्थस्य तत्त्वतो अर-
जतत्वेन तत् उत्कर्षस्य रजतोचितार्थं क्रियाशून्यारजतादुत्कर्ष एव पर्यक्षा-
नेन रजतांतरादुत्कर्षोऽस्तिद्वेः । किंच ॥ बीतायां “आदित्यानामहं-
विष्णुरित्यादिना मासानांमार्गशीर्षोऽस्ती”त्यादौ सर्वथापि स्वसमानसत्ताकस्वस-

नातीयपदार्थोत्तराभेदयोत्कर्षस्य प्रतिपादनात् । वंदेपि चाग्न्याववाग्नौ मूय
भूयसी इन्द्रियेभ्यः पराद्वार्या । ज्योतिषा ज्योतिरित्यादौ । लोकेषु
अल्पधनवतोऽधिकधनवानुत्कृष्टः । अयं परमधार्मिको धार्मिकांतरादुत्कृ
ष्ट इत्यादौ पुराणादावपि । दाने कर्म शासने रविपुत्र ऐश्वर्ये इंद्रः
द्वादशीभक्ते धन्वरीषः अध्यात्मविद्यायां उत्तरापुत्रः उत्कृष्टइत्यादौ सर्वत्र
स्वसमानसत्ताकवस्त्वंतरादेवोत्कर्षस्य प्रतीत्या समानसत्ताक सद्वितीयत्वाभा-
दनस्य वज्रलेपत्वात् । शुक्तिरूप्यादापणस्य रूप्यमुत्कृष्टं ॥ तीक्ष्ण-
त्वादौ नरविषाणाद्गोविषाणमुत्कृष्टं इत्यादिरूपः स्वन्यूनसत्ताकार्योत्तरात् स्वरू-
पतोऽसतोवा उत्कर्षादिव्यवहारस्तु त्वदनुभवैकगम्यत्वेनाप्रामाणिकएव ॥

यद्यपि ॥ तत्त्वदीपनादौ प्रातिभासिकसत्त्वाद्यावहारिकसत्त्वमुत्कृ
ष्टमित्यादिव्यवहारो दर्शितः । तथापि तयोर्द्वयोरपि सत्त्वयोर्व्यावहारिक-
त्वात् स्वन्यूनसत्ताकस्यासतोवास्वनिष्ठोत्कर्षनिरूपकत्वं न तेनापि सिद्धमनोऽ-
वाप्तदुक्तनियमोनिराबाध एव । किंचोक्तमहत्त्वविशिष्टब्रह्मणो व्यावहा-
रिकत्वे तत्र जीवाभेदस्यासिद्धिरेव । विशिष्टाभेदानंगीकारात् ॥ ततश्च
यत्र जीवाभेदः न तत्रापरिच्छेदः यत्रापरिच्छेदः न तत्र जीवाभेद
इति दीपिकाकारेण साधु समर्थितः अपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्देन जीवा
भेदो ब्रह्मणीति ॥

यद्यपि ॥ व्यावहारिकस्यापि ज्ञानबाध्यत्वाज्ञानकल्पितत्वादिना
वैलक्षण्यभावादिति ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वपक्षेणाज्ञानकार्यत्वाभ्यां
वैलक्षण्यमुपपादितमिति । तदिदं स्वमनोरथमात्रमज्ञाननिबन्धनमेव ।
एतावतापि व्यावहारिकप्रातीतिक्योर्ज्ञानबाध्यत्वादि वैलक्षण्यस्याव्युत्पाद-
नात् । ब्रह्मज्ञानेतरस्यापि ज्ञानत्वात् पक्षेणाज्ञानस्याप्यज्ञानत्वात् ।
असंज्ञातबाधभ्रमविषयावृत्तेश्चेति । प्रकारांतरेण वैलक्षण्यं त्वन्यत्र निरस्तं ।
तस्मात्परोक्षस्याभासत्वाद्ग्रन्थकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ “परपक्षे कर्मणि षष्ठी न युक्ता विचारजन्यज्ञानाकर्मणो ब्रह्मणो विचारकर्मत्वायोगात् । अपरोक्षवृत्तिव्याप्यस्य फलव्याप्यत्वनियमाच्चेति” । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण ब्रह्म वेदांतजन्यापरोक्षवृत्त्यविषयः फलव्याप्यत्वादित्यनुमाने नित्यातीन्द्रियं दृष्टांतीकर्तव्यं तत्रच वृत्त्यभावतन्निर्गमनाभावादेरेव तत्प्रयोजकत्वेन फलव्याप्यत्वमप्रयोजकं । नकोप्यत्र विपक्षे बाधकस्तर्क इति । तन्न ॥ बहिः निःसृतांतःकरणवृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन तादृशचैतन्याविषयत्वे उक्तापरोक्षवृत्तिविषयत्वासंभवात् । ब्रह्मणि द्वाराभावेन बहिः निःसरणाद्यभावादेः साधनप्रापकत्वात् - तस्यापि स्वप्रयोज्यफलव्याप्यत्वाभावद्वारैवोक्तापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावप्रयोजकत्वाच्च । किंच अतीन्द्रियधर्मादेरांतरत्वाद्विद्रियागोचरत्वाच्च खलु बाह्यविषयसन्निकृष्टेन्द्रियरूपद्वाराभावेन तत्रांतःकरणस्य बहिर्निस्सरणाभावात् बहिर्निस्सृतांतःकरणवृत्तिरूपापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावः । एवमपरोक्षवृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबनं न परोक्षवृत्ताविति नियमात् । उक्तापरोक्षवृत्तिविषयो नियमेन फलव्याप्य इति फलव्याप्यत्वस्य तादृशवृत्तिविषयत्वव्यापकत्वंच परान्यायेनैव लब्धं । तथाच दृष्टांते उक्तसाध्यं प्रतिबाह्यत्वेसत्यैन्द्रियकत्वाभावोवा फलव्याप्यत्वाभावोवा प्रयोजकः प्राप्तः निर्गमनाभावं प्रत्यपि तस्यैव प्रयोजकत्वात् । सतिचैवं यदि ब्रह्मअपरोक्षवृत्तिविषयः स्यात् तर्हिअपरोक्षवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन फलव्याप्यमेव स्यात् । ऐन्द्रियकत्वे सति बाह्यविषयोवा स्यादिति बाधकस्तर्कः विपक्षे हेतूच्छ्रित्यादिरूपानुकूलतर्कोपि सुवच एव । अन्यथा कस्यापि फलव्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगः । तेन विनापि अपरोक्षवृत्तिव्याप्यत्वमात्रेण सर्वनिर्वाहात् । एतेन बन्धिरनुष्ण इत्यादाविवपक्षग्रहणकाल एव साध्याभावग्रहणात् बाधोन्नीते पक्षेतरत्वमुपाधिः स्यादित्यादिकमपास्तं । हेतूच्छ्रित्यादिरूपानुकूलतर्कस्योदितत्वात् । ब्रह्मातिरिक्ते सर्वत्रापरोक्षवृत्तिविषयत्वफल-

व्याप्यत्वयोरव्यभिचारित साहचर्यदर्शनादिसिद्धस्य तत्प्रतिबंधस्यापन्होतुमश-
क्यत्वात् । अनुकूलतर्कसनाथेच साधने पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वशंकाया
अप्यसंभवात् । वेदांततात्पर्यविषयत्वेन सिद्धस्य वेदांतजन्यपरोक्षज्ञानविष-
यस्य ब्रह्मणः पक्षत्वसंभवेन धर्मिग्राहकमानाबाधाच्च । ब्रह्म अपरोक्षवृत्त्य-
विषय इत्यस्य माता वंध्येतिवत् व्याहतिरितिवचनमपि मोहमूलमेव ।
वेदांततात्पर्यविषयीमूतं परोक्षवृत्तिविषयं पक्षीकृत्य अपरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावे
परन्यायेन साधिते व्याहतेरनवकाशात् । तत्त्ववादिमतेपि पुशक्तिसाध्या-
परोक्षाविषयत्वागीकाराच्च । एतेन मंडनोक्तमपि समाहित ॥ उक्तरी-
तेस्तुल्यत्वादिति । खंडनकारीयग्रंथातरविरोधोद्भावनमपि मंडनोक्तं युक्तं ।
स्वस्यैव प्रस्थानातराभावेन स्वोक्तविरुद्धभाषित्वे तदुद्भावनस्य त्वदीयैरेव ग्रंथा-
तरे कृतत्वात् । पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमतिसाध्यसदेहेन व्यभिचारसदे-
हस्य दोषत्वेपि पक्षीषव्यभिचारसदेहस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसं-
गात् । प्रकृतेचानुकूलतर्काणां जागरूकत्वेन तच्छंकाया गर्भश्रावणैव गत-
त्वादितिसक्षेप । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्व्यकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति
सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकाया ॥ “स्वपक्षे कर्मणिषष्ट्यामपि प्रमाणसाधन-
प्रयोजनादिपरिकरयुक्तस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वान्नप्रमाणादि विचारस्या-
प्रतिज्ञातताप्रसंग” इति । अत्रोक्तं दीपिकायां ॥ परिकरयुक्तस्येति
चंद्रिकाया उक्तविशिष्टब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वात्प्रमाणादि जिज्ञासापि
शाब्दीत्येवाशयः न तत्प्रकाशोक्तदिशा परिकरशब्दस्वारस्यात् प्रमाणा-
दिजिज्ञासाया आर्थिकत्वमिति । तत्रेदं वक्तव्यं ॥ कथमिदमवगतम-
पूर्वं चद्रिकातात्पर्यं प्रकाशकारादिभिरनवगत लोकोत्तरप्रज्ञेन देवानां प्रिये-
णेति । परिकरशब्दोहि राजासौगच्छतीत्यादौ सपरिवारस्येति यथा
अर्थाल्लभ्यते तथा परिकरशब्दबलादेव प्रमाणादिजिज्ञासा आर्थिकीतिप्रकाश-

एवोक्तत्वेन तस्य स्वप्रतिकूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानप्रयोजनतत्साधनतत्करणप्र-
माणदीनां सर्वेषामपि ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वस्य भ्रातेन मूर्खेणापि वक्तुमश-
क्यत्वेन तस्याशब्दस्य प्रमाणादिजिज्ञासाकर्तव्यतारूपस्य शब्दतया चन्द्रि-
काशयविषयत्वस्य त्वत्कुबुद्धिमात्रकल्पितस्यातिहेयत्वात् । अन्यथानु-
वादादिदोषो दुरुद्धर एव । किञ्च ॥ चंद्रिकावाक्यस्य प्रकाशे सम्य-
ग्व्याख्यातस्यापि स्वकुर्व्या अनभिप्रेतमपार्थं परिकल्प्य तद्वृत्तस्य
छलेन निग्रहोप्यधिकस्संपादितः । परोक्तस्यायुक्तत्वेऽपि अन्यथानुवादस्य
दोषताया आवेदितत्वात् । परिकरशब्देन बावतां विना तज्जिज्ञासा न
संभवति तावन् अर्थात्सिद्धत्वस्यैव परन्यायेनैव लाभसंभवात् । अन्यत्प्र
काशप्रसरणव्यक्तं ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षे सुधाखण्डनेन पूर्वपक्षांतरं चंद्रि-
काकारैः प्रदर्शितमिति । तदपि ॥ सहजध्वांतविलसितं । चंद्रिका-
यां सुधाटीकयोरापाततः प्रतीतं विरोधमाशङ्क्य बहुधा तत्परिहारेण तयो-
रैकार्थ्यसमर्थनेन सुधाखण्डनवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वात् । सर्वविदितमित्यु-
क्तिस्तु स्वयं नष्टः परान्नाशयतीति न्यायमनुकरोति । केनापि स्वस्था-
त्मना तत्परिकल्पितातिहेयार्थस्यागृहीतत्वात् । सुधाकारान्निभेऽस्त्वेत्य तदु-
क्तिमुपजीव्य तदुक्तस्य विशिष्टस्य प्रमेयस्य संग्रहाद्यर्थ आपाततः प्रतीतस्य
विरोधस्य परिहारार्थं च प्रवृत्तैश्चंद्रिकाकारैः तच्छात्रगणप्रविष्टैः तेष्वतिमह-
त्वबुद्धिबद्धिस्तत्खण्डनवचनस्यानादेयत्वाच्चेति । प्रकाशप्रसरे लक्षणयेत्यु-
क्तिरनास्थया अभ्युपेत्य वादेनवेति न दोषः । एतेन मंडनोक्तमपि
समाहितं । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति
सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ “यस्माज्जिज्ञासा सेपन्ना तस्माद्विचारः कर्तव्य
एते कौमद्यक्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य युगध्वत्तिद्वयप्रसंगात् । अध्या

हारमापेशावांतरवाक्यार्थानुपपत्ते । ज्ञानेच्छापरत्वे मानाभावाच्चेति ॥

यदत्रोक्त दीपिकाया ॥ ज्ञानेच्छाबोधनेनैष्यमाण ज्ञानसाधन
विचारकर्तव्यतायाम्तुल्यवित्तिवेद्यतया लाभेन युगपद्वृत्तिद्वयाभावात् ।
मतिप्रयोजने अध्याहारम्यावश्यकत्वात् । वृत्तिद्वयस्य युक्तत्वाच्चेत्यादि ।
तत्कौमुदीप्रथाध्यमूलं । तत्रहि ॥ अवातग्वाक्ये जिज्ञासाशब्द इच्छा-
पर महावाक्ये विचारलक्षणक इत्यभिहितत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यस्यानुमानिक-
तया तस्य लक्ष्यत्वोक्तिविरोधात् । अथादिशब्देनाधिकारिविषयप्रयोजना-
दिभिद्वेरुक्तत्वेन प्रयोजनाभावेनाध्याहारस्य निर्मूलत्वात् । सत्येकवाक्य-
त्वे वाक्यभेदायोगात् । सभवत्येकार्थत्वे वृत्तिद्वयकल्पनाया अन्याय्य-
त्वाच्चेति । अधिकतु प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एतेन मतिप्रयोजने वृत्ति-
द्वयस्वीकारेपि प्रकृते अत पदादिना प्रयोजनादित्वाभिसम्भवात् युगपद्वृत्तिद्वय-
कल्पनादिक दुष्टमिति मदनोक्त समर्थित । परोक्तप्रयोजनादिमूचकत्वा-
न्यथानुपपत्त्यादि रूपार्थापत्तिप्रमाणाभावतात्पर्येण मानाभावादिति चद्रिकोक्ते-
रशयमविदुषो व्याकरणरूप मानमुपदर्शयत परस्य छलेन निग्रहात् ।
नहि चद्रिकाकारा इच्छाया मन्निति व्याकरण न जानतीति सांप्रतमिति ।
तस्मात्परोक्तस्याभिसम्भवाद्दुष्टदुक्त दूषण मुम्यमिति सिद्ध ॥

अत्रोक्तं “चद्रिकाया ॥ यत्तु पौरुषस्य शस्त्रस्य पूर्वेण गतार्थत्व-
माशङ्क्य तत्र कार्यनिष्ठो वेदभागो विचारित इहतु वस्तुतत्त्वनिष्ठो विचार्यते
इत्यगतार्थतेत्युक्तं । नन ॥ इहातत्त्वभूत सविशेष ब्रह्मविचारायोगात्
समुद्रध्यानादिवत्कर्मकांड एवोपामनाविचारो युक्त । नात्र साधनपादे ॥
निर्विशेषज्ञानार्थत्वेनेह विचारे नित्यकर्मणामपि तदर्थत्वादिहैवतद्विचारमस्या-
दिति ॥

यदत्रोक्त दीपिकाया ॥ मिद्वयमपरशब्देन निर्विशेषब्रह्मप्रमाणवाक्य
मित्यर्थो विवक्षित । कार्यपर इत्यस्यापूर्वद्वाराक गेययोगिक्रियापर इत्यर्थ ।

सविशेषब्रह्मपरवाक्यानामपि वस्तुतः निर्विशेषज्ञानार्थत्वादुत्तरतत्र एव विचारः । कार्यपरस्य साक्षाद्ब्रह्मसिद्ध्यनुपयोगात्पूर्वतत्रे विचारः । एतेन उपास्यविशेषब्रह्मविचारस्य उपासनापादे उपासनाविधिविचारस्य चात्र प्रवर्तनायोगादिति चद्रिकोक्तं परास्त्विति ॥

अत्रोच्यते ॥ पंचपादिकायां हि । वस्तुतत्त्वनिष्ठो वेदभाग इह विचार्यते इत्युक्तत्वेन तत्त्वविषये शास्त्रे अतत्त्वविचारायोगोक्तिश्चंद्रिकाया तावद्युक्तैव । सिद्धब्रह्मपरेत्यादिकंत्वप्रमाणिकमेव । कार्यभूतस्य शबलब्रह्मणोपि सिद्धत्वात् । अस्तु वा तत् ॥ तथापि सगुणोपासनावक्याना त्वन्मते चित्तवशीकरणद्वारा निर्विशेषज्ञानोपयोगः । न साक्षादव्यवधानेन ॥ ततश्च नित्यकर्मणामपि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वेनाविशेषादत्रैव विचारप्रसंगो दुर्निवार एव । नहि अतत्त्वभूतसविशेषब्रह्मपरंवाक्यं । तत्त्वसमर्पकं । अविद्यमानातत्त्वभूतार्थविषयकोपासनापरंवाक्यवा । निर्विशेषब्रह्मणि प्रमाणः । अन्यथा वेदच्छेदानुपपत्तेः । परंपरया महातात्पर्येण निर्विशेषपरत्वतु कर्मकांडस्याप्यवर्जनीयः । ततश्चोक्तविभागानुपपत्तिरिति चद्रिकोक्तं युक्तमिति । केचित्त्वित्यादिनाशकितपक्षः स्वनैव त्यक्त इति न तत्र विचारः । यत्तु मानसज्ञानविधिविचारस्योत्तरतत्रविषयत्वेपि समुद्रध्यानव्यावृत्तप्रधानज्ञानविधिविवक्षया न तस्यात्र विचार्यताशंकावमर इति । तदपि न समजम् ॥ अद्वैतमते ज्ञानभिन्नामानसी क्रिया-अर्थहीनापि समवत्युपासनेत्युक्तत्वेनोपासनाया ज्ञानरूपत्वोक्तावपसिद्धातात् । प्रधानशब्देन साक्षाज्ज्ञानांगत्वविवक्षायामुद्गीथोपासनाद्यसंग्रहात् । परंपरया तदंगत्वविवक्षया तस्य समुद्रध्यानेपि सत्त्वात् । कर्मानगत्वविवक्षायां कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामत्राविचारप्रसंगात् । एतेन मंडनोक्तमपि समाहितम् । समुद्रध्यानात् ध्यानत्वसाम्येन प्राणाद्युपासनानामपि पूर्वतत्रे विचारभाषादनस्य युक्तत्वात् । अतएवचंद्रिकोक्तं नानुपपन्नम् ॥ अतत्त्वनि-

ष्टोपासनावाक्यस्य पूर्वतत्रैव विचार्यस्य वस्तुतत्त्वनिष्ठवाक्यविचारपरशास्त्रे
अविचार्यत्वेनानावश्यकत्वात् । यत्तु ॥ खंडने अपुनरावृत्तिरूपमोक्षप्र-
तीत्यत्र मोक्षशब्देन स्वर्गादिविलक्षण हिरण्यगर्भादि लोकप्राप्तिरूप फल
विवक्षितं नतु मोक्ष इतीति । तदसुद्ध ॥ हिरण्यगर्भलोकस्थानामप्य-
शेनात्र जननादिसद्भावात् । तत्रमोक्षशब्दाव्यवहाराच्च ॥ अपुनरावृ-
त्तिरूपइति स्पष्टमेव खंडने अपुनरावृत्तेर्मोक्षत्वाभिधानाच्च । गौणमोक्षा-
तिरिक्तस्य फलाध्यायाविचारितस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वात् । “सर्गेऽपि
नोपजायते प्रलयेनव्यथतिचेति गीतायाः” । अनावृत्तिशब्दादितिसूत्रे ।
“न स पुनरावर्तत” इतिश्रुतौ च सगुण प्राप्तस्य भोगान्भुजानस्यापुनरावृत्त्यु-
क्त्यानित्यत्वावगमेन मोक्षांतरस्य शंकितुमशक्यत्वाच्च । निर्गुणमोक्षप्रत्या-
शातु आपाततस्तथाप्रतीयमानश्रुत्यादीना प्रमगादिपरतया पूर्वोत्तराविरोधा-
याकरेव्याख्यातत्वाद्दूरनिरस्ता ॥

यदपि ॥ एतेन अतत्त्वावेदकवाक्यविचारत्वेनोपासनावाक्यानां
पूर्वतत्रयोग्यतापादनमपास्तं । अस्माभिर्गतत्त्वावेदकवाक्यविचारत्वस्य पूर्व-
तत्रविषयतावच्छेदकत्वानंगीकारादिति । तदपि मद ॥ पंचपादिका-
यामिहवस्तुतत्त्वनिष्ठइत्युक्त्यातत्त्वावेदकवाक्यविचारत्वमुत्तरतत्रविषयतावच्छे-
दकमित्यवगमेन तादृशोपाध्यनाक्रातस्योपासनावाक्यस्य पूर्वतत्रयोग्यताया
अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । यच्च ॥ प्रकाशप्रसरे “तस्मात्सर्वेन्द्रिया-
ण्यादौ निधाय पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा तं परम विष्णु तल्लोक प्रतिपद्यत”
इतिवचने दृष्ट्वेत्युक्त्या त्वदभिमतमोक्षस्यापि ज्ञानफलत्वेन नोपासनाफलत्व-
मित्युक्तमपास्तं । अस्मन्मते सगुणोपासनस्यापि दर्शनाविनाभूतत्वादि
त्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ अपुनरावृत्ति लोकप्राप्तिरूपफलस्य नोपास-
नासाध्यत्वं । किंतु तत्साध्यविद्यासाध्यत्वमेवेति उपासनस्य सक्षा-

भित्तिचित्रायितपरममोक्षस्यापि तत्फलत्वसंभवात् । यत्तु ॥ न्याय-
रक्षामणौ उपासनाना निर्विशेषज्ञानप्रत्यासन्नोपायतयात्रैव सगतिरित्युक्त-
मिति । तदप्येतेन परास्त ॥ तत्रैवोपासनाना चित्तवशीकरणद्वारा-
शुद्धब्रह्मप्रतिपत्त्युपायताया एवोक्तत्वेन साक्षादुपायताया अनुक्तत्वात् ।
चित्तवशीकरणद्वारेव चित्तशुद्धिद्वारा नित्यकर्मणामपि इहैव सगतिसंभवाच्च ।

यदपि ॥ नित्यकर्माणा परपरया ज्ञानार्थत्वंपि न प्रत्यासन्नोपा-
यत्वं । तदुक्तकल्पतरौ ॥ “वशीकृते मनस्येषा सगुणब्रह्मशीलनात् ।
तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पन”मितीत्यादि । तत्स्वव्याहृत्यादिनो-
पेक्ष्यमेव । कल्पतरौ चित्तवशीकरणद्वारैवोपयोगस्योदितत्वात् । वस्तु-
तस्तु ॥ रूपादियुक्तपरागभूतसविशेषध्यानेन तद्विपरीनिर्विशेषज्ञानायोगे-
नानयो परस्परविरुद्धत्वान्नकार्यकारणभाव इति । यच्च ॥ तत्र क्व न
पश्याम यद्भवतां तन्निगकरणमेव कफोणिगुडायितमिति । तत्रोत्तर ॥
अतम्यत्वनये सविशेषज्ञानस्य दृष्टद्वारावा अदृष्टद्वारावा प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा-
वा निर्विशेषज्ञानार्थत्वमित्यादिविकल्पतद्दूषणेन कफोणिगुडायितमिति शका-
परिहृत्य निगकणप्रकार स्फुटीकृत्य दीपिकाकार तोपयिष्याम इति ॥

यदपि ॥ यत्तु मडने इत्यादिना सर्वे वेदायत्पदमामनतीत्यादिना
सर्वोपि वेद इहैव विचार्यत इति मडनोक्तमनृद्य अननं पूर्वतत्रगतार्थताशका
कथ परिहरणीयेत्यादिदूषण । तदप्यज्ञानमूल ॥ चन्द्रिकायामेव तस्मा
त्पर्यस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वात्मर्वापीहैवविचार्य कर्मदेवमीमांसयोर्वैदेकदेशावा-
तरतात्पर्यविषयकर्मदेवताविचार इति व्यक्तमुक्तत्वात् । टीकायामपि ॥
“शब्दज्ञानम्य सर्वम्य यन्प्रमाणश्चनिर्णय” इत्यादिप्रमाणानुरोधेन अन्येषा-
द्वित्रशास्त्रानिर्णायकत्वेपि अस्त्येव ब्रह्मसूत्राणा सर्वशास्त्रानिर्णायकत्व ।
तन्निर्णयस्य ब्रह्मसूत्रनिर्णयमूलत्वेन श्रुतिमूलकस्मृतिवदवैथ्यापपत्तेरित्युक्तयाचै-

तापिदूरापास्ता । अस्मन्मते तु भिन्नशाम्रत्वप्रकारं मीमामाद्वयस्यागतार्थ
ताप्रकारं च सप्रदायज्ञेभ्यो महत्तमेभ्यश्चद्रिकाशय सम्यगवबुध्य जानी-
हीत्यत्र विस्तरेणेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्वयकृदुक्त दूषण सुस्थ
मिति सिद्ध ॥

अत्र चद्रिकाया ॥ “परमते ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धि विशेषवि-
प्रतिपत्ति प्रदर्शनमयुक्त”मित्युक्त ॥ तत्प्रकारश्चत्थं । तथाहि ॥ आत्मा-
च ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धिविशेषविप्रतिपत्ती । किंविशिष्टे ॥
उत निर्विशेषे चैतन्यमात्रे । नाद्य ॥ तस्यविशिष्टस्य प्रत्यगभेदाभा-
वेन तदुद्दिश्यजीवाभेदविधानायोगात् । तस्य मिथ्यात्वेन मुमुक्षुभिरजि-
ज्ञास्यत्वाच्च । भाष्ये “नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव”मित्यनौपाधिके ब्रह्मणि
प्रसिद्धिप्रदर्शनायोगाच्च । न द्वितीय ॥ चैतन्यमात्रे विप्रतिपत्त्यभा-
वात् । चिन्मात्रे देहादिभिन्नत्वादेर्निर्णीतत्वात् । नहि चिन्मात्रे देह-
त्वादिविप्रतिपत्ति । देहेंद्रियादिविशिष्टे मव्यापारे एव तद्भावात् ।
तत्र जीवाभेदादिविप्रतिपत्त्ययोगाच्च । नहि भेदवादिनश्चिन्मात्रत्व जीवस्य
नाभ्युपयंति । नापि द्रव्ये घटाभेदविप्रतिपत्तिरिवात्र सा सभाविता ।
जीवस्यापि चिद्रूपत्वात् । सर्वज्ञ सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादिना विशिष्ट एव
सामान्यप्रसिद्धिविप्रतिपत्योरुक्तेश्च । चिन्मात्रस्य भामतीमते अवैद्यत्वेन
शब्दात्तत्प्रतीत्ययोगाच्च । जिज्ञासाधर्मिणि ब्रह्मण्येव प्रतीचोन्यन्नवेति
विप्रतिपत्तेर्नवैयधिकरण्यमित्यपि न युक्तं । भेदाभेदविप्रतिपत्तौ त्वन्मते
ब्रह्मविचारपरे द्वितीयसूत्रे जीवाभेदस्यैववाच्यत्वेनतद्भेदकलक्षणोक्तेरयुक्तत्वात् ।
त्वन्मतेपि प्राणभृच्चेत्यादौ जन्मादिमूत्रोक्तलक्षणस्य जीवे निषेधात् । नच
विशिष्टरूपेण तद्भेदोपि सम्मत इति वाच्य । तर्हि ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन
ब्रह्मणि तदभेदविधानायोगात् । तत्र शुद्धरूपेणाभेद इति चेत् । शुद्धे

दपि संशयायोगादित्युक्तेश्च । किञ्च धर्मितुल्यसत्ताकज्ञायमानसामान्या-
 कार तादृशाज्ञायमान विशेषाकारोभयवस्वस्य विप्रतिपत्तिधर्मित्वजिज्ञास्यत्वा-
 दिव्यापकत्वेन त्वन्मते निर्विशेषेतस्याभावेन धर्मित्वासंभवश्च । ततश्च
 ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मशब्देन चैतन्यमात्रविवक्षायां तस्याविप्रतिपन्नत्वात् ।
 तत्र जिज्ञासासाध्यविप्रतिपत्तिविरुद्ध धर्मविशेषनिश्चयायोगः । शब्दत
 प्रसिध्यसंभवश्च । विशिष्टविवक्षायातु तस्य मिथ्यात्वात् । तद्विचारस्य
 मुमुक्षुभिरकर्तव्यत्वाच्च न जिज्ञास्यत्वमित्यादिरूपानुपपत्तिः सुस्थैव । अत
 एवोभयानुगते चिन्मात्रे तत्त्वपदलक्ष्ये विप्रतिपत्ति जिज्ञासाधर्मितु चिन्मा
 त्रमेवेति प्रत्युक्त । तद्विशेष प्रतीत्यादिनाऽद्वैतभाष्ये धर्मविकल्पेनानुपपत्ते
 प्रदर्शितत्वात् । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया । चिन्मात्रमेव विप्रतिपत्ति-
 धर्मीति भामत्यादिसम्मतमिति । तत्र ॥ यतोत्र यथाश्रुतभाष्य-
 भामत्यादिग्रन्थसदभेदेन विशिष्ट एव विप्रतिपत्तिस्वरसतया प्रतीयते ।
 अत एव सपक्ष प्रकाशप्रसरादौ प्रर्शित । अस्तुवा त्वदुक्तरीत्या चिन्मात्रे
 विप्रतिपत्तितात्पर्यकताभाष्यादेः । तथापि तत्पक्षे चद्रिकोक्तानुपपत्तिरूप-
 तम परिहारस्तत्र प्रकाशहीनयोक्तदीपिकया कथं लब्ध इति दीपिकाकार
 एव विभावयतु । एतेन ॥ मदनोक्तमपि समाहितं । कारणत्व-
 स्य स्वरूपलक्षणताया साधयिष्यमाणत्वात् । सविशेषनिरूपणस्य व्यर्थ-
 त्वेनासगतत्वात् । “वशीकृते मनस्येषा”मित्यादिदीपिकाकारवचनस्या-
 नन्वितत्वात् । ब्रह्मपदस्य चिन्मात्रे अस्वारस्यस्योक्तत्वात् । द्वैत-
 वादिभिर्यादृशजीवभेदोभिधित्मिन तादृशजीवभेदस्यैवाद्वैतिभिस्स्याप्यत्वाच्च-
 परोक्त सर्वमयुक्तमनुपयुक्तचेत्यल । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्धंथकृदुक्तं
 दृष्ट्वा गुम्यमिति सिद्ध ॥

अत्रचंद्रिकायामात्रसूत्रार्थ ॥ श्रीमद्भाष्यटीकानुरोधेन सोपप-
 न्निह सन्त्यग्विवृत । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया सूत्रार्थोप्यनुपपन्न एव ।

भगवदेकाश्रयत्वाद्यानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वासंभवात् । भगवदेकाश्रयत्वस्य जि-
ज्ञासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयादिति । तदज्ञानमूलं ॥ स्वव्याघातकच ।
'यत्वादौ श्रद्धया गिन्न पुनन्यायेन साधित' मिति न्यायेन विचारात्प्रा-
गपि आप्तपित्राद्युपदेशेन वा अन्यथा शरण नास्मि त्वमेव शरण ममेत्यादि-
शिक्षणपरवाल्थोपदिष्टमत्रार्थानुसंधानेन वा अनन्याश्रितयतो मा ये जना
पर्युपासत इत्यादिगीताद्यापातप्रतीतार्थानुसंधानेन वा प्राग्भवीयं स्कारपाट्वा-
दिना वा । भगवदेकाश्रयत्वादिसिद्धिसंभवात् । अन्यथा त्वन्मतेपि
मोक्षजनकज्ञान विषयब्रह्मैकाश्रयत्वं विना मुमुक्षोरन्यपरित्यागेनब्रह्मविचारे प्रवृ-
त्ययोगात् । "शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापितुतद्विधेस्तदगतया तेषामवश्यानु-
ष्ठेयत्वात्" । शातो भवेत् दातो भवेदित्यादि शास्त्रार्थज्ञानाधीनज्ञानश-
माद्यानतर्याभिधानेपि अन्योन्याश्रयापातात् । श्रवणादेर्विचारांगगुरूपम-
त्तिपूर्वभावित्ववत् । "आब्रह्मस्तत्रपर्यंतममारचाप्यनित्यक । विज्ञाय
जातवैराग्यो विष्णुपादैकसश्रय । स उत्तमोऽधिकारीम्यात्सन्त्यस्ताखिल-
कर्मवा" नित्यादिस्मृतौ तस्याधिकारिविशेषणत्वोक्त्या विचारात्पूर्वकालीनत्व-
स्य स्पष्टमवगमाच्चेति । अधिकंतु चद्रिकायामेव व्यक्तं । तथाचेद दृष-
णाभामाभिधानं तद्व्याघातनिबन्धनमेवेति ॥

यत्तु ॥ दमपदग्रहणवैयर्थ्यमपि तन्मते । शमादीत्यत्रत्यादिप-
देनैव सर्वसंग्रहादिति । तदपि ग्रथाध्यमूलमेव ॥ भाष्ये टीकाया
चद्रिकायावा शमदमाद्यानतर्यमथशब्दार्थ इत्यनुक्ते । भाष्ये अथश-
ब्दो अधिकारानतर्यार्थ इति स्ववचन आनतर्यधिकारस्येति प्रमाणोदाहरणच
टीकायातु अथशब्दस्यानतर्यमात्रार्थत्वेऽप्यधिकारस्य योग्यतया सबध इत्युक्त ।
चद्रिकायातु तस्मादधिकारानतर्यार्थशब्द इत्युपसंहार क्त । सतिचैव
ग्रथसंग्रहे दीपिकाकारीयमिदं दृषणभामाभिधानमनुक्तोपालभनमेव । पर-
मन इवास्मन्मते विवेकादिसंग्राहकमादिपद शमदमादीति प्रयुज्य पुन पदा-

ततश्च श्रौतस्य प्रयोजनादेन्यायेनोपपादनार्थं सूत्रमितिदिवरणेपि व्यक्तमुक्त-
 त्वेन श्रुतिन्मृत्यादि सहकृतन्यायेन जिज्ञासयैव ज्ञान ज्ञानेनैव प्रमादः ।
 बभूव सत्यन्वात्प्रमादापेक्षा प्रमादादेव मोक्ष इत्याद्यर्थकलापस्यैव जिज्ञासाक-
 र्त्तव्यत्वे प्रयोजनाभिधायिनात शब्देनावश्यवक्तव्यतया मुदृष्टप्रयोजनत्वादुक्त-
 युक्तमिति। उक्तशताव्यावृत्तिप्रकारस्तु। “श्रवण मननचैवेत्यादिन्मृतो” “नैता-
 नि विना कश्चिज्ज्ञानमापकुतश्चनेति नियतान्वयव्यतिरेकत्वोक्त्याश्रवणादेरेव
 मुख्यसाधनत्वं कर्मणा तु परपरया ज्ञानागत्वं” । कर्मणात्वधम प्रोक्त प्रमाद-
 श्रवणगणिभिः । मुख्यमो ज्ञानमपत्या प्रमादस्तूत्तमो मतः । प्रमादात्व-
 धमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः “इत्यादिना ज्ञानजन्यप्रमादस्यैव मोक्ष-
 साधनता बभूव प्रत्यक्षादिमानमिद्वत्त्वेन सत्यतया प्रमादमापेक्षतानन्निवृत्ते ।
 कर्मावीनमोक्षस्य” यावदिदो यावन्मनुरि “त्यादिना गौणत्वमित्याद्युपपादनेना-
 कोव्यक्तः । प्रमादस्याप्रकृतत्वतु” यस्य प्रमादान्पमार्तिरूपादस्मात्पमारा-
 न्मुच्यते नापरेण, । नारयणोमो परमो निचिदो मृगशुभिः कर्मणाशादमुष्मा-
 दि”त्यादिविचारविवायक विषयवाक्य एव प्रकृतत्वादममादुक्तिकः ॥

यदपि ॥ यमेष आत्मा प्रमत्तम्मन् वृणुते इति प्रकाशे प्रमत्त-
 पदाव्यापार इति शब्दतः प्रमादस्य न लाभ इति च । तदप्यज्ञानमूलः ॥
 प्रकाशे प्रमत्त इत्यस्य श्रौत एष इति पदव्याख्यानरूपत्वेनाव्याहाराभा-
 वात् । इण्डुच्छागामित्यस्मात् अर्शआदिभ्योऽचिह्नते गुणे च एष इति
 निष्पत्तेः । प्रमादस्यापीच्छाभिप्रेतत्वात् । अत एव एष एष इत्यन्यतरदै-
 यर्थ्यमिति च निरस्तं । प्रपादवाच्यपदाभावशकापिपरास्ताः । तथाचो-
 क्तमिदं दूषणं कथममदधीगम्यं । तमेव विदित्वेत्पक्षत्यातधारणस्य सुगुह्य-
 बविगुह्यसाधनान्तरव्यावर्तकत्वेन मोक्षकसबधिप्रमादव्यावर्तकत्वाभादप्रकारस्य
 सुधादौ व्यक्तत्वात् । अयोगव्यवच्छेदकत्वमभावाच्च तेन प्रमादसाधनत्व-
 निषेधोक्तिरप्यज्ञानादिनिबधनैव । एतेन जगत् इव प्रमादस्य मोक्षसाध-

नत्वादे प्रमितत्वाभावान्नात पदेन ग्रहण शुक्तमित्यस्मात् । “यस्य प्रमा-
दात्पदमार्तिभात” । यमे पट्टण्ते “प्रमादस्तुतमोमत” ॥ उत्तम-
स्त्वनुत्तिष्ठ “ननादृतीप्रीतिर्गज्यस्वविष्णो” ज्ञानिनोहिप्रीत्येत्यर्थ “स-
चमेप्रिय” इत्यादिभिर्ज्ञानमाध्यन्वेन मोक्षमाधत्वेनच प्रमादस्य प्रमित-
त्वात् । एतेनैव यस्त्र प्रमादादित्यादेर्बहुप्रमाणविरोधोक्तिरपि तिरोहिता ।
तमेवेत्यादेर्मृमुक्षुमत्रविमाधनावधारणायोगव्यवच्छेदाच्चर्तत्वेनाविरोधकत्वस्योक्त-
त्वात् । प्रमाणातराविरोधादान्यथानुपपत्त्यालक्षणादिना ज्ञानस्य प्रमाद-
द्वारकपाधनत्वार्थकताया आकरो व्यवस्थापितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ जन्ममूत्रश्रौतमिमानीति पद वचनविभक्त्यादिव्यत्यासे-
नानृद्यते नतु प्रमाणसिद्ध जगदिनीति । तदेतदुन्मादमूलमेव ॥ अचू-
दितस्यापीदं शब्दस्य बुद्धिस्थित्वाचकत्वेन मौत्रेणपदेनाप्राकृतत्वाज्जगत-
प्रमाणातरेणैव बुद्धिस्थित्वमगीकृत्येदं पदेन तत्परामर्शस्य वक्तव्यतया उक्त-
ममादेस्सृपपन्नत्वात् । श्रौतस्यापीदं पदस्य प्रमाणातरसिद्धजगत्समर्पकत्व-
ग्यानिवाग्णाच्च । “ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्र विष्णुनायत्समीरित”मित्याद्यनेक-
प्रमाणप्रमितस्य ब्रह्मतर्कस्य वचनान्युदाहृत्य तत्त्वनिर्णयादौ प्रमाणलक्षणादि-
व्यवस्थापनेन तस्यार्वाचीनेनात्यल्पविदा कूपडूमर्मायितेनाज्ञातत्वमात्रेणापलापा-
योगात् । प्रमाणमीमासाशास्त्रयोरगागिभावापन्नत्वेनागशास्त्रं प्रवृत्तस्या-
गिनि परामर्शसम्भवेनोक्तप्रञ्चापस्यानादरणीयत्वात् । अत एव जगत्सत्य-
त्वादिकमप्यनशब्दार्थ इत्युक्तं समाम्नि । नहि विषयवाक्यप्रमितत्वमेव
सर्पनामपरासर्पप्रयोजकबुद्धिस्थित्वसंपादक । किंतु यथायथ प्रत्यक्षादि-
प्रमाणप्रमितत्वमित्यन्यत्र समर्थितत्वात् । एतेनैव महनोक्तमपिसमाहित ।
“द्रव्य कर्मचेत्यत्र मोक्षयोग्यत्वादित्वभावस्येश्वराधीनत्वोक्त्या स्वरूपेणाव-
स्थितिरूपमोक्षस्यापि प्रमादमाध्यत्वावगमात्” । न ऋते इत्यादिकतु
मोक्षमाधनज्ञानागात्रियादेरीधरप्रमादाधीनत्वमवगमयति ॥

यदपि ॥ मडने वक्ष्यमाण मोक्षस्य प्रसादमाध्यत्वादिकमन श-
ब्देन परामृश्यते इत्युक्तमकिञ्चित्कर्ममिति । तदप्येतन्न निरस्त ॥
प्रसादमोक्षयो साधनसाध्यभावस्य विषयवाक्य एव प्रतिपाद्यत्वोपपादनात् ।
प्रमितत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन विषयवाक्येनैव प्रमितत्वस्य सर्वनामपरामर्श-
प्रयोजकत्वाच्च । यत्तु ॥ अकारस्य विष्णुवाचकत्वेपि न तत्प्रसादवाच-
कत्वं प्रमितमिति । तदपि भ्रातिमूल ॥ एतादृशप्रसादस्य जिज्ञासा-
कर्तव्यत्वे प्रमाणत्वाभावेन जिज्ञासाजनकत्वरूपहेतुत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् ।
तस्यच “महिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकस्समुदाहृत” इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । तत्र
प्रसन्नस्यैव ब्रह्मण सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वात् । “परस्य ब्रह्मणो विष्णो
प्रसादादिति वा भवेदि”त्यादिप्रमाणबलेनप्रसादार्थकत्वे सिद्धे प्रसन्नाद्ब्रह्मत
इति तत्पर्यवसितार्थस्योक्तौ बाधकाभावात् । मडने तु ॥ कृत्वा चित-
या लक्षणाश्रयण । यद्वा उदाहृतस्मृत्यनुरोधेनात इत्यस्य विष्णुप्रसादादि-
त्यर्थकत्वे वक्तव्ये अकारस्य प्रसादे मुख्यवृत्त्यभावविवक्षाया लक्षणाश्रयणं
युक्तमेव । मति प्रयोजने लक्षणाया अदोषत्वात् । विवरणे जिज्ञासा-
पदस्यविचारे ब्रह्मपदस्य चैतन्यमात्र च लक्षणाश्रयणाच्च । त्वन्मते
उपक्रमादेरिवात्रापि परस्य ब्रह्मण इत्यादिस्मृतेरेव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ अन्विताभिधानवादे घटे न जलमाहरेत्यादौ पदा-
तरसमभिव्याहारेण घटशब्देन छिद्रेतरघटस्येवात्रत्याशब्देन जिज्ञासादिपदातर
सन्निधानेन प्रसन्नब्रह्मण एवान्वययोग्यतयोपस्थितिरिति न लक्षणा नवा
त्वन्मतं उपक्रमादिलाभोपि पूर्वमेव निस्तत्वात् । एतेन प्रसरोक्ति-
रपि समाहिता । यत्तु ॥ प्रकाशप्रमरे प्रसादमात्रस्यात शब्दार्थत्वक-
थनमयुक्तमितियत् तत्खडनाकाराशयानवबोधविजृम्भितमिति । तन्न ॥
अतशब्दस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे प्रमाणरूपहेतुपरत्वेन प्रसादद्वारकमोक्षफलकत्व-
ज्यैवान्न शब्दार्थतया प्रसादस्य तदर्थत्वाभावात् । अतशब्दार्थभूतस्तु

प्रमादो जिज्ञासाजनक एव न मोक्षजनक । तथाच प्रसादस्य जिज्ञासा-
कर्तव्यत्वे ज्ञापकतेयातहेतुत्वभ्रातिमूलमन इत्यस्य ब्रह्मप्रमादादित्यर्थमभ्युपेत्य
तत्राशब्दस्य प्रसादार्थकत्वम्वटन तत्प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वज्ञानमात्र्यत्वादिवं-
डनच खडनकारीय तत्त्ववादिभिद्धाताज्ञानविलम्बितवा प्रकाशप्रमरोक्ति म्बड-
नकाराशयाज्ञानविजृम्भितावति भवानेव पृष्टो व्याचष्टा । इत्यत्रायमुन्मत्त-
प्रज्ञापो नादेय इतिमक्षेप ॥

यत्तु ॥ ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णं निवक्षितमिति मध्वभिद्धातोपि
दुरुपपाद एव । आविद्यकभेदातिरिक्तविशेषप्रमाणाभावेन कल्पितभेदेन
तदाश्रयत्वस्य व्यावहारिकत्वेन कल्पितविशेषवतो ब्रह्मशब्दार्थत्वं न कोपि
विरोध इति । तदपि मोहमूल ॥ विशेषस्य प्रकाशप्रसर एव सम-
र्थितत्वेन तेन तात्त्विकपूर्णत्वमिच्छया चैनन्यमात्रग्रहणे विरोधस्यावर्जनीय-
त्वात् । अनदो न ब्रह्मेत्यादिप्रतीत्यभावेन भेदकल्पनायोगेन तेनानन्दब्र-
ह्मण इत्यादिव्यवहारानिर्वाहान् । प्रतीति विना प्रातीतिकासिद्ध ।
आनदो ब्रह्मेति अभेदे गृह्यमाणे भेदभ्रमस्याप्ययोगाच्च । प्रातिभासि-
कस्य शुक्तिरूप्यादिवदर्थक्रियासभवाच्च । सभवेवा प्रतीतिद्वितीयक्षणेतूत्प-
न्नस्याधाराधेयभावस्य तथैवावस्थानं प्रतीतिनाशकाले प्रातीतिकभेदस्याप्यभा-
वादभिन्न एवाधाराधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । अता-
त्विकस्य तात्त्विककार्याविवातकत्वेनातात्त्विकभेदेन तात्विकाभेदकार्याधाराधे-
यभावानुपपत्तिशमनानुपपत्ते । वस्तुनस्तद्धर्महीनस्यापि कल्पितभेदेन तद्ध-
र्मवत्वागीकारे शून्यवादिकल्पितासत्वादिनापि ब्रह्मण कल्पितभेदेन गुणि-
त्वापाताच्च । स्वस्मिन्नपि स्वाधारत्वप्रतीत्यापत्तेश्च । प्रातीतिक इति
कोर्थ इत्यादिना तादात्म्यानिरसनप्रस्तावे अस्य दृषितत्वाच्चेवि । एतेन ॥
वेदातदर्शनं व्यवहारदशायामेव गुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्च-
यात् तादृशो भेदः प्रातीतिक अभेदस्तु व्यावहारिकान्तोभिन्नतत्ताकत्वात्त-

योरविरोध इति अद्वैतचंद्रिकोक्तमपास्त । तथासति भेदस्य विचारणमि-
थ्यात्वनिश्चयोत्तर विशिष्टबुद्धौ भेदभानानुपपत्ते । अन्यथा दृष्टादेरपि
प्रातीतिकृत्वप्रसंगात् । उक्तदोषाच्चेति ॥

यदपि ॥ मायातु प्रकृतिं विद्यादिच्यादौ सृष्ट्यादिप्रयोजकतया
ईश्वरव्यवहारप्रयोजकतयाच मायैव विवक्षिता । माचानिर्वाच्या विनश्च-
राचेत्यादि । तदपि ॥ श्रुत्यर्थाज्ञानमूल । तथाहि ॥ नतावत्
“अविद्यायामतेस्वर्तमाना इति श्रुतिस्थाविद्यापदेन त्वदभिमतानिर्वाच्या-
ज्ञानसिद्धि । जीवस्वरूपविकाया प्रकृतेरेव तत्राविद्यापदवाच्यत्वात् ।
“तथापि प्रकृतेर्ब्रह्मो ब्रह्मणा सह भिद्यते” इति वचनात् । नच मैवास्मा-
कमविद्येति वाच्य । त्वदविद्याया ज्ञानसमानविषयकत्वेन मदसद्विलक्षण-
त्वेनच त्वयाभ्युपगतत्वेनास्याअनीदृशत्वात् । नामदामीदित्यादिश्रुत्या मद-
सद्विलक्षणत्वसिद्धिरितितु न शक्य । ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वापत्त्यादिना तद्वु-
तेस्तदर्थकताया निरस्तत्वात् । निरामप्रकारश्चाकरो व्यक्त । नाप्यजा-
मेकामित्यादिश्रुतिस्तत्र मान । तस्या अपि त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरत्वात् ।
त्वया अविद्याया ज्ञाननिरत्यन्वारोपितत्वयोरुगीकारात् । एतद्वुक्त्युक्तप्रकृ-
तेस्तु “गौरनाद्यंतवती कालश्च नित्य पुरुषश्च नित्य प्रकृतिश्च नित्या किमु
देवदेव ” इत्यादिभिर्नित्यत्वावगमात् । एव श्वेताश्वतरोपनिषदि “यादासि
यज्ञा क्रतवो व्रतानि मूत भज्य यच्च वेदा वदति । अस्मान्मायी सृजते
विधमेतत्सिद्धान्तो मायया सन्निरुद्ध ” इति पूर्ववाक्ये मायिशब्देन परमे-
श्वरस्य मायाप्रयुक्तस्यैव जगत्सृष्ट्युक्तत्वा मायया जटनिर्माणस्यानुपयोगमाश-
न्य तस्मिन्नान्य इति वाक्येन ग्यादीनप्रकृत्या बद्धाना जीवाना अर्थे इदं
जातवर्तित्युच्यते । तत्र स्वस्वरूपमूतजीवस्य प्रेक्षात्वमाशक्यान्य
इत्युक्त । तदुपरि मायया जातवर्तित्वस्य ईश्वरप्रेक्षाश्रितुल्यतया न
तत्त्वतः तत्त्वतः यजगतां निर्माणमामाथ्यभावेनापकृष्टत्वमेव स्यादित्याक्षेपपरि-

हारपोत्तरोभवत् । “मायातु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरं । अस्या-
व्यवस्थितं ननु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्” इति । अत्र मायानाम नैद्रजालविद्या ।
किं नामानाद्यनताप्रवृत्तिरेव तत्प्रतीकमस्तु महेश्वर एवाचित्याप्रतिहतशक्तिमा-
नेव । प्रकृतं व्याप्तत्वात् परिच्छिन्नपटाद्यात्मना परिणाम कथमि-
त्याशक्य तस्यावयवभूतैरिगुक्त । तत्परः पूर्वमन्त्रादितिपठच प्रकृतिपरा-
मर्शक । पुष्टिगतु छान्दस ॥ तदभिमानिचेतनप्रकृते पुवच्छक्तिमद्भा-
वाच्च । तदवयवास्तदशास्त्रैस्तेभूतेष्वप्येव पदार्थे प्राकृतै चराचर व्याप्त-
मित्यर्थः । इत्यत्र जगत्कारणत्वेनाभिमतमायाया उक्तश्रुतौ प्रकृति रूप-
त्वाभिधानात् । “मा दा एतस्य सद्रष्टु शक्तिम्सदमदात्मिका ।
मायानाम महानागययेद धार्यते जगत्” इति भागवते तृतीये जगत्कारणपर-
मेश्वरस्योपकरणभूताया कारिकाशक्तिमात्मिकाया प्रकृत्यात्मकशक्तेरेव माया-
शब्दाभिधेयत्वप्रतिपादनाच्च । तथाच मायाया जडमृताया ईश्वरनियता-
या अनादिजीवेश्वरादिकल्पकत्व न प्रत्यये । ननु मायाचात्रिद्याच स्वय-
मेव भवतीति प्रकृतेरेवाज्ञानरूपत्वं सिद्धमिति चेन्न । स्वयभूरित्यादाविव-
च्ययपदस्य परमात्मवाचितया स्वयमेव परमेश्वरैव कर्त्री अविद्याच भवति
प्रियाविरोधिनीत्यर्थस्यात्राभिमतत्वेन तदभिमतवर्जातेश्वरस्वरूपतद्भेदेदेश्वरनिष्ठमव-
ज्ञत्वादिगुणभवादकानिर्वाच्याज्ञानस्यानेनाल्लभात् । आद्यश्चशब्द इत-
रावीनत्वरूपविशेषमूचक । किंच मायातु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतौ माया
शब्दोक्तस्य जगदुपादानत्वरूप प्रवृत्तित्वमभिधीयते । जगत्प्रधाहस्वच्चा-
नाद्यनत जगदित्यादिश्रुत्या अनाद्यनतत्वमवगम्यते । निरुपादानमृष्टेरयो-
गात् । तदभिमतज्ञानतु ज्ञाननित्यं सविषयकञ्च । निर्विषयनित्यप्रकृ-
तिचरूपप्रतिपादकभ्रुतिषोऽव्य कथं ख्यात् । नच प्रवृत्तिरपि सविषयस्वभा-
वा । तथासति मृत्पणिजे मृत्तत्वात् प्रवृत्तिप्रकृतिपरिणामभूतव्यवहारेणपि
तत्त्वभासभूतवर्तमानपदसापत्ते । न तादृशनिष्ठ सविषयकत्वं न तत्त्व-

भाव इति युक्तं । अनादिनश्चिद्विषयकत्वस्य स्वतः अनागतुकत्वात् ।
एतेनैवाविद्यरूपभेदेनैव सर्वनिर्वाह इति परस्याशापि पराहता । तन्निराक-
रणेन विशेषस्य समर्थितत्वात् ॥

यत्तु ॥ वदामि भूतत्वमित्यादौ स्वाश्रयप्रतिपत्तिरोगिकभेदममानाधि-
करणसंयोगस्य संबधत्वं नवदभिमतमित्यादि । तदप्यज्ञानविजृम्भितं ॥
अद्वैतचद्रिकाभिमतैतत्कल्पस्यास्माभिरन्यत्र दृष्टितत्वात् । तथाहि ॥
अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया गुर्व्या लब्ध्याच । तद्वद्वैतभूतत्वसंयोगस्य
तद्वद्वैतसत्त्वेऽपि तद्वद्वैतद्वानितिप्रमानुदयात्मकं विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदममा-
नाविरुद्ध एव सत्त्वं । सत्त्वमर्यादया भासते । नच तद्वद्वैतसंयोगस्य
तद्वद्वैतभिन्नेऽपि सत्त्वादुक्तदोषः । विशेषणभेदवद्भूतत्वविशिष्टसंयोगादेरेव
संबधत्वोपगमात् । तस्यच तद्वद्वैत बाधादिति । तत्र ॥ तादृशसं-
योगस्यापि प्रतियोगितामबधेन तद्वद्वैत सत्त्वेनोक्तापत्तर्दुर्वारत्वात् । यद्विच-
तादृशसंयोगः स्वानुयोगिन्येव स्वप्रतियोगिनस्संबधः नतु स्वप्रतियोगिनीनि
नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते तर्हि व्यर्थं भेदस्य मध्ये प्रवेशनं तद्वद्वैतप्रतियो-
गिकसंयोगानुयोगित्वस्य तद्वद्वैत अभावादेव तस्य संबधत्वानुपपत्तेः । अधि-
कमाकरो व्यक्तः । तथाचैतत्कल्पस्यास्मादभिमतत्वकथनमज्ञानमूलमेव ।
मिद्धातं कचिद्भेदविषयकत्वव्यवहारस्तु भेदाविनाभूतसंबधविषयकत्वेन भेद-
कर्मविषयकत्वेनवा निर्वाह्यः । यत्तु ब्रह्मशब्देन सविशेषब्रह्मव्यवस्थापनार्थं प्रप-
चमत्यत्व भवता सधनीयमित्यादि । तदप्यबोधविलसितं ॥ निरवका-
शप्रबलानंक्रप्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनैवाद्वैतसिध्यादिनिरासेन प्रपचमत्यताया “अ-
परोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न कचिद्भवं” इत्यादिना गुर्वामोदादौ समर्थितत्वात् ।
ग्रन्थगौरवभयाच्चह पुनस्तत्प्रपच्यते । एतेन कचिज्जीवेश्वरभेदबोधनेऽपि सभे-
दः काल्पनिक एव न तात्त्विक इत्यादिक्रमपान्तः । अविद्यानिवृत्त्यनंतर-
मपि भेदाभिवात्रीणां श्रुतीनामुदाहरणेन श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरन्वनिरासेन च

भेदनात्विक्ततायास्तसमर्थितत्वात् । “भेदाभेदभिदानोचेत्कथं भेदो निवार्यते । भेदाभेदभिदानोचेत्कथं भेदो निवार्यत” इत्यादिना भेदखडनव्याहृत्या जीवेश्वरभेदस्यातात्त्विकत्वे तस्य तात्त्विककार्याविघातकतया परस्परानुसंधानापत्यादिदूषणेनच तत्सत्यत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वाच्च । तत्प्रकारस्तु विस्तरभयाच्चेह प्रदर्श्यते । एतन्नैव जीवस्वरूपभूतज्ञानानंदादेरावरणानुपपत्तिमाशक्य ज्ञानाभावातिरिक्ततन्निमित्ताविद्याभ्युपगमादिति टीकावचनस्य स्वाभिमतार्थनाशकत्वभ्रात्योदाहरणमपि प्रत्युक्त । अनुपदमेव त्रिगुणात्मकप्रकृतिप्रभेदस्यैव विद्याविरोधित्वेनाविद्यापदवाच्यताया अवदितत्वात् । बहुस्यामित्यादेरज्ञानोपादानतायामनुपयोगान् । प्रामाणिकार्थोत्तरवर्णनेन त्वत्कल्पितत्वावितार्थिकताया निरस्तत्वाच्च । अत एव ब्रह्मण एव स्वाविद्यया जीवभाव इत्यप्यपास्त । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसारतीत्यस्य नहि कोपि स्वस्थात्मा निरुपाधिक स्वात्मान अनर्थभाज कुर्वाणः प्रेक्षावन्देष्ट इत्यादिना सुधाया सोपपत्तिक निराकृतत्वादिति ॥

यदपि ॥ भेदश्रुतिः कल्पितभेदविषयेति । तद्दीर्घभ्रातिहेतुत्वादिना अत्यन्ताप्रमाण्यापत्तेर्निरस्त । किञ्च गृष्ट्योर्विरोधेऽसति पृथक्पृथक् तृणपिण्याकादितत्तद्योग्याहारदानादिना विरोधशान्तिं कृत्वा गोद्वयस्यापि पालनमास्तिको धर्मः तत्रापराङ्मुखीमेका गा निहत्य विरोधशान्तिः स्लेष्ठकुमाराणां धर्मः । प्रकृतेः अभेदवाक्यस्य स्वातन्त्र्यविशिष्टत्वं सादृश्यस्यानैक्यमत्येक्याद्यनेकार्थेषु सावकाशत्वेनाभेदवाक्यानां अविरोधान्यार्थवर्णनेन तत्र प्रामाण्यसमर्थनं भेदवाक्यानां भेदातिरिक्तार्थोत्तरे निरवकाशानां स्वार्थे प्रामाण्यसमर्थनञ्च वैदिकानां धर्मः न त्वन्यतरगोवधवत् भेदश्रुतंव्याहारिकभेदपरत्वेनात्यन्ताप्रामाण्यापरपर्यायात्त्वावेदकप्रामाण्यसमर्थनमिति वैदिकमन्यमानैरेव वस्तुमशक्यमेव । अधिकृतु न्यायामृतं श्रुत्योर्ग्राहारि ह्यभेदपरत्वनिरासं व्यक्त ॥

यदपि ॥ ममैवांशो जीवलोक इति स्मृते जीवस्य ब्रह्मांशत्वमा-
 धकन्वभ्रांत्योदाहरण । तदप्यज्ञानमूलं ॥ त्वद्भाष्ये अशङ्काश ।
 नह्यखंडस्य चैतन्यस्यैकदेश सभवतीत्युक्तत्वेन गीतोक्तेश्वरांशत्वस्य त्वन्मते
 अनङ्गीकारात् । महारत्नस्य सहस्राशोय रत्नाभास इत्यादिव्यवहारेण
 “द्विरूपा वंशकौ तस्य स्वरूपं बाह्यमेवचे”त्यादिप्रमाणेनाचांशत्वंनैक्यभगो-
 क्त्तरीत्या अंशत्वम्योपकार्यत्वादिरूपत्वम्य वा भिन्नाशरूपत्वम्यवा वक्तव्य-
 त्वात् । एतेन एक आत्मन शरीरे भावादिति सूत्रोपन्यासोपि
 परास्त । तत्त्ववादिमते जीवे ब्रह्मस्वरूपाशत्वाभावेपि अर्जुनादाविद्रादि-
 स्वरूपांशत्वस्वीकारात् तं स्वसमीहितस्यासिद्धे । एतेनैवेन्द्रार्जुनादीना-
 मिव जीवब्रह्मणोरभेदेपि नानुमधान । मायारूपेशशक्त्या तन्निर्वाहादि-
 त्यादिकमपि प्रत्युक्तं । तत्रैक्ये प्रमिते भेदकार्यस्य कस्यचिद्विशेषकृत-
 त्वात् । प्रकृते ऐक्यस्योपजीव्यानेकप्रमाणबाधितस्याप्रमितत्वेन वैष-
 म्यात् । तत्र प्रधानोपासनादिजन्यसुखाद्यनुमधानसद्भावात् । ईश्व-
 रस्य परिच्छिन्नत्वबाध्यत्वाद्यपकर्षसपादकमायारूपाज्ञानस्येश्वर स्वरूपाभिन्ना-
 चित्यशक्तिरूपतायास्मचेतसावक्तुमशक्यत्वाच्च । दैवात्मशक्तिमित्यादौ
 तुशङ्कोतीति व्युत्पत्त्योपादानभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतिरेव विवक्षितेत्यनुपदमेवोक्तं ।
 अधिकृतु प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एतेनैव मंडनोक्तमपि समाहित ।
 इंद्रार्जुनयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याप्रमितत्वात् । महावाक्यार्थखडन प्रक-
 रणे तत्त्वमश्यादिवाक्यानामबाधितान्यार्थत्वेन सम्यग्व्याख्यातत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ यत्र मुख्याबाध तत्र मुख्यालाभे प्रतिनिधिरिति निय-
 मः नतु यत्र मुख्यस्य बाध तत्रेत्यादि । तदेतदापातरमणीय मानां-
 तरगृहीताभावोहि बाधः । सोमालाभस्यलेप्यय बाध सोमेपि सुलभ
 एव । तत्स्थले सोमस्य प्रत्यक्षादिना प्रमितत्वे तत्यागायोगात् । वस्तु
 ब्रस्तु मुख्यामभवे प्रतिनिधिरित्येव न्याय नन्वबाधे इत्यस्य नियमप्रवेश ।

दर्शादिम्यलेतु मुख्यालाभे पृतीके सोमकार्यकारिताया इव तदीयद्रव्यालाभे तत्कार्यकारिताया अनुक्तत्वादेव तत्र प्रतिनिधित्वानर्हत्वसभवात् । अवि-
कं भावप्रकाशे व्यक्तं ॥

यत्तु ॥ न्यायरत्नावल्यां विशिष्टतादात्म्यज्ञानस्थैवोपहितभेदधी-
विरोधित्वादे साधितत्वेनेत्यादि । तदसारं ॥ अद्वैतचद्रिकायामेव
विशिष्टयोस्तादात्म्यस्य प्रातीतिकताया उक्तत्वेनोपहितयोरपि मिथ्यात्वेन
तयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वेन प्रातीतिकज्ञानस्य व्यावहारिकज्ञानबाधकताया
असंभवदुक्तिकत्वात् । उपलक्षितभेदबुद्धिप्रतिबंधस्य द्वारभूतेनोपलक्षिताभे-
दबोधेनैव त्वन्मते उक्तत्वाच्च ॥

यदपि ॥ निर्विकल्पकज्ञानस्य भेदबाधकत्वस्य त्वन्मतरीत्यैवासं-
भवादिति मदनोक्तमपास्तमिति तदप्यज्ञानमूल ॥ त्वन्मतं द्वारीभूतबो-
धस्य भेदबाधकत्वाङ्गीकारेपि फलीभूतस्य निर्विकल्पकसाक्षात्कारस्य तद्बा-
धकत्वानङ्गीकारात् । यत्तु द्वितीयाद्वैभयंभवतीति वाक्येन द्वैतमिवाद्वैत
कुत्रापि न निर्दिष्टमित्यादि । तत्तुच्छं तत्र तस्मादेकाकी न रमत इति तस्यापि
निर्दिष्टत्वात् ॥

यदपि ॥ “ब्रह्मण्यनृततोभेदसत्यश्चन्द्रेदखड्गन । व्याहतस्या
दमत्यश्चेद्ब्रह्मण्यनृतता भवे”दिति न्यायामृतवचनमनादरणीय । अनृता
भेदम्य ब्रह्मव्यतिरेकेणानृताभावरूपस्य सत्यत्वेपि व्यावहारिकाभेदनिषेधवचनं
न व्याहतं तदनृतभेदमत्यतापक्षस्त्वनङ्गीकारपाहत इत्यादि । तदपि मोह
मूलं ॥ अनृतस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मना सत्त्वापत्या तस्य
मिथ्यात्वसाधनस्य व्याहतत्वात् । ब्रह्मानृतयोर्व्यावहारिकभेदखड्गनस्य
तयोस्तात्विकतादात्म्य विना अयोगेन ब्रह्मण्यनृततापक्षेर्दुर्वारत्वात् । तथाच
ब्रह्म सत्यं अनृतं मिय्येति विवेकार्थं ब्रह्मानृतयोस्सत्यभेदाङ्गीकारे तत्खड्गनं
व्याहतमेव । तादृशाभेदानङ्गीकारे तात्विकतादात्म्यापत्या ब्रह्मण्यनृतत्वा-

पत्तिर्दुर्वीरेति न्यायामृतोक्तं दृष्टं दुर्मद्वरमिति स्वानिष्टसंपादकत्वादेव तत्रा-
नादेरोयुष्माक युक्त एव । परंतु तत्र स्वोक्तार्थे उपपत्ति त्वन्मतं
अनुपपत्तिश्चानेन बोध्यत इति महार्थत्वात्प्रेक्षावतामादरणीयमेव न्या-
यामृतवचनमिति । एतेन जगन्मिथ्यात्वं जीवब्रह्मभेदोवा न कुत्रापि
प्रमित इति प्रकाशप्रमरोक्तिस्ममाहिता । यथाचैतत्तथा गुर्वाभोदादौद्रष्टव्य ॥

यत्तु ॥ असत्यमप्रतिष्ठं इत्यादिवचन सौगतविषयं नाद्वैतिविषय-
मिति ॥ तदप्यमारं । तथाहि ॥ अत्रोक्त श्रुतिमतोद्योतं । अम-
त्यमप्रतिष्ठं इत्यादीनि नाद्वैतदर्शनविरोधीनि । असत्यमित्यस्य न सत्यं
यस्मिन्निति शून्यवादस्य अप्रतिष्ठितमिति स्यैर्यनिषेधेन क्षणभगवादस्य अनी-
श्वरमिति निरीश्वरवादस्य अपरम्परसंभूतमिति स्वभाववादस्य किमन्यद्वक्तव्य
काम्यत इति काम परमाण्वादिस म हेतु यम्येति तद्धेतुकमित्यनेन स्वबु-
ध्युन्नीतकारणकमित्यैवैदिकमतानामेव निद्रितत्वेन ब्रह्मवादस्यानिदनात् ।
नच न सत्यमसत्यमिति अद्वैतनिंदापि लभ्यत इतिवाच्यं । एव
सति जगद्बुद्धिगम्य भवतीत्यादित्वन्मतदृष्टमस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ काम इति तत्कारणाविद्या उपलक्ष्यत इति । तदसत् ॥
मतातगानिरामन्यूनताप्रसगात् । यच्च सत्यं नचेत्किमसदेव परम्परसंभूत
नचेत् किं स्वतोजानं । आद्यम्योतर अन्यतू सदसद्भ्यामिति शेषः ।
द्वितीयस्योत्तरं कामहेतुकमित्यव्याख्यानं । तदसत् ॥ सदसद्भ्या-
मित्यस्याध्याहरे मानाभावात् । किपदाम्बाराख्याच्च ॥ अपरम्परसंभूत-
त्वस्य विश्वव्याहेतुत्वेऽपि अव्याघाताच्च । अप्रतिष्ठितमित्यस्य ज्ञानोच्छे-
दमित्यवर्णनंतु उदक्षरमिति स्पष्टमेव । तस्मान्न सन्मतनिन्दनेति ।
तदपारं । तथाहि असत्यमित्यस्य त्वदुक्तार्थाङ्गीकारेऽपि शून्यमतत्वनमत-
योरविशेषस्य तत्त्वोद्योतादौ वर्णितत्वेन शून्यमतनिरासकसूत्राणामेव त्वन्मत-
निरासेन अस्मान्निताया अपरिहारेण तदप्रयोजनैषत्वात् ।

किंचामत्यमित्यनेन मद्भिन्नस्यैव स्फुरणात्प्रसिद्धिश्चङ्खलादुना तदेवादत्तव्यं नतु बहुव्रीहि अप्रमिद्धत्वात् । अनृतामत्यादिपदव्यतिथिश्च्युतरतु व्यामस्मृत्यैवान्यथा व्याख्यातमिति नास्माकं प्रमिध्यतिक्रमे बीजाभावः । एव कामपदेऽपि प्रमिद्धार्थत्यागः । इच्छाया एव तदर्थत्वेन प्रमिद्धत्वात् । प्रमिद्धार्थत्यागे आवश्यकं स्वोत्प्रेक्षितयोगापेक्षया लक्षणेन ज्यादमी । अन्यथा घटत इति व्युत्पत्त्यापटादपि घटपदार्थत्वापातान् । प्रमिद्धार्थभावः नानावयवघटकपदवृत्तिज्ञानाधीनशाब्दबोधस्य लक्षणाधीनबोधोपापेक्षयामथरगामित्वाच्च । किंच परमाण्वादेः कामनाविषयत्वमपि दुर्घटः । तस्येष्टसाधनत्वाद्यभावात् । नच जगत्कारणत्वेष्टत्वमिति वाच्यः । तथात्वे त्वदभिमतेश्वरस्य अविद्यायाश्च तथात्वेन तत्कारणत्वादस्यापि निदाप्रसगात् ॥

यदपि ॥ न्यूनताव्युत्पादनः । नदसत् । नानामतनिदापरत्वेनैतस्याप्रवृत्तत्वेन न्यूनताया अप्रसगात् । तर्हि सर्वमतविषयतया व्याख्या नम्याकृतत्वात् न्यूनतंतिचेत् तर्हिटीकारीत्याप्रतिष्ठितपदव्याख्यानं विज्ञानवादालाभेन तत्रापि न्यूनतानुक्तौ बीजाभावात् । नच कामहेतुकपदमात्रस्यास्मदुक्तरीत्यार्थवर्णने सर्वावैदिकमतलाभोभवतीति तत्रैव न्यूनता दोषउद्भावित इति वाच्यः । तर्हितेनैव सर्वावैदिकमतलाभे असत्यमित्यादिपूर्वभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । शून्यवाद्यादिभिर्गपि स्वेच्छानुसारेणैव जगत्कारणस्य कल्पितत्वात् । नच विशेषरूपेण तन्मतोपन्यासाय पूर्वभाग इति वाच्यः । जैनादिमतानां विशिष्टरूपेणानुपन्यासेन त्वन्मते न्यूनतापातात् । किंच जगति प्रयुक्तामत्यादिपदानां अन्यार्थप्रदर्शनपूर्वकं प्रवृत्तव्यागरमृतौ असत्यमप्रतिष्ठितं इत्यादिपदानां मद्भिन्नार्थत्वमेव । तत्रापि प्रमिध्यतिक्रमे बीजाभावात् । प्रत्युतजगन्नोक्त्यन्वे तत्र प्रयुक्तानामसत्यादिपदानामर्थितरवर्णनम्यानुपयोगेन सत्यत्वाभिमतरेव स्मृतिर्कर्तुं गत्यकतया मतांतगानु-

वादकवाक्ये स्वाभिमतविरोध्यर्थकत्वम्यैव युक्तत्वात् तादृशवाक्यानुरोधेन टीकोक्तव्याख्यैव युक्ता । नचभवद्व्याख्यानंकिंपदास्वारस्यमिति-
वाच्य । तस्यार्जुनकृतप्रश्नतया किंपदस्वारम्यापरित्यागात् । किंच
त्वन्मतएव किंपदास्वारस्य किंचिन्मभावितस्यानुपपत्त्यादिक प्रदर्श्य
कैमुत्यान्याय तदपेक्षयानुपपन्नार्थे दर्शयति । यथा पडिता अपि
मुह्यति किमु प्राकृता जना इति । प्रकृतेच अत्यतवेदविरुद्धसौग-
तादिमत प्रदर्श्य किंचिद्विरुद्धपरमाणुकारणत्वादिमतस्य कैमुत्यन्यायेन प्रदर्श-
नस्य लोक मर्यादातिक्रमेणास्वरमत्वात् ॥

यदप्युदक्षरत्वमिमिति ॥ तदप्यमार ॥ अतोऽन्यदार्तमित्यत्र आर्त-
मित्यस्य ज्ञानबाध्यार्थकतया व्याकुर्वतस्त्वद्गुरोरप्युदक्षरत्वापत्तेः । नच-
पीडितमात्र तदर्थ । पीडाच स्वरूपोपघातकव्यापार ततश्च कार्यकारणा-
दिसकञ्चरूपैर्जगदुपघातप्रयोजक ज्ञानमेव मुख्यपीडेति वाच्य । अत्राप्ये-
करूपापगमेपि अंतत एकरूपेणस्थितिरूपप्रकृष्टस्थित्यभावबोधने कारणात्म-
नाप्युच्छेदलाभेन ज्ञानोच्छेद्यत्वस्य पर्यवसितत्वात् । अन्यथा अप्रतिष्टि-
तपदेन स्थिरत्वाभावमात्रबोधने त्वदभिमतविज्ञानवादस्याप्यलाभात् ।
यदप्यपरस्परसंभूतत्वस्येति । तदपि मंदं ॥ अपरस्परसंभूतत्वव्याघा-
तंन कामहेतुकत्वस्यानवतारितत्वात् । त्वदुक्तरीत्यास्वभाववादपरत्वे परा-
संभूतमित्यस्यैव वक्तव्यतया परस्परेत्युक्तेरसांगत्यापत्ते । अपिचोक्तवच-
नस्य नानामतपरत्वे एतादृष्टिमित्येकवचनायोगः । जात्येकवचनत्वेपि
तत्पदास्वारस्यमेव अस्तुवा त्वदुक्तरीत्यैव गीतावाक्यार्थ । तावतापि
त्वन्मतस्यैतद्वाक्यनिघ्नत्वमव्याहतमेव । दृष्टिमृष्टिपक्षे जगतो विज्ञानसम-
कालिकत्वेन विज्ञानवादाविशेषात् । एवमनीश्वरवादिनिदापि त्वन्निदैव ।
एकजीववादे ईश्वरस्यापि स्वप्नदृष्टराजादिवत् जीवकल्पितत्वेन सर्वस्यापि स्वावि-
द्याकल्पितत्वागोकारेणेश्वराभावात् । नहि स्वरूपतः परिकल्पित निव-

त्यश्च श्रीकृष्णमन्मत ईश्वररूपो भवति । तेन यो मामजमनादिच यो
लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वर । उत्तम पुरुषस्त्वन्य. परमात्मे-
त्युदाहृत । ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति इत्यादिना ईश्वरस्यानादि-
त्वाव्ययत्वमर्जुनोत्तमत्वादिकथनात् । एकजीवमबधिज्ञाननिवर्त्यस्य तदज्ञान-
कल्पितस्य, त्वङ्गीकृतत्वात् । एवं स्वभाववादिनिदापि त्वन्निदैव ।
अविद्यारोपस्य स्वत एवाङ्गीकारात् । नच तस्या अनादित्व मयाङ्गीकृतं
नतु स्वतो जातत्वमिति वाच्य । आरोपमामान्यस्यापि दोषजन्यत्वेन दण्डं
विना घटाङ्गीकारवदुक्तानादित्वस्याप्यप्रामाणिकस्य स्वभाववादपर्यवसानात् ।
कामहेतुकत्वोक्तिस्तु स्फुट त्वन्निदैकैव । त्वया जीवाविद्याकल्पित एव
सर्वप्रपञ्चः । ब्रह्मतु तत्स्वरूपत्वात्तथोच्यते इति । अबरादिकमीश्वरमा-
याकल्पित दुःखादिक जीवाविद्याकल्पित । मायाब्रह्मणीसितासितरज्जुव-
ज्जगत्कारणे मायैव जगत्कारण ब्रह्मतु तदधिष्ठातृत्वात्तथोच्यत इतिच स्वेच्छा
नुमारेण सर्वश्रुत्यादिसिद्धेश्वरकारणत्वादेरुपचरितत्वादिकल्पनया तत्कारणकत्वं
विहाय जगदुत्पत्तेरङ्गीकृतत्वात् । तथाच सौगतविषयमेवेतिरिक्तवच उपे-
क्ष्यमेवेति ॥

यत्तु ॥ ऐतदात्म्यच यदिदमिति वचनमापातज्ञानमात्रेण सर्वब्रह्म-
भावव्यवहारायोगमेव गमयतीति । तन्न ॥ भारते मोक्षधर्मे ऐकात्म्यं-
नामेति पाठस्य प्रमितत्वेनान्यथानुवादात् । अस्तुवा तथापि तत्रैव “शास्त्र
तत्त्वमविज्ञायेति याथातथ्यमविज्ञायेति ब्रह्मस्तेना इति । यत स्वरूपत-
श्चान्योजातितश्च्रुतितोर्थत” इतिच स्पष्टमुक्तत्वेन तस्यापातज्ञानमात्रेण ब्रह्म-
भावव्यवहारो न भवतीत्यर्थकत्वस्य त्वदन्येन केनापि सचेतमा वक्तुमशक्य-
त्वेनानादरणीयत्वात् ॥

यदपि ॥ जिज्ञामाशब्दो रूढ इति महताडम्बरेण समाध्य पुन-
स्तत्रैव लक्षणाश्रयणेन श्रवणादेर्ग्रहणे मुख्यार्थवाधादेरपरिहारात् । अत्रत-

यप्रहणे सूत्रकारविवक्षाज्ञापकाभावेन व्यक्षणादोपस्थापग्निरणीयत्वादित्यादि । तदपि मृतमाग्नमेव ॥ प्रकाशमर एव निरस्तत्वात् । सुधातत्त्वप्रकाशिका-
ग्रथयोग्यान्प्रतीतिविशेषपरिहाराय मननमात्रे शक्तस्याजहल्लक्षणया श्रवणादि-
परत्वस्योक्तत्वेन तत्र टीकाविवक्षाज्ञापकाकाक्षायामपि सूत्रकारविवक्षाया अप्र-
कृतत्वात् । नहि सूत्रकार कचिज्ज्ञाताममननमिति कचित् श्रवणादि-
प्रितयमित्याह । येन तद्विवक्षापेक्षितामवेत् । किन्तु टीकाकारैरेव तथो-
क्तत्वात्तद्विषयैव ज्ञापनीया । अस्तुवा तथापि “श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा
तदज्ञानविपर्ययो । मशयच पराणुद्यन्मते ब्रह्मदर्शनमिति” सूत्रकारवचनमेव
विवक्षाज्ञापकमिति मनोष्टव्य । त्रितयेपि शक्तिपक्षेनोक्तशकावकाशोपि ।
तस्मान्मतातरोक्तार्थव्यात्यनायुक्तत्वात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरैः सर्वज्ञतेमर-
स्मद्वाच्यकारैरुक्त एव सूत्रार्थो हृद्यो नवद्यश्चेति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ क्रतु शब्दप्रयोगमात्रेणाहीनद्वादशाहस्य श्रेष्ठता न ज्ञाप-
यि । शक्यते इति तथा भावदीपोक्तिरयुक्तेति । तन्न ॥ अहीनपद-
स्थाने क्रतुपदप्रयोगे सति क्रतुशब्दयज्ञशब्दयो पर्यायत्वेन स्वपर्याययज्ञश-
ब्दवर्जितश्रेष्ठयज्ञोवति श्रुतिसम्यग्द्वारा तत्रोक्तश्रेष्ठत्वस्योपस्थापनसम्भवनोक्त-
रीत्या ज्ञापकत्वस्याक्षुण्णत्वात् ॥

यदपि ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे यागीयहिमायामिति कर्तव्यताया
एव प्राबल्यदर्शनादिति भावप्रकाशिकाप्यपास्तेत्यादि । तदज्ञानमूल ॥ अस्य
टीकावाक्यत्वात् । एतेन भावदीपवाक्यानामन्यथाव्याख्यानमपि प्रत्युक्त ।
मोहमूलत्वात् । यागरूपहिमाया पापजननस्वाभावत्वेपि तत्स्वरूपनिष्पा-
दकवेदमन्त्रोच्चारणतदर्थानुमधानादिपूर्वक क्रियमाणत्वेन मन्त्रादिरूपम्वरूपोप-
कारकमहकारि ऽपेति कर्तव्यताया हिमाया पुण्यजननशक्त्याधायकत्वपरस्य
भावदीपवाक्यस्य यागरूपहिमानिष्टु यजनकत्वस्य तादृशानिष्टेति कर्तव्य-
तात्वप्रयुक्तवार्थानाद्वयस्य तिहेयत्वात् । इति कर्तव्यताप्रयुक्तमित्य-

स्येतिकर्तव्यतात्वप्रयुक्तमित्यर्थकल्पनात् । हिमाया एवेतिकर्तव्यतारूपत्वे
पापजनकेतिकर्तव्यताया पुण्यजनकत्व कथमित्यस्येतिकर्तव्यतात्वादेवेत्युक्ते-
रनुत्तरत्वात् । तत्र स्वभावमिद्धस्येतिकर्तव्यतात्वस्य तत्रैव स्वभावमिद्ध-
पापजननशक्तिपरिभावकत्वपुण्यजननशक्त्याधायकत्वयोरयोगात् । किञ्च
पुण्यजननशक्ति खलु परमापूर्वोत्पादकत्वं तदाधानं च कर्णभूते याग
एव नतु उपकारकमात्ररूपेनिकर्तव्यतात्मकत्वादभिमतहिमाया तथाच हिमा
न यागरूपेति त्वत्पक्षे यागनिष्ठापूर्वोत्पादकशक्त्याधायकत्व इतिवर्त-
व्यतारूपहिमाया इति वक्तव्यं । ततश्च पापजननस्वभावया हिमया
अन्यत्र तदुपकार्ये यागे पुण्यजननशक्ति स्वय संपद्यत इत्युक्तं स्यात् ।
इदं च नोपपन्न चर्मद्वारकपादरक्षादानागगोवधस्यापि तत्र पुण्यजननशक्त्या
धायकत्वप्रसगात् । हिंसातिरिक्तं यागे पापजननशक्तेरेवाभावेन तत्परि-
भावकत्वायोगाच्च । किञ्च हिसानिष्ठा पापजननानुकूला सहजशक्ति परि-
भाव्य तत्रैव तद्विरुद्धपुण्यजननशक्तिस्मपादन तदुपकारकमत्रादिमहकारिशक्त्या
भवति । सहकाणिहोहि सहजामपि शक्ति प्रतिबध्य विपरीता शक्तिमा-
दधाना बहुल दृश्यन्ते । दावदहनदग्धवेत्रबीजस्य कदलीकाडजनकत्वदर्श-
नात् । योगजधर्मसहकारेण योगीन्द्रियाणा अतीतादिविषयकज्ञानजनकत्व-
शक्तिस्पत्तेश्च । एवञ्च म्लेच्छादिभि स्वजीवनार्थ कृतहिमाया एव पापज-
नकत्वं होमागताबुध्याविधिसिद्धमत्रोच्चारणतदर्थानुमधानपूर्वकयागीयहिमायातु
स्वोपकारकमत्रादिरूपमहकारिसभूतैव पुण्यजनकत्वशक्तिरिति स्फुटं भावदीपे
व्यक्तमर्थम्यापत्रापेनात्यतर्हेयार्थवर्णन सहजध्वातमिद्धमेव । अन्यथा
हिमाया अन्यत्र पापजननशक्तिपरिभावकत्व पुण्यजननशक्त्याधायकत्वञ्च
पापजननस्वभावाया कथमित्यस्य हिमात्वादेवेत्युत्तरं कथं सचेतमा वक्तुं
शक्यं स्यात् । परिभाष्यगत्तेराधेयगत्तेश्च सहचरितत्वेन स्वस्मिन्नपूर्वोत्पा-
दकत्वाभावेन तस्यच कर्णनिष्ठत्वान् । तत्रैव पापशक्तिपरिभावकत्वं

हिमाया वक्तव्यमिति हिमानिष्टपापशक्तिप्रतिबधेन करणनिष्टपुण्यशक्तिमंपा-
दकृत्व इतिकर्तव्यतारूपमंत्रादेरिति त्वद्याग्न्याने भावदीपोक्ति कथमुपपन्ना
भवेदिति भवानेवालोचयतु ॥

यत्तु ॥ हिमाया न यागरूपत्वमिति । तन्न ॥ मरणानुकूलव्या-
पारोहि हिमा - तथाच वषाहोम पश्वगहोमश्च भूयादितीच्छया वषाद्यगक-
यागोद्देशेन मंत्रपूर्वक पशुमरणे प्रवृत्ते स्वर्गादेरिव प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाविप-
यत्वेन तादृशवषाद्यगकयागम्योक्तमरणानुकूलत्वेन हिमारूपत्वस्याकामेनापि
वक्तव्यत्वात् । मंत्रपूर्वकमन्त्राभावे पशुमरणायोगेन मरणानुकूलव्या-
पाररूपहिमाग्न्यरूपोपकारकत्वेन तत्रेतिकर्तव्यतारूपत्व मंत्रादेरक्षुण्णमेव ।
मंत्रादे भिद्वार्थत्वेपि महकारित्वेनेतिकर्तव्यतात्वस्याविरोधात् । भाव-
दीपे मंत्रार्थनिकर्तव्यताया हिमादिरूपयागम्यरूपनिष्पादकत्वेनचेति पादा-
पत्तापस्तु तद्व्याप्यमूल इत्युपेक्ष्य एव । न केवलं पुण्यजननशक्त्यावाय-
कत्वेन किन्तु तत्त्वमिष्टनिष्पादकत्वेनचेति समुच्चायकत्वेन वैयर्थ्यशक्ताप्यजान-
मूलैव । स्वरूपोपकारकत्वतूक्तमेव । भागवतादौ यागम्य हिमादिरूप-
तायास्तत्र तत्र प्रतिपादनात् । यद्वा भावदीपे हिमादिरूपेत्यत्र रूप्यते अने-
नेति व्युत्पत्त्या हिमादिरूपत्व तदगकृत्व । अत एव तत्रैव यागीयहिमाया
इत्युक्तिरुपपद्यते । ततश्च यागीयहिमारूपव्यापारे स्वभावाभूतपापशक्ति
परिभाष्य यागनिष्ठापूर्वोत्पादकृत्वशक्त्यावायकृत्व मन्त्रादिरूपहिमेतिकर्तव्य-
तया इति न किञ्चिदवश्य ॥

यदपि ॥ ज्योतिष्टोमपदे तत्पुरुषानुपपत्तिर्चादन तत्प्रकाशमसर
एव निरस्त ॥

यदपि ॥ यजमानपदस्य लक्षणेति तन्मद । दीक्षास्थस्यायज-
मानानामित्यस्य यजमानभिन्नानामित्यर्थकत्वायोगेनयजमानपदन गृहपतिर्वि-
वक्षित तत्र गृहपतिशब्दमप्रयुज्य यजमानशब्दप्रयोगे निमित्ततु गृहपतेरपि

द्रव्यादिस्त्रिष्टुभ्यजमानस्येवाधिकफलभागित्वेऽपि तदतिरिक्तानामल्प फलमिति
गौण्यावृत्त्याविकफलबोधतात्पर्यमेवेति गौणप्रयोगस्याप्यदुष्टत्वात् । ७-
शब्दस्तु अन्यत्र व्याख्यात इति न भावदीपे विवृत । संज्ञाज्ञानेन
क्रियापर इत्यपि प्रकाशप्रसरणोक्त यत्र कुत्रचिदौणव्यदत्तत्वं संज्ञाज्ञानेन
पीति यच्चिदेतत् । किंच त्वया विशिष्टशक्तेनापि ब्रह्मपदेन विशेष्य-
मात्रबोधागीकारेण प्रकृत्यपि दीक्षारूप संस्कारविशिष्टयागीयाविकफलभा-
गिनि शक्तेनापि यजमानपदेन शक्त्यैव दीक्षाशून्यतादृशविशेष्यमात्रभूतस्य
गृहपते प्रत्यायनसम्भवेनात्र लक्षणादोपकथनमयुक्तमेव । एवं वैदिकसर्वश-
ब्दानां चेतन्ये लक्षणामगीकुर्वन् कश्चित् क्रतुशब्दे योगाश्रयणे दृषणकथन
कथनाम न लज्जाकर इति मक्षेप । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति न तत्त्व-
वादिमते कोऽपि मीमांसाविरोध इति मिद्ध ॥

यदपि ॥ पूर्वतन्त्रे कन्याधिकार न तावदधीतब्रह्मतन्त्रस्य ।
अनुपयोगात् ॥ अज्ञस्याप्यनधिकार निरधिकारिक तदापद्यतेति प्रसरोक्त
मसान्मतस्वरूपाज्ञानविजृम्भितमनुक्तोपालम्भन चेति । तदेवाज्ञानमूढ ॥
स्वैनेव कर्मतन्त्रे नाधीतब्रह्मतन्त्रोज्ञानी अधिकारीत्युक्तत्वेनाज्ञस्यानधीतब्रह्मत-
न्त्रस्याप्यनधिकारे निरधिकारित्वस्यावर्जनीयतया अज्ञाधिकारिकत्वरैव भाम
त्यादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाद्वैतमतसिद्धप्रमेयकथने मताज्ञानमूलकत्वदृषणाभिधान-
स्याभिधातुरेवाज्ञानकल्पकत्वात् । ततश्चाकौशठ कन्य व्यक्तमिति भता-
नेव निराग्रहो विचारयतु । यत्तु सर्ववेदस्यापि ब्रह्मपरत्वं अमुख्यार्थपरो
वेदभाग इति । नहि कर्मकाण्डस्यामुख्यार्थत्वं ज्ञानिनोऽपि कर्मनियमा-
भावप्रमगादिति । तदपि मद ॥ अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वे
निरवकाशत्रयश्रुतिर्लिगादिबाधरहितस्य धर्माधर्मदेवतास्वरूपादिप्रतिपादक-
वेदभागस्यैव तथात्वानु । नहि ज्ञानिनोऽपि कर्मानुष्ठाने कर्मणा
वेदमुख्यार्थत्वनियामक किन्तु तत्प्रमाणाश्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणप्रमितत्वमेव ।

अधिकमाकरे व्यक्तं । ततश्चेद दूषण तत्त्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसि-
तमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचार्यो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावे भामती-
सम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यां-
हि “कृपेनैव च नित्याना कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुर्गतिनिवर्हणे” पुरुषसं-
स्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न सयोगपृथुत्त्वंन साक्षादंगभाव इयुक्त-
त्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवागीकारात् । तत्त्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धि-
द्वारैव कर्मणां ज्ञानागतास्वीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरु-
षवैरेगम्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धसत्त्ववत एव ब्रह्मतत्राधिकारोक्त्या
सर्वथा इह जन्मनि जन्मातरेवा कर्मानुष्ठानसाध्यसत्त्वशुद्धये कर्मतंत्रविचार-
स्योत्तरतत्रविचारपूर्वत्वम्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानंतरमकर्तव्यस्य
कर्तव्यत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतत्रविचारस्योत्तरतंत्रविचार पूर्वत्वमेव सिद्धमिति
अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपास-
नात्मकमेव । यज्ञादीना तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेण जिज्ञासाप-
देन विचारमेव मन्यते । नहि विचारैतिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति
तन्मतेपि तदुपपत्तिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे
इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमि-
तिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विव-
क्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥
यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानेऽप्युपयोगमुपयति तेषां कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थ
इत्यास्याभ्युपेयमित्यादि । तन्न ॥ तत्त्ववादिमतेपि त्वन्मत इवात कर-
णशुद्धिद्वारैरोपयोगागीकारेण साक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं
चंद्रिकाया ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसं-
गादिनि वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावात्सिद्धत्वादसंभवदुक्तिकमिति । तद-
प्येतन्न परास्तं ॥ साक्षादंगांगिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथाच तत्त्ववादिमतेसामा-
न्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशास्त्रविमर्शादिनावा ज्ञातस्य कर्मणोनुष्ठानेन मत्वशुद्धि-
द्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रम्यापि “अन्यार्थतु जैमिनि” रित्यादि-
सूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थं कर्मतत्रवि-
चारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानन्तर्य-
मथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मा-
त्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवे-
चितमिति । तत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वो-
क्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपासमभनमेवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य
विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तमभावनो-
त्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपासमभनवचनस्य
खंडनग्रथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयु-
क्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्ये-
वानुपनीतस्यापि संभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् ।
तथाच विरक्त कोपि यदि मन्यन्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनय-
नातरेण वेदानाध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मद ॥
विवरणे “तदेवमध्ययनविविमामार्थ्यादुपदीयमानेसत्याचार्योपगमने तदा-
श्रितोपनयनविधिनन्यसम्कारम्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिस्तत्रस्योपनयनवि-
वितामार्थ्यादेव सिद्धेरुभयविधिविध्युपादानमामार्थ्याध्ययनागमुपनयनमिति

अधिक्रमाकरे व्यक्तं । ततश्चेदं दूषण तत्त्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसि-
तमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचारयो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावं भामती-
सम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यां-
हि “कृमेनैवच नित्याना कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुगितिनिवर्हणे” पुरुषसं-
स्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न सयोगशुक्तत्वेन साक्षादंगभाव इयुक्त-
त्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवांगीकारात् । तत्त्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धि-
द्वारैव कर्मणां ज्ञानागताम्बीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरु-
षवैरगम्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धमन्ववत एव ब्रह्मतत्राधिकारोक्त्या
सर्वथा इह जन्मनि जन्मातरेवा कर्मानुष्ठानसाध्यसत्त्वशुद्धये कर्मतत्रविचार-
स्योत्तरतत्रविचारपूर्वत्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानन्तरमकर्तव्यस्य
कर्तव्यत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतत्रविचारस्योत्तरतत्रविचार पूर्वत्वमेवमिद्धमिति
अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपास-
नात्मकमेव । यज्ञादीना तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेण जिज्ञासाप-
देन विचारमेव मन्यते । नहि विचारितिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति
तन्मतेपि तदुपपत्तिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे
इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमि-
तिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विव-
क्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥
यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानं प्युपयोगमुपयति तेषां कर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ
इत्यास्याभ्युपेयमित्यादि । तत्र ॥ तत्त्ववादिमतेपि त्वन्मत इवात कर-
णशुद्धिद्वारैरुपयोगांगीकारेणसाक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं
चद्रिकाया ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसं-
गादिति वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावस्यासिद्धत्वादमभवदुक्तिकमिति । तद-
प्येतेन परास्तं ॥ साक्षादंगाभिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथाच तत्त्ववादिमतेसामा-
न्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशाम्बविमर्शादिनावा ज्ञातस्य कर्मणोनुष्ठानेन मत्वशुद्धि-
द्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रम्यापि “अन्यार्थतु जैमिनि” रित्यादि-
सूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थं कर्मतत्रवि-
चारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानन्तर्य-
मथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मा-
त्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवे-
चितमिति । नत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वो-
क्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपामभनमवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य
विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तसंभावनो-
त्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपालभनवचनस्य
खंडनग्रंथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयु-
क्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्ये-
वानुपनीतस्यापि संभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् ।
तथाच विरक्त कोपि यदि मन्यस्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनय-
नातरेण वेदानाध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मद ॥
विवरणे “तदेवमध्ययनविविमामार्थ्यादुपदीयमानेसत्याचार्योपगमने तदा-
श्रितोपनयनविधिजन्यसंस्कारम्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिसंबन्धोपनयनवि-
धिनामार्थ्यादिव सिद्धेरुभयविधविध्युपादानमामार्थ्यादध्ययनागमुपनयनमिति

सिद्धं । उपनयनाध्ययनयोः परस्परमाकांक्षत्वस्य दर्शितत्वादिति । तस्माद्युक्तं सस्कारश्च स्वाध्यायाध्ययनार्थः ” इत्यादिना अध्ययनसामान्यस्यापि उपनयनमापेक्षत्वाभिधानात् । अनुपनीतम्याग्न्यकाध्ययनं प्रमाणाभावाच्चायुक्तत्वादिति । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्तं ॥ विरागातिरिक्तस्यापि तत्र सन्यासाधिकागिविशेषणतायाः समर्थितत्वादिति । ततश्च दुराग्रहमूलकमेवासद्वृणामिधानमिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ न ह्यद्वैतमिध्यादिषु यादृशं न्यायामृतादिखंडनकृतं तन्निगसपरं कोपि ग्रथं केनापि बहिरानीतं इत्यादि । तदेतत्तत्त्ववादिमताकरग्रथाध्यमूलं । तादृशाकरोक्तीरूपजीव्यत्वदीयैतादृशदुराशयनिगमायाद्वैतमिद्धिअद्वैतचद्रिकादिखंडनप्रकारस्यात्रैवप्रथमतः तत्रतत्रचोपदर्शितत्वात् । कंठकोट्टारगुर्वामोढमक्षिकाव्यजनन्यायामृतमाधुरीमहावाक्यार्थखंडनवनमालिमिश्रीयद्वैतदिवाकरन्यायामृतप्रपचनादिग्रथानां त्वदीयाद्वैतमिध्यादिनिरामकानां सुप्रसिद्धत्वात् । तथाच ज्ञानदौर्बल्यैकनिबंधनमिदं प्रलपनमकिंचित्करमेव । एतेनाद्वैतसिद्धिकारीयश्चोक्तलेखनमपि प्रत्युक्तं । प्रागेवकिंचिद्विकारेण त्वाप्रत्यपि प्रहितत्वेन स्वविधातादिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु । ब्रह्मजिज्ञासाधर्ममीमासानिरूपितैकशाम्भ्रत्ववती तत्सगताथत्वात् । तद्याग्व्येयवेदव्याख्यानत्वात् । तदुद्देश्योद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात् । तदर्थनात्पर्यरुशैलीवटितत्वादित्यत्र । प्रकाशप्रसरे तत्सगताथमीमासाशाम्भ्रत्वादित्युक्तमयुक्तं । व्यर्थविशेषणत्वादिति । तन्न ॥ वात्स्यायनविचारकानुव्रतत्रेव्यभिचारवारणार्थत्वाद्विशेषणस्य । मीमासातरेपक्षीकृतमीमांसयाभेदेऽपि मीमासात्वापपत्त्या अप्रयोजकताशकावारणद्वाराव्याप्यद्वययोगित्वाच्च । परस्परसगताथत्वस्यैक्यप्रयोजकत्वाच्च । एते

नात्राप्रयोजकत्ववर्णनमज्ञानमूलमेव ॥

यदपि ॥ तदर्थतात्पर्यकशैलीवद्वित्वस्यतद्व्याख्येयव्याख्यानत्वस्यच तादृशाधुनि-कश्लोके व्यभिचारकथन । तदपि मद ॥ तत्रापि तादृशमीमामा त्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणात् । यच्च योगसाख्यमतयोर्मोक्षम्वरूपावैल- ण्यव्युत्पादनं तदप्यज्ञानमूल ॥ साख्यमतं योगमतेच मोक्षसाधनाना विलक्षणत्वेन तत्साध्यमोक्षेभ्योऽपि वैलक्षण्यप्राप्त्या तयोर्मोक्षभेदस्य तत्र तत्र सुव्यक्तत्वात् । अत एव एतेनेत्युक्तं परास्त ॥

यदपि ॥ प्रकाशप्रमरीयचतुर्थहेतोरपि दृष्टातासिद्धिपराहतत्वं पूर्व- मेवोक्तमिति तदपि अज्ञजनव्यामोहकमेव । धर्मजिज्ञासाघटकाध्याया- दिरूपदृष्टातस्य जागरूकत्वेनेतं पूर्वं कुत्रापि तन्निरासस्याकृतत्वात् । तद- मिद्वेदुरूपपादत्वाच्च । तथाचेदमापि ज्ञानदौर्बल्याधीनमेवेति । तस्मात्प- रोक्तमयुक्तमिति मिद्ध ॥

एतेन ॥ सर्वार्थमग्रहेणोपमहागेषु पराहत । अस्मिन्नद्वैतदी- पिकायातागमे परोपमहताना सर्वेषामपि विषयाणां सम्यग्दृष्टित्वेनाद्वैतदीपि- काया श्रीमत्समीरममयाख्यजज्ञावातागमेन सामन्त्येनोन्मूलितत्वात् । यथाचाय दीपिकाग्रथोऽतिनिर्दलत्वात्प्रेक्षावद्विरूपेक्ष्यस्तथा प्रागेव विवेचितमि- त्यत्र अपहमनीयप्रक्रियानिर्गाक्रिययेत्युपरम्यते । तस्मात् श्रीमत्तान्तेर्य- चद्रिकोक्तानि अद्वैतमतमश्लिष्टानि सर्वाण्यपि दूषणानि वज्रलेपायितान्य वीचीनैरल्पज्जर्दुराग्रहग्रस्तैर्मदेन माणसकेन मदर इव नोद्धर्तुं शक्यानीति सुस्थानेवेति मिद्ध ॥ अतः

“प्रतिमृत्र प्रकाशयते घटनावठने मया ।

स्वीयान्यपभयोन्मम्यग्विदाकुर्वतु सूरय” ॥

इति सावूक्त पदनामयप्रमाणविदामग्रसरे स्मर्वतत्रम्वतत्रैर्हृद्यानब्रह्म- वादिभिर्ग्रथकारैरित्योपनतिमगः ॥

आनन्दतीर्थवरदे दानवारण्यपावके ।

ज्ञानदायिनि सर्वेशे श्रीनिवासेस्तु मे मनः ॥ ॥ १

वेदव्यास गुणवास विद्याधीश सतां वश ।

मां निराश गतक्लेशंकुर्वनाश हरेनिश ॥ श्री. ॥

इति श्रीमद्विदितप्रभावानां पण्डितप्रवराणा गौडगिरि महीभर

कुलावतस वासुदेवाचार्याणामात्मर्जेनाल्पज्ञेन पूर्वाचार्य

निबन्धोपजीविना वेंकटरमणाचार्येण संपादितो-

यमद्वैतदीपिकावातागमनामा निबन्ध

समाप्त

